

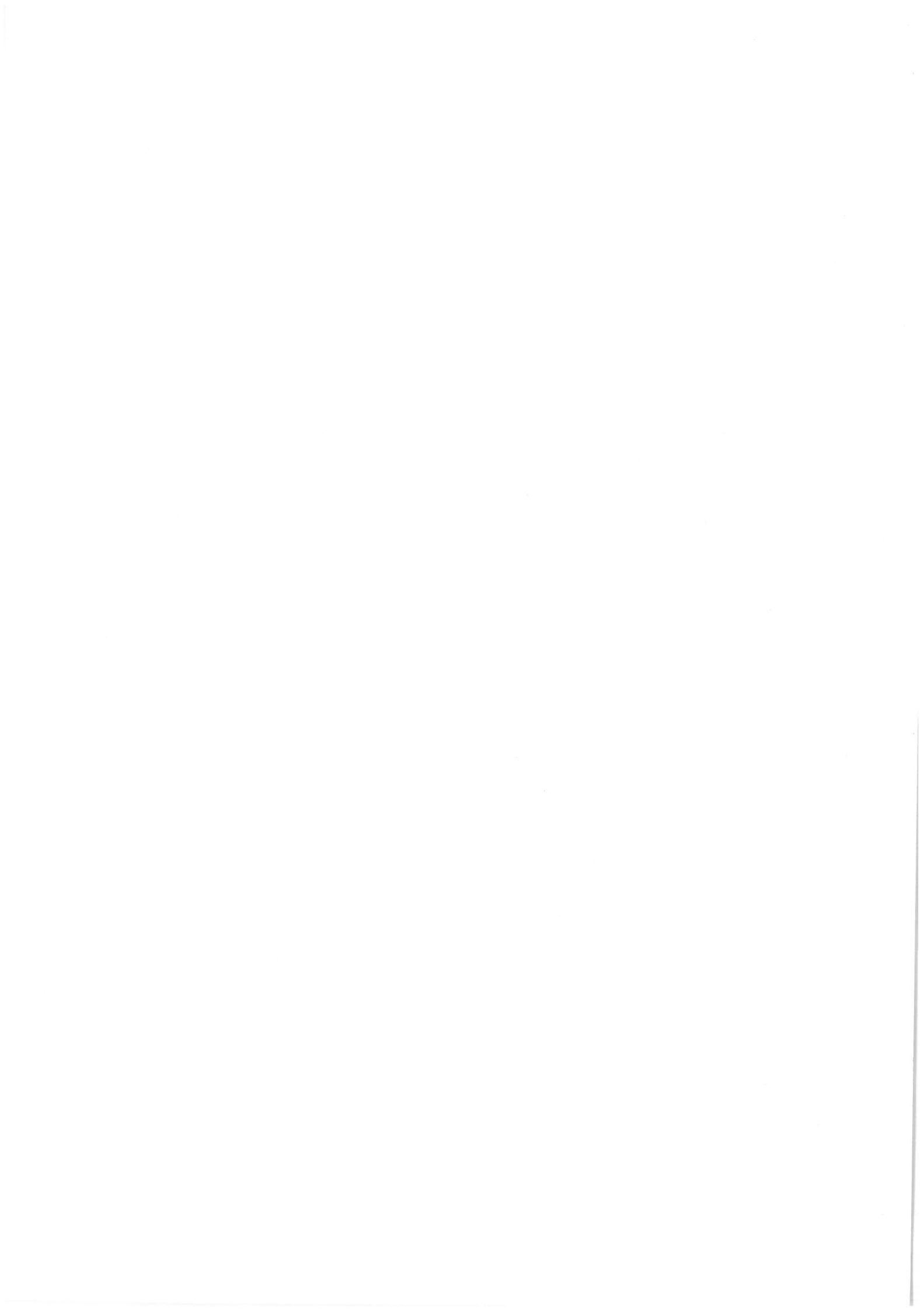
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı

ESKİ UYGUR SİVİL BELGELERİNDE İKTİSAT TERİMLERİ

Hasan Güzel

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

ESKİ UYGUR SİVİL BELGELERİNDE İKTİSAT TERİMLERİ

Hasan Güzel

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dil Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

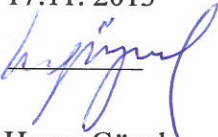
Ankara, Ekim 2013

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

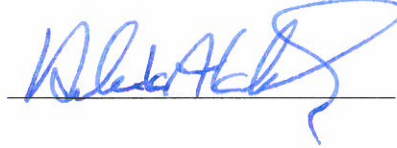
17.11.2013

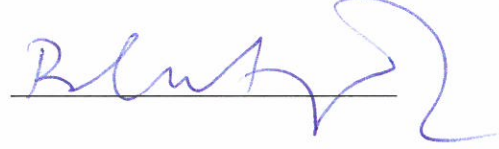
Hasan Güzel

KABUL VE ONAY

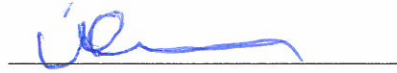
Hasan Güzel tarafından hazırlanan “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri” başlıklı bu çalışma 21.10.2013 tarihinde yapılan sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

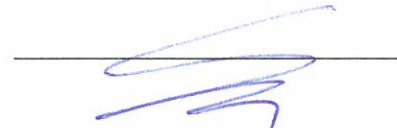
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın (Başkan)

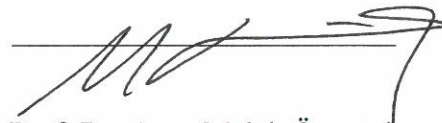
Doç. Dr. Bülent Gül (Danışman)

Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk

Prof. Dr. Emine Yılmaz

Prof. Dr. Ayşe Melek Özyetgin

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf Çelik

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Çalışmanın ilk gününden son gününe kadar sabırla beni dinleyen, engin birikimiyle her türlü soruma cevap veren, danışmanlığıyla bana güç veren değerli hocam Doç Dr. Bülent GÜL'e teşekkürü borç bilirim. Türkoloji alanında yetişmemde büyük katkısı olan, öğrencisi olmakla her zaman onur duyduğum değerli hocam Prof. Dr. Emine YILMAZ'a sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Çalışmanın en zor dönemlerinde desteğini esirgemeyen Öğr. Gör. Esra DARICI'ya ve Araő. Gör. Işıl AYDIN'a teşekkür ederim.

ÖZET

GÜZEL, Hasan, *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Yüksek Lisans, Ankara, 2013

Turfan Uygurları, kendi dönemlerinden önce kurulan Türk devletlerine oranla farklı bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. Yerleşik hayat düzeninin tüm özelliklerini yansıtan Uygurlar komşularıyla ticari ilişkilere önem vermişlerdir. Uygur döneminden kalma - çoğu çeviri olan- dini metinlerin dışında, kişisel ve sosyal hayatla ilgili din dışı metinler de önemli yer tutar. Dini metinlere göre daha az olan bu metinler, Uygur halkının sosyal ve ekonomik durumunu yansıması bakımından çok önemlidir. Bu çalışmada eski dönem Türk kültüründe önemli yer tutan iktisat hayatının, Eski Uygur Sivil Belgeleri'nde geçen iktisat terimleri yoluyla ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Araştırmada kullanılan belgelerin üretildiği alt yapının anlaşılması için öncelikle Eski Uygurların tarihi ve edebiyatı, Eski Türklerin iktisat hayatı ve Uygurların, Türklerin iktisadî hayatına kattığı yenilikler üzerinde durulmuştur. Eski Uygur Sivil Belgelerinde tespit edilen genel iktisat terimleri, ticarete rol alan kişilere verilen adlar, ticareti yapılan ürünlere verilen adlar, ticarete kullanılan ödeme araçlarına verilen adlar, ticarete kullanılan ölçü adları, vergi adları ve ticaret hukuku ile ilgili terimler incelenmiştir.

Tezde, Uygur Sivil Belgeleri'nde geçen iktisat ile ilgili tüm terimler semantik açıdan belirlenmeye çalışılmış, terimlerin kökeni ilgili bilgiler verilmiştir. Terimlerin, Eski Uygur Sivil Belgeleri dışındaki Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi eserlerinde geçen anlamlarına da bakılmıştır. Terimlerin, Çağdaş Türk dili ile ilişkilendirilmesi ve bugünkü durumun ortaya konulmasına da çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, Eski Uygur Sivil Belgeleri, Türk Dili Tarihi, İktisat Terimleri, İktisadî Hayat, Türk İktisat Tarihi

ABSTRACT

GÜZEL, Hasan, *The Economy Terms in the Old Uigur Civil Documents*, Master's Thesis, Ankara, 2013.

Turfan Uigurs adopted a different life style from old Turkish states. Uigurs, who show all the characteristics of sedentary life system, gave importance to commercial relationships with their neighbours. Except the religious texts – lots of them are translation – remain from Uigur period, personal and non-religious texts about social life, keep an important place. Compared to the texts about religion, these texts are less than others. But they show the social life and economic situation of the Uigur's. In this study it is aimed to discover the economic life of early Turkish culture via the economy terms in the old Uigur civil documents.

To understand the details of the documents used in the study, first of all it is discoursed the old Uigur's history and literature, old Turk's economic life and the Uigur's influence on Turk's economic life. Confirmed general terms in old Uigur civil documents, nomenclature of person who playing role in economics, nomenclature of goodsnames in economics, terms of taxes and terms about commerical law has been studied.

In this thesis it is tried to determined the whole terms about economy in Uigur civil documents, by the semantic way, and sometimes it is attempted to research the morphology. It is studied the meanings of the terms at Old Turkish and Middle Turkish. It is tried to associate the terms with the Modern Turkish Language.

Key Words

Old Turkic, Old Uigur Turkic, Old Uigur civil documents, The History of the Turkish Language, economic terms, economic life, , Turkish economy history

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiv
TABLolar DİZİNİ.....	xvi

I.GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu.....	2
II. Araştırmanın Amacı.....	2
III. Yer, Süre, Alan ve Kaynakları.....	2
IV. Araştırmada Uygulan Yöntemler.....	3
V. Araştırmanın Korpusu.....	3
1.UYGURLAR.....	9
1.1 Uygur Tarihi.....	9
1.1.1 Uygur Bozkır Kağanlığı.....	12
1.1.2 Kansu Uygur Devleti.....	17
1.1.3 Koço (Turfan) Uygur Devleti.....	18
1.2 Uygur Edebiyatına Kısa Bir Bakış.....	19
1.2.1.2 Uygur Bozkır Kağanlığı Dönemi Eserleri.....	19
1.2.1.2.1 Şine Us(u) / Moyen Çor Yazıtı.....	20
1.2.1.2.2 Kara Balagasun Yazıtı.....	20
1.2.1.2.3 Hoytu Tamir Yazıtları.....	20
1.2.1.2.4 Sevrey Yazıtı.....	20
1.2.1.2.5 Taryat / Terhin Yazıtı.....	21
1.2.1.2.6 Tes Yazıtı.....	21

1.2.1.2.7 Süci Yazıtı.....	21
1.2.1.2.8 Ulaan-gom Yazıtı.....	21
1.2.2 Uygur Maniheist Edebiyatı.....	21
1.2.2.1. Öyküler.....	22
1.2.2.2 Dua ve İlahiler.....	22
1.2.2.3 Öğreti Kitapları.....	23
1.2.3 Budist Uygur Edebiyatı.....	24
1.2.3.1 Vinayalar.....	24
1.2.3.2 Anlatılar ve Masallar.....	25
1.2.3.3 Sutralar.....	26
1.2.3.4 Abhidharmalar.....	28
1.2.3.5 Tövbe Metinleri.....	28
1.2.3.6 Büyü Metinleri.....	28
1.2.3.7 Diğer Metinler.....	29
1.2.3 Hristiyan Uygur Edebiyatı.....	29
1.2.4 Din Dışı Uygur Edebiyatı.....	29
1.3 Uygur Sivil Belgeleri.....	31
1.3.1 Uygur Sivil Belgelerinin Keşfi ve Belgeler Üzerine Yapılan Çalışmalar...31	31
1.3.2 Belgelerin Düzenlenme Biçimleri.....	35
1.3.2.1 Tarih.....	40
1.3.2.2 Sözleşmenin/Belgenin Konusu.....	41
1.3.2.2 Ödemenin Ne Zaman ve Hangi Şekilde Yapılacağı.....	42
1.3.2.3 Malın Eski Sahibi İle Yeni Sahibinin Açıklanması.....	42
1.3.2.4 Sözleşmenin İhlaline Karşı Yaptırımlar.....	43
1.3.2.6 Şahit, İmza, Yazan.....	44
1.3.3 Belgelerin Türleri.....	45
1.3.3.1 Satış Belgeleri.....	46
1.3.3.1.1 Tarla Satışı.....	46
1.3.3.1.2 Köle Satışı.....	47
1.3.3.1.3 Oğul Satışı.....	48
1.3.3.2 Borç Alma-Verme Belgeleri.....	48
1.3.3.3 Kiraya Verme Belgeleri.....	50

1.3.3.4 Evlatlık Alma-Verme Belgeleri.....	51
1.3.3.5 Serbest Bırakma Belgeleri.....	52
1.3.3.6 Vasiyetname Türündeki Belgeler.....	53
2. ESKİ TÜRKLERDE İKTİSAT.....	54
2.1.İktisat Kavramı ve İktisadî Gelişme Aşamaları.....	54
2.1.1 Avcılık.....	57
2.1.2 Hayvan Yetiştiriciliği.....	58
2.1.2.1 At.....	58
2.1.2.2 Koyun.....	59
2.1.2.3 Deve.....	59
2.1.3 Ticaret.....	60
2.1.3.1 Bozkırda Ticaret: Göktürkler.....	60
2.1.3.2 Bozkır Ekonomisinden Yerleşik Kültür Etrafında Gelişen Ekonomiye: Uygurlar.....	64
2.1.4 Tarım.....	66
2.1.4.1 Göktürklerin Tarımsal Faaliyetler.....	67
2.1.4.2 Uygurların Tarımsal Faaliyetleri.....	68
2.1.4.3 Tarım Ürünleri.....	70
2.1.4.3.1 Tahıl Ürünleri.....	70
2.1.4.3.2 Hububat.....	70
2.1.4.4 Pamuk, Kendir, Kenevir Tarımı.....	70
2.1.4.5 Hububatlardan Yapılan Ürünler.....	70
2.1.4.6 Pamuk Ürünleri.....	70
3. TERİMLER.....	72
3.1 Genel İktisat Terimleri.....	72
3.1 Adlar.....	72
3.1. Alım Satım Eylemlerine Ad Olan Terimler.....	72
3.1.1.1 alış biriş.....	72
3.1.1.2 satıy.....	73
3.1.2 Alım Satımla İlgili Genel Terimler.....	76

3.1.2.1 igä.....	76
3.1.1.2 ıdış.....	77
3.1.1.3 yaqa.....	77
3.1.1.4 tär.....	78
3.1.2. Fiiller.....	80
3.1.2.1. al-	80
3.1.2.2. bir-	84
3.1.2.3. birüş-	87
3.1.2.4. işlät-	87
3.1.2.5. qazqan-	89
3.1.2.6. sat-	90
3.1.2.7. tärkän al-	92
3.1.2.8. tut-	92
3.1.2.9. yul-	95
3.2.1. Ticaretdä Rol Alan Kişiler.....	96
3.2.1 yultıçı	98
3.2.2 alıyıcı	100
3.2.3 birgeççi	102
3.2.4 birimçi	102
3.2.5. alımçı	103
3.2.2 Ticaretdä Rol Alan Yardımcı Kişiler	105
3.2.2.1 arqalıq.....	105
3.2.2.2 tunsu.....	106
3.2.2.3 ançası.....	106
3.2.2.4 qalançı	107
3.2.2.5 taruya	108
3.2.2.6 borluqçu.....	109
3.2.2.7 bözçi.....	110
3.3. Ticareti Yapılan Unsurlar	111
3.3.1. Tarımsal Ürünler	112

3.3.1.1. tarıy	112
3.3.1.2. uruy	114
3.3.1.3. ür, yür	115
3.3.1.4. äkin	116
3.3.1.5. arpa	117
3.3.1.6. buyday	118
3.3.1.7. kápáz	119
3.3.1.8. künçit	121
3.3.2. Hayvan Alım-Satımı ve Kiralanması	122
3.3.2.1. aşäk	122
3.3.2.2. ud	123
3.3.3. Arazi Alım-Satımı ve Kiralanması	124
3.3.3.1 yir	124
3.3.3.2 borluq	127
3.3.4.1 qavlalıq	128
3.3.4 Sanayi Ürünleri	129
3.3.4.1 bor	129
3.3.4.2 böz	129
3.3.4.3 quanpo, quanpu, qunpu	132
3.3.5 İnsan Ticareti	133
3.3.5.1 küñ	133
3.3.5.2 qarabaş	134
3.3.5.3 qul	135
3.3.5.4 qatun	136
3.3.5.5 oyul.....	137
3.4. Ticarete Kullanılan Ölçü Terimleri	138
3.4.1. Ağırlık Ölçü Birimleri (Sıvılar ve Katı Cisimler İçin).....	139
3.4.1.1 batman	139
3.4.1.2 qap.....	141
3.4.1.3 küp.....	141
3.4.1.4 küri.....	142

3.4.1.5 kürilig.....	143
3.4.1.6 patır.....	143
3.4.1.7 şıy.....	144
3.4.1.8 şing.....	145
3.4.1.9 täng.....	146
3.4.1.10 tämbin.....	147
3.4.2 Uzunluk Ölçü Birimleri.....	148
3.4.2.1 çıy	148
3.4.2.2 qarı.....	148
3.4.3. Sayı (Adet) Bildiren Ölçü Birimleri	150
3.4.3.1 bay	150
3.4.4 Para Ölçü Birimleri	151
3.4.4.1 satır, sıtır, stır	151
3.4.4.2 baqır	152
3.4.4.3 yarmaq	153
3.4.4.4 yastuq	153
3.5 Ticarete Ödeme Araçları	154
3.5.1 Kumaş	155
3.5.1.1 böz.....	155
3.5.1.2 quanpo, quanpu, qunpu.....	156
3.5.2 Madeni Para	158
3.5.2.1 altun	158
3.5.2.2 baqır	160
3.5.2.3 kümüş	160
3.5.3 Kağıt Para	162
3.5.3.1 çav	162
3.6. Vergiler	165
3.6.1 Toprak İle İlgili Vergiler	166
3.6.1.1 alım.....	166
3.6.1.2 basıy	168

3.6.1.3 birim.....	169
3.6.1.4 borluq.....	170
3.6.1.5 qalan.....	171
3.6.1.6 qabın.....	173
3.6.1.7 qavlılıq.....	173
3.6.1.8 qodyu.....	174
3.6.1.9 salry	174
3.6.1.10 umdu.....	175
3.6.2 Şahsa Bağlanan Vergiler.....	176
3.6.2.1 birt	176
3.6.2.2 irt	177
3.6.3.3. tütün.....	178
3.6.3 Aynî Vergiler.....	178
3.6.3.1 kâpâz.....	178
3.6.3.2 qavıt, qavut	179
3.6.3.3 tarry	180
3.6.3.4 ür ~ üyür ~ yür	181
3.7. Ticaret Hukuku Terimleri	182
3.7.1 Adlar.....	182
3.7.1.1 asry	182
3.7.1.2 buçung, vuçung	184
3.7.1.3 ortuq.....	185
3.7.1.4 qın, qıyn, qıyın	185
3.7.1.5 qor, qorluq, qorsuz	186
3.7.1.6 quvar	187
3.7.1.7 tamya	188
3.7.1.8 tanuq	189
3.7.1.9 taypoişın	190
3.1.7.10 töläç	191
3.7.1.11 tutuy	192

3.7.1.12 tüş	193
3.7.1.13 yang	194
3.7.1.14 yasa	196
3.7.1.15 yosun	197
3.7.2 Fiiller	198
3.7.2.1 bil-	198
3.7.2.2 çam çarım qıl- /çamla-	200
3.7.2.3. kâşiş-	202
3.7.2.4 sal-	203
3.7.2.5 sözlâş-	204
3.7.2.6 tölä-	205
3.7.2.7 tutuz bir-	206
3.7.2.8 üläş-	206
3.7.2.9 üzüş-	208
3.7.2.10 yanırup bir-	209
3.7.2.11 yor	210
SONUÇ	212
KAYNAKÇA	217

VI. KISALTMALAR DİZİNİ

- ağ. : ağız
Alt. : Altay Türkçesi
Anad. ağ.: Anadolu ağızları
AoF : Altorientalische Forschungen
AOH : Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
ATü. : Ana Türkçe
ayr. bkz. : ayrıca bakınız
Az.Tü. : Azerbaycan Türkçesi
Başk. : Başkurt Türkçesi
C. : cilt
cm. : santimetre
Çağ. : Çağatay Türkçesi
Çev. : Çeviren
Çin. : Çince
Çuv. : Çuvaşça
ETü. : Eski Türkçe
Far. : Farsça
FİYE : Fiilden isim yapım eki
Hak. : Hakaniye Türkçesi
Hal. : Halaç Türkçesi
Harezm : Harezm Türkçesi
haz. : hazırlayan
hend. : Hendiadyoin (çift söz)
Hks. : Hakas Türkçesi
id. : aynı (idem)

- İİYE : İsimden isim yapım eki
- JRAS : Journal of The Royal Asiatic Society
- JSFOu : Journal de la Soci t  Finno-Ougrienne
- Karay. : Karayim Türkçesi
- KMalk. : Karaçay-Balkar Türkçesi
- Kıp . : Kıpçak Türkçesi
- Kırg. : Kırgız Türkçesi
- KKlp. : Karakalpak Türkçesi
- K kT . : Kök Türkçe
- Kr . : kar ıla tırınız
- Kum. : Kumuk Türkçesi
- Kzk. : Kazak Türkçesi
- Mo. : Mo olca
- Nog. : Nogay Türkçesi
- Oğuz : Oğuz Türkçesi
-  zb. :  zbek Türkçesi
- Rus. : Rusça
- s. : Sayfa
- Skr. : Sanskritçe
- Sogd. : Sogd a
-  or. :  or a . (RSI.)
- Tat. : Tatar Türkçesi
- TDAY -Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
- TDED : Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
- TDK : Türk Dil Kurumu
- Tel. : Teleüt a .
- TİSl. : Türkçe İkillemeler S zl  
- Trkm : Türkmen Türkçesi

- TT : Türkische Turfan-Texte
TTK : Türk Tarih Kurumu
TTü. : Türkiye Türkçesi
Tuv. : Tuva Türkçesi
Tü. : Türkçe
UAJ : Ural-Altäische Jahrbücher
Uyg. : Uygur Türkçesi
UygSB. : Uygur Sivil Belgeleri
YUyg. : Yeni Uygur Türkçesi

I.VIII TABLOLAR DİZİNİ

Tablo A Ağırlık Ölçü Birimleri.....	148
Tablo B Para Ölçü Birimleri.....	153

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Uygurlar, 744 yılında Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Ötüken bölgesinde devletlerini kurmuşlar, yaklaşık bir yüzyıl kadar yaşadıkları sonradan Kırgızlara yenilince (840) dağılmışlardır. Uygurların büyük bir kısmı, Asya'nın güney bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Bunlar arasından Türk tarihi açısından en önemlileri Turfan Uygurları olmuştur. Turfan Uygurları eski Türk devletlerine oranla farklı bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. Yerleşik hayat düzeninin tüm özelliklerini yansıtan Uygurlar komşularıyla ticari ilişkilere önem vermişlerdir.

Uygur döneminden kalma -çoğu çeviri olan- dini metinlerin dışında, kişisel ve sosyal hayatla ilgili din dışı metinler de önemli yer tutar. Dini metinlere göre daha az olan bu metinler genellikle Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Bu metinler, Uygur halkının sosyal ve ekonomik durumlarını yansıması bakımından çok önemlidir.

Belgeler, kişilerin kendi aralarındaki ilişkiler veya kişilerin devletle olan ilişkilerinin düzenlenmesi için hazırlanmıştır. Bunlardan kişilerin kendi aralarındaki ilişkilerle ilgili olanlar, vasiyetnameler, köle satışları, çocuğun evlatlığa verilmesi, arazi satışları, arazi kiraya verme gibi konuları içermektedir. Kişilerin devletle olan ilişkileri için düzenlenen belgeler ise, nüfus sayımı ve vergilerle ilgilidir.

Bu çalışmada Uygur sivil belgelerinde geçen ekonomi ilgili tüm terimler tespit edilmiştir. Kaynaklara dayalı olarak tespit edilen terimlerin köken, içerik ve kullanım alanlarının doğru tespiti noktasında filolojik bir inceleme yapılmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Eski Türkçe zerine birçok çalışma yapılmasına rağmen Uygur Sivil Belgeleri yeterince inceleme konusu olmamıştır. Dini metinlerin dışında kalan bu metinler Eski Türk toplumu üzerine önemli bilgiler içermektedir. Bu çalışmanın amacı metinlerde geçen iktisat terimlerini tespit etmek ve tespit edilen terimler ışığında dönemin ekonomik yapısı üzerinde bilgiler sunmaktır.

III. YER, SÜRE, ALAN VE VERİ KAYNAKLARI

Yüksek lisans tez çalışmamız, 2012-2013 gz yarıyılından itibaren Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda, Doç. Dr. Bülent Gül'n danıŐmanlıĐında yapılmıştır.

Araştırma, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün yüksek lisans tezi için öngördüğü süre içerisinde gerçekleŐtirilmiŐtir.

Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri başlıklı bu çalışmada Nabuo Yamada'nın *Sammlung Uigurischer Kontrakte* adlı eserinde transkripsiyonlu Őekliyle verdiği Uygur sahasına ait 121 belge incelenmiştir. Bu belgelerde geçen ekonomi ile ilgili terimler sınıflandırılarak verilmiştir.

Çalışma sırasında YK dokümantasyon merkezi, Milli Kütüphane, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi başta olmak üzere, DTCF Kütüphanesi, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi ve mümkün olduğunca yurt dışındaki kütüphaneler de taranarak buradaki eserlerden yararlanılmıştır.

IV. ARAŞTIRMADA UYGULANAN YÖNTEMLER

Yüksek Lisans tezimize başlamadan önce literatür takip edilmiş, yurt içi ve yurt dışı yayınlar toplanmıştır. Sonra Uygur sivil belgelerinde geçen ve o dönemin ekonomi terminolojisini oluşturan tüm kelimeler tespit edilmiştir. İktisat terimlerinin geçtiği yerler orijinal metinlerinden tercümeleriyle birlikte alıntılar yapılarak verilmiş ve bağlamı içindeki kullanımı yorumlanmıştır.

Terimlerin, korpusumuzda yer alan metinlerdeki bütün kullanım biçimleri semantik açıdan belirlenmeye çalışılmış, zaman zaman köken bilgisi denemelerine de girilmiştir. Terimlerle ilgili daha önce yapılmış olan terminoloji denemelerinin hepsinin ve eklenmesi gereken bilgilerin de verilmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür. Terimlerin geçirmiş olduğu ses ve yapı değişiklikleri de gösterilmeye çalışılmıştır.

V. KORPUS

ADİL *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, C. I-IV, Bakı 1966-1987

AltSI. GÜRSOY-NASKALİ, Emine, Muvaffak Duranlı (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

Arat 1964 ARAT, Reşit Rahmeti, (1964), “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *JSFOu*, No.65, Helsinki, 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, 5-53)

Arat 1979 ARAT, Reşit Rahmeti, (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.

Arat 1979a ARAT, Reşit Rahmeti,(1979), “Uygurca Yazılar Arasında-II”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIII, 17-28.

Ata 1998 bkz. NF.

AzSl. ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

AzHSl. *Azərbaycan Dialektoloji Lügati* (1999), Ankara: TDK Yay.

Bşksl. *Başkirsko-Russkiy Slovar* (1958), Moskva.

BK D Bilge Kağan Yazıtı (Doğu Yüzü) bk. TEKİN 1988.

BK Bilge Kağan Yazıtı, bk. TEKİN 1988.

BT VII Berliner Turfantexte; Kara, Georg, Peter Zieme, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Schriften zur geschichte und kultur des alten orient, Berliner Turfantexte VII, Akademie Verlag, 1976.

BTIII Berliner Turfantexte; Tezcan, Semih, *Das Uigurische İnsadi-Sūtra*, Schriften zur geschichte und kultur des alten orient, Berliner Turfantexte VII, Akademie Verlag, 1974

Caferoğlu 1931 bk. Kİ

CC *Codex Cumanicus*; Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: E. Munksgaard, 1942.

Clark CLARK, Larry, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th- 14th cc.)*, Dissertation of Indiana University(Bloomington), Ph.D., 1975, X+488+3p. University Microfilms International, Ann Arbor (Michigan) § London.

ÇuvSl. 2007 BAYRAM, Bülent (2007), *Çuvaş Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Kitabevi

DankKelly DANKOFF, Robert, J. KELLY (1982-1985), *Maḥmūd al-Kaşğarī. Compendium of the Turkic dialects (Diwān luġat at-turk)*, Ed. And transl. With introduction and indices. P. 1-3. Harvard University, 1982-1985.

DS: Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI C., Ankara: TDK Yay., 1993.

DLT *Divānu Lüġāti-t-Türk*; bkz. MK

DM Toparlı, Recep (2003), *Ed-dürretü 'l-mudiyye fi 'l-lügati 't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.

DolSI. STACHOWSKI, Marek (1998), *Dolganischer Wortschatz*, Krakow.

DTSI. NADALYAEV, V. M., D. M. Nasilov, E.R. Tenişev, A. M. Şçerbak, *Drevnyurskiy Slovar*, Leningrad 1969.

ED CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972

EDAL: STAROSTİN, S., A. DYBO, O. MUDRAK (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Language*, Handbook of Oriental Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo, London-Boston: Brill Publications.

Erdal ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden, 1991.

Gronbech 1942 bk. CC.

HksSI. GÜRSOY-NASKALİ, Emine vd. (2007), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

Hamilton 1996 HAMILTON, James, *Manuscrits ouigours du IX-X siècle de Touenhouang*. T. 1-2, Paris.

İMüh. TAYMAS, A. Battal, *İbni Mühenna Sözlüğü*, TDK yay.:Ankara 1988.

JW-Li JİNGWEİ, Li, *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*, Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi, 1994.

Kaya 1994 KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK yay.: Ankara, 1994.

KB ARAT, Reşit Rahmeti, (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.

KE Rabguzî, Kısâsu'l-Enbiyâ; Ata, Aysu, *Nâsirü'd-din Bin Burhânü'd-din Rabguzî, Kısâsu'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları)* I Metin, II Dizin, TDK yay.: Ankara 1997.

KMalkSI. TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

KT D Kültigin Yazıtı (Doğu Yüzü) bk. TEKİN 1988.

KT Kültigin Yazıtı.

KTSI. TOPARLI, Recep vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

KzkSI. KOÇ, Kenan vd. (2003), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.

M II Manichaica II (ED)

Maitr. TEKİN, Şinasi, Uygurca Metinler II., Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İbtidâî Bir Dram, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976.

MK ATALAY, Besim, *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1985-1986.

NF Nehcü'l-Ferâdis; Ata, Aysu, *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarning Açuk yolu, Dizin-Sözlük*, TDK yay.: Ankara 1998.

Özyetgin ÖZYETGİN, Melek (2004), *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara.

RSI. RADLOFF, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opit slovarya tyurkskix nareçiy)*, 4c., Sankt-petersburg 1893-1911.

Sayit-Yusup SAYIT, Muhemmetrehim, İsrail Yusup *Kadimki Uyğur Yezikidiki Vesikiler*, Şiñcan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000.

ŞorSl. AKALIN, Ş.H, N.N.N.K. TANNAGAŞEVA (1995), *Şor Türkçesi Sözlüğü*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.

T Tonyukuk Yazıtı; Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı, Ankara 1994.*

TatSl. ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

Tekin 1988 TEKİN, Talat, *Orhun Yazıtları*, TDK yay.: Ankara 1988.

TMEN DOERFER, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden, 1963-1975.

TSö I XIII. *Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, TDK yay.: Ankara 1943-57.

TT VI BANG, W., A. von Gabain, G.R Rahmeti, *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sūtra Säkiz yükmäk*, Berlin 1934(SPAW.Phil.-hist.Kl.1934,10, 93-192).

TTS *Tarama Sözlüğü*, 6 C., TDK yay. :Ankara 1963-1972.

TuvRSI. TENİŞEV, E. R., *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva 1968.

TüSI *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay., 2011.

TZ *Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-luğati't-Türkiyye*; Atalay, Besim, *Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye*, İstanbul 1945.

USp. RADLOFF, W., *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Rerit: Biblio Verlag, Osnabrück 1972).

UWb. Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch 1-6*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Wiesbaden,1977-1998.

VEWT Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki, 1969

Yamada YAMADA, Nobuo, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten ODA, Peter ZIEME, Hiroshi UMERÄ und Takao MORIYASU, 1-3, Osaka 1993.

YUygSI. NECIP, E. Necipoviç (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. Yrd. Doç Dr. İklil Kurban), Ankara: TDK Yay.

Zieme 1980 ZIEME, Peter, "Uigurische Pacht Dokumente", *AoF* 7, 1980, 145-170, +4pl.

Zieme 1980a ZIEME, Peter, "Ein Uigurischer Leihkontrakt über Weizen", *AoF* 7, 1980, 273-275.

Zieme 1981 ZIEME, Peter, "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster", *AoF* 8, 1981, 237-263.

Zieme 1982 ZIEME, Peter, "Ein Uigurischen Familienregister aus Turfan", *AoF*, IX(1982), 263-267

1. UYGURLAR

1.1. Uygurların Tarihi

Uygur adına Türkçe kaynaklarda ilk olarak Bilge Kağan yazıtında rastlıyoruz. “Uygur İl teberi yüz kadar askeri ile doğuya kaçıp gitti” (T. Tekin 1988: 50-51) Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür¹: Gy. Németh, Uygur adının, *uy-* “uymak, takip etmek” fiilinden türediğini söylemiştir². Kaşgarlı Mahmud³, “kendi kendine yeter” anlamında kullanıldığını, Ebülğazi Bahadır Han⁴ ise Uygur adının “uymak, yapışmak” eyleminden geldiğini belirtmiştir. Kelimenin genellikle *uy + gur* şeklinde geliştiği “akraba, müttefik” anlamında olduğu, On Uygur adının da “On Müttefik” anlamına geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur (Emet 2002: 216). Ölmez, Uygur adının etimolojisi ile ilgili birçok açıklamanın olmasına rağmen ikna edici bir açıklamanın henüz olmadığını ifade etmektedir (Ölmez 2012: 25).

Orta Asya Türk tarihi için çok önemli olan Uygurların tarihini iki ayrı döneme ayırarak incelemek doğru olacaktır: Birincisi bugünkü Moğolistan topraklarındaki kağanlıklar dönemi, ikincisi ise 9. ve 13. yüzyıllarda Doğu Türkistan ve Çin’in Kansu bölgesinde yerleşik Uygur devletlerinin oluşumu ve bu bölgelerdeki yaşamları.

Uygurlar, kendinden önce kurulmuş olan Hunların ve Göktürklerin kültür mirası üzerine kurulmuştur. Bunun yanında bu devletlerden ayrılan yönleri vardır. Uygurların tam bir yerleşik hayata geçmesi ve taş üzerine yazılmış belgeler yanında kâğıtlar üzerine yazılmış belgeler bırakmaları eski Türk kültür hayatını önemli ölçüde etkilemiştir. Siyasi tarihlerine nazaran kültür tarihleri çok daha ağır basan Uygurlar, denilebilir ki, Orta Asya Türk Tarihi bakımından hem devlet olarak yaşadıkları dönemde hem de yıkılışlarından sonra çok uzun süre kültürlerini yaşatabilmeleri bakımından önemli olmuşlardır.

¹Uygur adının etimolojisi ile ilgili olarak bkz. Clauson 1963.

²Bunun için bk. İbrahim Kafesoğlu(1983), Türk Milli Kültürü, 2. Baskı, İstanbul, s. 122.

³ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, Çev. Besim Atalay, C.1, 2.baskı, Ankara 1985, s. 111-112.

⁴Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), Haz. M. Ergin, İstanbul, s. 28-29.

Uygur devletinin kuruluşu olan 744 senesinden önce Uygurların yaşayışlarına bakıldığında Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar Uygurların yayıldıkları ve zaman zaman değişik isimler altından anılan bir Türk kavmi olduklarını görülmektedir. Bu dönemlerde Uygurlar ilk önce Çinlilerin Hsiung-nu dedikleri Hunların, daha sonra da Juan-Juan(Avar)ların hâkimiyeti altına girmişlerdir. 487 yılından sonra Uygurların bağımsız yaşadıkları dönemler olmakla birlikte tekrar Avar hâkimiyetine boyun eğmişlerdir (İzgi 1989: 13-14).

Bozkırdaki Uygurların yaşayışları, diğer pek çok Orta Asya kabilesinde olduğu gibi basit bir tarzdadır. Konar-göçer oldukları için bozkırdaki Uygurlar bir yerde daimi kalmayıp, hareket halinde olmuşlardır. Nüfus bakımından da fazla kalabalık olmayan Uygurların ata binmede ve ok atmadaki becerilerinin, eski bir geleneğin devamı olduğu bilinmektedir. Uygurların toprakları bu dönemde verimli olmadığından yaşamlarını diğer kabilelere yaptıkları yağma hareketleri devam ettirebilmişlerdir. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin etrafında kümelenmiş olan Uygurların atları az olmasına rağmen çok fazla sığıra sahiplerdi. Yüksek tekerlikli arabaları olduğu için bu devirde, Çinliler tarafından kendilerine “Kao-ch’e” (Yüksek arabalı) denilmiştir. Göç ederken veya harp sırasında bu arabalarına çok güvenirler ve sulh zamanlarında da bu arabalarını ev olarak kullanmışlardır (İzgi 1989: 14). Ama Kao-ch’elar tek bir boydan meydana gelmemiştir. Sadece Yüan-ho adlı kabile Uygurların adının ilk şekli olarak görülmektedir (Taşağıl 2002: 215-216).

İzgi, Göktürkler zamanına gelindiğinde, Orhun ve Selenga nehirlerinin civarında “Töles” ismi ile anılan bir kabileler topluluğunun yaşadığını, Bugu, Tongra, Bayırku, Ediz ve Uygur gibi oymakların, Göktürklerin hâkimiyetinde uzun zaman yaşadıklarını, fakat Göktürklerin zayıflama döneminde bir birlik meydana getirerek, Çinlilerin yanında yer alıp, Göktürklerin yıkılmalarına sebep olduğunu ifade etmektedir (1989: 14). İşte bu Uygurlar, Töles topluluğu içinde zamanla kuvvetlenmiş ve bütün bu oymaklar topluluğunun başına geçmişlerdir. Bu Töles birliğine daha sonraları Karluk, Basmıl ve Türgeç gibi daha büyük Türk kabileleri de dâhil olmuştur (İzgi 1989: 15).

Mackerras, Uygurlarla ilgili olarak özellikle 6. yüzyıldan sonra Çin kaynaklarında çok fazla bilgiye yer verildiğini aktarıyor (2000: 444-445). Shih-chien adındaki kişi Göktürkler döneminde kurulmaya başlayan Uygurları bir oymak halinde ilk defa toplamış ve 605 senesinde bu birliğin başına geçmiştir. İzgi'ye göre Çinliler tarafından verilen Ssu-chinunvanının daha sonraki dönemlerde de Uygurlarda sıkça karşılaştığımız "İrkin/Erkin" unvanı olması kuvvetli bir ihtimaldir (1989: 15). Ssu-chin'den sonra yerine oğlu P'u-sa geçmiştir. Kendisinin başa geçtiği yıl kesin olarak bilinmemekle beraber, 626 senesinde öldüğü kesindir. İsminden kendisinin bir Budist olduğu düşünülen P'u-sa'nın, Göktürkler karşısında elde ettiği başarılarından dolayı kendisine "kahraman, vatana hizmet eden" anlamına gelen "Alp İlteber" unvanı verilmiştir. P'u-sa'nın başa geçmesiyle Uygurlar, Göktürk hâkimiyeti için büyük bir tehlike olmuşlardır ve 606 yılında Göktürk hükümdarı kendilerine ağır vergiler yükleyince Uygurların büyük bir bölümü kuzeye göç etmiştir. Göç eden Uygurların sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte 100.000 çadıra sahip oldukları ve Çinlilerle birlik olarak Göktürklerle savaşmış, Çinlilerin bu tarihten sonra büyük takdirini kazandıkları bilinmektedir (İzgi 1989: 15-16).

Bozkırda, Uygur devletin kurulmasından önce Uygurların gelişimi ile ilgili bilgileri İzgi'den alıyoruz:

"P'u-sa'nın 626 yılında ölümünden sonra kimin başa geçtiğini Çin kaynakları bildirmemektedir. Ancak 646 senesinde T'u-mi ismindeki bir şahsın başa geçtiğini görüyoruz. Bu devirde Çinin başında bulunan T'ang sülalesi imparatoruna haraç gönderdiği için, imparator tarafından kendisine generallik ünvanı ile bugünkü Dış Moğolistan bölgesine tekabül eden Han-hai askeri valiliğinin idaresi verilmiştir. Yine Çin kaynaklarının bildirdiğine göre T'u-mi-tu, "Kağan" ünvanını kullanan ilk Uygur hükümdarıdır. Bu dönemlerde çeşitli şekillerde Çinlilerin Uygurlara verdiği destek devam etmiştir. T'u-mi-tu'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu P'o-jun, T'ang sülalesine yardımlarından dolayı Çinliler tarafından çeşitli zamanlarda ödüllendirilmiştir. Ho-lu ayaklanması sırasında Çinlilere büyük yardımlarından dolayı kendisine, imparator tarafından "Sağ taraf askeri bölgesi büyük generali" ünvanı ile Han-hai valiliği verilmiştir. P'o-jun'un ölümünden sonra bir "Urug"dan bir "Devlet" haline geçiş süreci içinde Uygurların başına pek çok kağan geçmiştir. Bu dönemin son kağanı olarak Hu-su görülmektedir. Esasında bu kişinin kağanlık yaptığına dair kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Fakat Göktürkleri yenerek yeni bir kağanlık kuran Uygurların ilk kağanı olan Kutluk Bilge Kül Kağan'ın

babası olduğundan büyük ihtimalle kendisi de kağanlık yapmıştır.” (İzgi 1989: 15)

Göktürk devletinin yıkılmasından sonra Göktürk devletinin yıkılması için büyük mücadele veren Basmıllar idaresinde yeni bir kağanlık kurulmuştur. Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğu oluşturmuşlardır. Kısa bir süre sonra 744 yılında Uygur Yabgusu, Basmıl kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etmiş ve Kutlug Bilge Kül Kağan ünvanını almıştır. Bu suretle Uygur Kağanlığı kurulmuştur.

1.1.1. Uygur Bozkır Kağanlığı

Uygur tarihini Jeong, dört döneme ayırır: “ilk dönem, göçebe devletinin kuruluşu (744-755)”, “Orta dönem (755-787), yükselme, refah dönemi”, “Son dönem (787-839), Batıya yönelik, göçebe devletinin refahı ve gerileme, çöküş” ve son olarak da “yıkılış” dönemleri (Ölmez 2012: 20).

744 yılında Uygur reisi Basmılları mağlup edince Uygur birliği tamamlanmış ve Uygur reisi Kutlug Bilge Kül Kağan unvanı ile devletin başına geçmiştir. Devletin kurulduğu ve devletin başına kağanın geçtiğini bildiren fetihnameler komşu devletlere gönderilmiştir. Göktürk devletine karşı baştan beri Uygurların yanında olan Çinliler de tebrik için elçiler göndermiştir. Devletin kurulmasında kısa bir süre sonra devlet toprakları önemli ölçüde genişlemiştir. Doğuda Szu-wei’e, batıda Altın Dağları’na kadar olan bölge ve güneyde Gobi sahrası Uygurların kontrolüne geçmiştir. Böylece Hunların bütün eski topraklarına sahip olmuşlardır. Orhun kıyılarındaki Ordu Balık (Kara Balgasun) şehri de bu dönemde kurulmuştur (Çandarlıoğlu 2002: 194).

Kısa ve başarılı bir dönemden sonra Kağan vefat etmiştir (747). Orhun bölgesinde kurulan Uygur Kağanlığı’na 745- 840 yılları arasında kağanlık yapmış kişiler şunlardır:

1.Kutlug Bilge Kül Kagan	: 745-747
2.Bayan Çor Kagan	: 747-759
3.Bögü Kagan	: 759-779
4.Tun Baga Kagan	: 779-789

5.Külüg Bilge Kagan	: 789-790
6.Kutlug Bilge Kagan	: 790-795
7.Alp Ulug Bilge Kagan	: 795-805
8.Alp Külüg Bilge Kagan	: 805-808
9.Alp Bilge Kagan	: 808-821
10.Alp Küçlüg Bilge Kagan	: 821-824
11.Kazar Bilge Kagan	: 824-832
12.Alp Külüg Bilge Kagan	: 832-839
13.Kazar Kagan	: 839-840

(Çandarlıoğlu 2002: 11-31)

Kutlug Bilge Kül Kağan ölünce (747) yerine oğlu Moyen Çor geçmiştir. Batıda Uygurlara karşı tehlike oluşturanlar Karluklarla, Türgeşlerdi. Karluklar bu sırada Altay dağlarının güneybatı eteklerinde inmişlerdi. 744'de Uygurların hâkimiyetine giren Karluklar zaman zaman isyan ederek Türgeşlerle birleşiyorlardı. Moyen Çor Kağan Türgeşleri yenerek Uygur Devletlerinin sınırlarını batıda Siderya nehri boylarına kadar ilerletmiştir. Moyen Çor'un bir diğer sefer yönü kuzeydir. Bu seferler Kem nehri boyunca uzanan dağlar aşılma suretiyle yapılmıştır. Kuzey seferleri de denilen bu ilerlemeler başarıyla sonuçlanmıştır.

Kırgızlarla Uygurlar arasındaki bölgede başka bir Türk kavmi olan Çikler yaşamaktaydı. Moyen Çor Kağan zamanında Çikler, Uygur hâkimiyetine girdiler. Böylelikle Uygurlar Kırgızlar için büyük bir tehlike olduğunu iyice hissettirmiştir. Uygurların bozkırda kurduğu devletin gelişiminin aksine komşusu Çin karışıklık içindeydi. 751 yılında Talas savaşında Çinlilerin Müslümanlara kaybetmesi, Çin'de iç karışıklıkların çıkmasına neden olmuş, 755 meydana gelen An Lu-shan isyanı T'ang hanedanını zor duruma sokmuştur. Batıdaki baş şehir Ch'ang ve doğudaki baş şehir Lo-yang asiler tarafından ele geçirilince Çinliler Uygurlardan yardım istemiş ve Uygurların yardımı ile bu önemli şehirler isyancıların elinden alınmıştı (Çandarlıoğlu 2002: 195). Çin'in bu durumunu iyi değerlendiren Uygurlar Çin üzerinde önemli ölçüde hâkim olmuştur. Daha eski dönemlerde Çinlilerin diğer toplulukların reislerine sahte prensesler gönderdiği görülmüştür; fakat 758 yılında Çin imparatoru öz kızını Moyen Çor'a gelin

olarak göndermiştir. Çin imparatorunun gerçek kızını Uygurlara göndermesi Uygurların Çin üzerindeki hâkimiyetin ve önemin göstergesidir (Çandarlıoğlu 2002: 196). Moyen Çor Kağan, ardından Göktürk harfleriyle yazılmış çok önemli bir yazıt bırakmıştır. Sonraki bölümde bu yazıt üzerinde duracağız.

Moyen Çor, 759 yılında öldükten sonra onun yerine büyük oğlunun tahta geçmesi gerekiyordu ama bilinmeyen bir nedenden dolayı öldürülmüştür. Bu nedenle Moyen Çor'un Böğü adındaki oğlu devletin başına geçmiştir. Bugu, Böğü, Tengri gibi farklı adlara sahip olduğu düşünülen devletin yeni kağanı için biz burada genel kullanıma uygun olarak Böğü adını kullanacağız.

Böğü Kağan döneminde Çin yine iç karışıklık içindeydi. Kuzey Çin'i isyancıların elinden alan Uygurlar Lo-yang şehrini üç gün boyunca yağmalar. Çandarlıoğlu'nun Çin kaynaklarından aktardığı bilgiye göre Çin'in kuzey kesimlerinde isyancıların ve Uygurların yağmaları nedeniyle elbise yapacak kumaş kalmamış, bu nedenle halk elbise yapmak için kâğıt kullanmıştır (Çandarlıoğlu 2002: 11- 31).

Böğü Kağan, gerçekleştirdiği bu mücadeleler sırasında, Çin'de Mani dinine inanan rahipler ile karşılaşmış ve dört Mani rahibiyle Ordu Balık şehrine geri dönmüştür. Böğü Kağan'ın bu seferi Soğdça-Türkçe yazılmış olan Sevrey yazıtında anlatılmıştır⁵.

Maniheizm 3. Yüzyılda İnan'da doğmuş, Soğd tüccarlar sayesinde Türkistan'a ve Çin'e kadar uzanmış Mazdeizm, Budizm ve Hıristiyanlık karışımı bir dindi. Mensuplarına *zındık* denmekteydi. 762'de Böğü Kağan'ın kabul ettiği Mani dini sebebiyle Soğd tüccarların da Uygur yönetimindeki itibarı artmıştı. Maniheizm başlangıçta halk kitlesine yayılmamıştı; fakat sonradan halk tabakalarına kadar girdiği görülmektedir. "821 civarında Uygurları ziyaret eden Tamim bin Bahr, onların başkenti 'büyük bir şehirdir; tarımda zengindir; hep ekili bahçelerle ve birbirine yakın uzanan köylerle çevrilidir... Halkı içinde Zındıklar çoğunluktadır.' demektedir." Böğü Kağan, Maniheizmi o kadar çok benimsemiştir ki bu dinin mabetlerinin Çin'de açılmasını

⁵Sevrey Yazıtı için bkz. Ölmez 2012: 240-242.

sağlamıştır (Ercilasun 2005: 224). Uygur halkı tarafından da benimsenen Maniheizm diğer Türk toplulukları arasında yayılmamıştır.

Yeni bir dinin bir topluluk tarafından kabulü kuşkusuz farklı açılardan birçok etki yaratır. Türk tarihi açısından çok özel bir yeri olan Mani dininin kabulü de Uygurlar üzerinde çok etkili olmuştur. İnsan öldürmemeyi teşvik eden bu dinin Uygurların savaştı özelliklerine olumsuz bir etkisi olmasına karşın, ilim, sanat ve edebiyatta önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak derecede ilerleme sağlanmıştır.

Türkler arasında 11. yüzyılın ilk yarısına kadar kabul görmüş olan Maniheizm daha sonra yerini Budizm'e bırakmıştır. Uygurlar Mani dini etrafında gelişen birçok eser yazmışlardır. 840 yılındaki büyük göçle birlikte Tarım havzasına giden Uygur Türkleri, buraya daha önce gelmiş olan diğer Türk boyları tarafından kabul edilmiş Budist kültürle karşılaşmışlardır. Uygur Türkleri geç dönem Maniheizm eserlerini büyük ihtimalle Tarım havzasında yazmışlardır (Ağca 2010: 24).

Uygurların yükselişi Maniheizmin kabulünden sonra da devam etmiştir. 765 yılında Çin'in yardım çağrısı üzerine Uygurlar, Çin'e yardım etmiş ve 100.000'den daha fazla Tibetliyi öldürmüştür. Bu savaştan Uygurlar çok fazla ganimet elde etmişlerdir. Ayrıca Çin yıllık vergiye (100.000 parça ipek) bağlanmıştır. 779 yılında Tun Baga Tarkan, Böğü Kağan'ı öldürerek Alp Kutlug Bilge Kağan unvanı ile tahta oturmuştur. Şatolar (Çöl), Tibetliler, Karluklar ve Beyaz Elbiseli Göktürkler, Uygurların siyasetini beğenmeyip bu dönemde Uygurlara karşı mücadeleye girmişlerdir. Beşbalık'a bir süre egemen olduktan sonra Uygur akınlarına karşı gelememişler ve Beşbalık'ı Uygurlara teslim etmek zorunda kalmışlardır (Çandarlıoğlu 2002: 201).

790 yılında Kağan öldükten sonra bu fırsatı değerlendirmek isteyen kardeşi kağanlığını ilan etmiştir. Uygurların ileri gelenleri bu durumu tasvip etmeyip henüz 16 yaşındaki A-Ch'o'yu Kutlug Bilge Kağan unvanı ile tahta geçirmişlerdir. Bu kağan genç yaşta arkasında oğul bırakmadan ölünce 795 yılında Uygur hanedan boyu değişmiş oldu. Kağanlık, önceden Yaglakarlar boyundaydı. Yeni kağanla birlikte Edizlere geçmişti. Uygurların ileri gelenleri ve Uygur halkı Kutlug Bilge Kağanı kağan olarak seçmişlerdi.

(Çandarlıoğlu 2002: 202). Bu kağan döneminde Uygurlar büyük zaferler elde etmişlerdi. Karluk isyanı bastırılmış, Tibetliler Doğu Türkistan'dan uzaklaştırılmış ve Kırgızlara karşı önemli bir savaş kazanılmıştı. Yukarı Yenisey bölgesinde Kırgızların elinde bulunan demir madeni Uygurların eline geçmişti. Kırgızlar bu bölgeden İnan'a, Tibet'e ve Arap ülkelerine demir veelik gönderiyordu. Bu bölgenin Uygurların eline geçmesi özellikle ticareti olumlu yönde etkilemiştir.

Uygurların bu yükseliş dönemi ve kağanın ülkesine verdiği saadet Kara BalgasunYazıtı'nda açık bir şekilde anlatılmaktadır. Yazıtı göre Kutlug Bilge Kağan, cesur bir savaşçı, ülkesinin düzeni için kanunlar yapmış kağandır.⁶

Uygurlar en parlak döneminin Kutlug Bilge Kağan döneminde yaşadıktan sonra 820'lerde kağanlık zayıflamaya başlamıştır. Özellikle Hazar Kağan döneminde Uygurlarla Çinlilerin arası açılmaya başlamış Hazar Bilge Kağan 832'de öldürülünce onun yerine Krebir'in desteğiyle Hu Tegin Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan nvanı ile tahta geçmiştir.839 yılında Hu Tegin'in ölümünden sonra kağanlığın başına geçen Ho-sa Tegin (Kazar Tigin) zamanında kıtlık olmuştur. Kıtlık ve açlığın üzerine önceki kağanın ölümüne neden olup Ho-saTegin'i kağan seçen Krebir'e sinirlenen Uygur ordusu komutanlarından Külüg Baga 100.000 Kırgız süvarisi ile Uygurları kılıçtan geçirmiş ve Orhun bölgesindeki Uygur hkimiyeti sona ermiştir. Bu katliamdan kurtulanlar değişik bölgelere göç etmişlerdir.⁷

Uygurlar, Kırgız yenilgisinden sonra büyük gruplar halinde Çin sınırlarına ve zengin ticaret alanlarının olduğu Beş Balık, Turfan, Kuça vb. alanlara g etmişlerdir. Bu gleri kontrol eden kağan sülalesinden iki kardeştir. G anında halk tarafından kağan seçilen Vu-hi Tegin (841-846) zaman zaman Kırgız ve Çin saldırılarına maruz kalsa da eski yayılmacı özelliklerini bir tarafa bırakarak komşuları ile dostluk ve ticaret ilişkilerini güçlendirmişlerdir.

⁶ Kara Balgasun Yazıtı için bkz. lmez 2012: 215-238.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Caferoğlu 1958: 146-147; andarlıoğlu 2002: 193-214; Kafesoğlu 1996: 123-126; ř. Tekin 1976: 12-17; Orkun 1987: 40-44; Taşağıl- Uygur 2002: 713-720.

1.1.2 Kansu Uygur Devleti

840 yılındaki Kırgız yenilgisi üzerine Uygurlar, kağan sülalesinin denetiminde dört bir tarafa dağılmışlardı. Uygurların bir bölümü Kansu bölgesine gelerek burada Kansu (Kan-chou) Uygur Devleti'ni kurmuştur. Kansu Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygurlar" da denilmektedir.

Kansu şehri özellikle Çin ile Doğu Türkistan(bugünkü) arasındaki önemli bir ticaret yolu üstünde bulunuyordu. Kansu Uygurları, Çin ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Önceki Türk devletlerinin aksine bu devlet askeri açıdan zayıftı. 10.yüzyılın ortalarından itibaren bu devlet, bölgesinde önemli cazibe merkezlerinden biri haline gelmiştir.

9.yüzyılın sonunda Turfan Uygurları tarafından Doğu Türkistan'dan kovulan Tibetliler Kansu'ya gelmişler ve Sarı Uygurların başına ciddi dert olmuşlardır. Çinlilerle beraber Tibet tehlikesini de atlatan Sarı Uygurlar, ancak 10. yüzyılın başlarında rahat nefes alabilmişlerdir (Çandarlıoğlu 2002: 235).

Çok fazla askeri başarısı olmayan Kansu Uygur kağanlarının adları Çin kaynaklarında Jen-meı Kağan (939)'dan sonra görülmemiştir. Kansu Uygurları 940 yılında Kitanların, 1028'de de Tangutların hâkimiyeti altına girdi. 1028 yılında Tangutların hâkimiyeti altına giren Kansu Uygurlarının Uygur tarihi açısından önemi, Dun-huang (Bin Buda) mağaralarının bulunduğu yerde olmasıdır. 1028 yılında Tangut tehlikesi ortaya çıkınca, bu mağaralarda yaşayan budist rahipler bölgeyi terketmeden önce 40 bin civarında el yazması, resim, işleme ve buna benzer eseri 17 numaralı mağarada toplamış, mağaranın önüne bir duvar örmüşlerdir. İçinde binlerce yazmanın bulunduğu mağara tesadüf eseri bulunmuş, 20. yüzyılın başlarında A. Stein, A. Grünwedel, A. Von Le Coq, P. Pelliot gibi ünlü araştırmacılar bu bölgeye keşif gezileri yapmış ve binlerce eseri Avrupa'ya götürmüşlerdir.

1226 yılında Kansu Uygurları, Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Bu Uygur topluluğu Budist olarak bugün de Çin'in Kansu eyaletinde varlıklarını devam ettirmektedirler (Ligeti II 1970:101; Golden 2002; 135-136, Çandarlıoğlu 2002: 236).

1.1.3 Koço (Turfan) Uygur Devleti

840 yılında, son bulmayan taht mücadeleleri ve üst üste gelen doğal afetler nedeniyle zayıflayan Uygur Bozkır Devleti, Yenisey bölgesinden gelen Kırgız saldırıları sonucunda yıkılmıştır. Bu bozgunun ardından Uygurlar, Ötüken'i terk ederek daha güneye, Tarım havzasına yerleşmişler ve burada merkez Koço olmak üzere bir devlet kurmuşlardır.

Uygurlar kendilerine kağan olarak Mengli Kağan'ı "Uluğ Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan" (Yüce Tanrıda mutluluk bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan) seçmişlerdir. Bu yeni bölgeye yerleşen Uygurlar, Çin kaynaklarında değişik isimlerle kayıtlıdır. Tarım havzasına göç eden Uygurlar farklı şehirlerde yaşamışlardır. Belirli dönemlerde bazı şehirlerin diğer şehirlere üstünlük sağlaması, Uygurların kaynaklarda farklı isimlendirilmesine neden olmuştur. Ayrıca bu bölge Uygurlarının farklı isimlendirilmesinin bir diğer nedeni de kağanların aldığı farklı unvanlardır. Çinliler Uygurları kağan unvanına göre de isimlendirmiştir. Koço şehri Cengiz dönemine kadar önemini korumuş; daha sonra şehir önemini yitirince Koço yerine Hoço adı kullanılmıştır (Cleaves 1949: 24; İzgi 1989: 29-30).

Tarım havzasına yerleşen bu Uygurlar eski yayılcı politikalarını bırakarak komşuları ile ticari ilişkilerini devam ettirmek istemişlerdir. Bu dönemde Çinliler, Tibet baskısı altında olduğu için bölgede tampon görevinde olan Uygurların gelişimine engel olmamıştır. Koço, Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık gibi şehirlerde ticaret, edebiyat ve sanat alanında önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Koço Uygurları önce 1206 yılında Kara Hitaylar'a ardından Barçuk İdikut zamanında (1209) Moğollara bağlanmıştır. 1368'e kadar Moğol idaresi altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Moğol egemenliği altında da Uygurlar bölgede etkin durumdaydılar. Uygur Bozkır Kağanlığı döneminden beri bölgedeki ticaretin önemli mimarlarından olmuşlardır. Moğol devletinin

gelişmesinde Uygurların bilim, sağlık, hukuk, sanat ve edebiyat alanındaki bilgileri önemli rol oynamıştır. Bu bölgedeki Uygurlar arasında 14. yüzyılda Müslümanlık yayılmaya başlamış ve 15. yüzyılda hâkim din olmuştur. Kansu Uygurları ise Budist öğretiye inanmaya devam etmişlerdir. Turfan bölgesindeki Uygurlar günümüzde daha dar bir alanda da olsa varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

1.2.Uygur Edebiyatına Kısa Bir Bakış

Uygurlar, 8-14. yüzyıllar arasında çeviri ağırlıklı çok zengin bir edebiyat oluşturmuşlardır. Çoğu Budist öğreti etrafında şekillenmiş olmakla birlikte Mani ve Hıristiyanlık öğretilerini konu edinen metinler ve din dışı metinler de vardır. Zieme'ye göre Budist Metinler %70; Maniheist Metinler %10 ve diğer metinler % 20 civarındadır (1969: 1).

Diğer Metinler başlığı altında değerlendirilen metinler ise Hıristiyanlık çevresinde yazılmış metinler ve din dışı metinlerdir. Göktürk yazıtlarının devamı niteliğinde olan Uygur Bozkır Kağanlığı'na ait yazıtları da içine alacak şekilde Uygur edebiyatını kısaca 5 grupta inceleyebiliriz:

1. Uygur Bozkır Kağanlığı Dönemi Edebiyatı
2. Budist Uygur Edebiyatı
3. Maniheist Uygur Edebiyatı
4. Hıristiyan Uygur Edebiyatı
5. Diğer Metinler

1.2.1. Uygur Bozkır Kağanlığı Dönemi Eserleri

Uygurlar, 744 yılında Basmları mağlup ederek başkent Kara Balgasun (Ordu-Balık) olmak üzere yeni bir devlet kurmuşlardır. Kısa süre içerisinde topraklarını Altay dağlarına kadar genişleten Uygurlar bu geniş coğrafyada önemli eserler bırakmışlardır. Bu eserlerin çoğu mezar yazıtlarıdır. Bu yazıtlar şunlardır:

1.2.1.1. Şine-Us(u) / Moyen Çor Yazıtı

Uygur Devletinin kuruluşunu ve Moyen Çor'un zaferlerini anlatan bu yazıt 1909'da Finli bilginler Ramstedt ve Sakari Palsi tarafından keşfedilmiştir. 759 yılında Moyen Çor Kağan'ın ölümü üzerine adına diktirilmiştir. Üzerinde 51 satırlık Türkçe metin vardır. Yazıtı Ramstedt, E. Aydın, T. Moriyasu (ve diğer yazarlar), ve O. Mert tarafından incelenmiştir

1.2.1.2. Kara Balgasun Yazıtı

Kara Balgasun Uygur Kağanlığının en parlak döneminde devletin baş şehri olmuştur. Bu yazıtın 824-832 yılları arasında yazıldığı düşünülmektedir. Mani dininden detaylı olarak bahseder. Çince, Soğdça ve Runik harfli Uygurca olmak üzere üç dilde yazılmış bu yazıtın Uygurca bölümü diğer bölümlere göre daha az okunaklıdır. Orkun bu nedenle çevirisini Çince'den yapmıştır (Orkun 1987: 223- 246; Çandarlıoğlu 2002: 213, Ölmez 2012: 264-267).

1.2.1.3. Hoytu-Tamir Yazıtları

Uygur Kağanlığı döneminden kaldığı düşünülen bu yazıtlar T. Tekin'e göre Göktürklerin Beşbalık akını sırasında dikilmiştir (1997: 29).

1.2.1.4. Sevrey Yazıtı

Çin'de iç karışıklık çıktığında isyanı bastırmak için Böğü Kağan'ın Çin'in Chi'ang ve Lo-yang şehirlerine 762'de düzenlediği seferi anlatan bu yazıt, Soğdça ve Türkçe iki dillidir. Yazıt 1948'de İ. A. Yefremov başkanlığındaki paleantropoloji ekibinin Gobi'de yaptığı çalışmalar sırasında bulunmuştur. Soğdça metin de Uygurca metin de 7 satırdır. Özellikle runik metni çok yıpranmıştır (Moriyasu vd. 1999: 225-227, Ölmez 2012: 240:242).

1.2.1.5. Taryat / Terhin Yazıtı

Moyen or tarafından 753 yılında diktirilen bu yazıt üzerinde 10 satırlık Uygurca metin vardır. Yazıtın doğu yzünde Gokturk ve Uygur tarihi anlatılmaktadır. Taryat yazıtının ilk parçası 1956 yılında Moğol arkeologu Dorjsuren tarafından bulunmuştur. Yazıtın dil ve imla özellikleri Tes ve Moyen or ile benzer özelliklere sahiptir (bkz. T. Tekin: 2004, Ölmez 2012: 249-250).

1.2.1.6. Tes Yazıtı

1976 yılında bulunan bu yazıtın yayını Arpat Berta tarafından yapılmıştır. Berta yazıtın dikiliş tarihi olarak 750 yılını verir (2004: 227-240). Doerfer ise yazıtın dikiliş tarihi olarak 762 yılını düşünmektedir (1993: 74). Yazıt kuzeybatı Moğolistan'da Hövsgöl yakınlarında bulunmuştur (Ölmez 2012: 243)

1.2.1.7. Süci Yazıtı

Ramstedt'in 1909'da keşfettiği bir diğer yazıttır. Bu yazıtın tarihlendirilmesi ile ilgili olarak farklı görüşler vardır. Keşfi yapan Ramstedt bu yazıtın Uygur Bozkır Kağanlığı'na ait olduğunu söylemesine karşın Semih Tezcan bu yazıtın Uygur tarihinin daha sonraki farklı bir dönemde yazıldığını düşünmektedir (1984:127). Yazıtın bugün nerede olduğu bilinmemektedir. Ramstedt'in çektiği fotoğraf ve çizimler mevcuttur (Ölmez 2012: 287).

1.2.1.8. Ulaan -gom Yazıtı

Bu yazıtın diğerlerinden ayrılan özelliği yazıtın Soğd alfabesiyle yazılmış olmasıdır.

1.2.2. Maniheist Uygur Edebiyatı

Böğü Kağan, Çin'in farklı şehirlerinde çıkan isyanları bastırmak için 762 yılında Çin'e bir sefer düzenler. İsyanı bastıran Böğü Kağan, buradaki Mani rahiplerinin etkisinde

kalır. Dönüş yolunda yanına Mani rahiplerini de alan Böğü Kağan Maniheizmi resmi din olarak kabul eder. Bu tarihten önce Maniheizmin Türkler arasında görülüp görülmediğine dair bir bilgi yoktur. Doğal olarak bu tarihten sonra Uygurlar arasında Maniheist bir edebiyattan söz edilebilir.

Manihisit Uygur metinlerini Budist metinlerle karşılaştırdığında Maniheist metinlerin uzun süre toprak altında kaldığından daha fazla yıpranmış olduğu görülür. Ayrıca bu metinler küçük boyutlarda hazırlanmıştır.

Maniheist metinlerin büyük bir bölümü Turfan bölgesinde bulunmuştur. 840 yılındaki büyük Kırgız bozgunundan sonra yapılan göç esnasında, Uygurların, bu metinleri yanlarında getirdiği düşünülmektedir (Barutçu Özönder 2002: 171).

Maniheist Uygur edebiyatı içinde değerlendirilen metinlerin içinde manzum parçalar çok önemli yer tutar. Çeviri olmayan bu metinlerde mısra sonu ve mısra başı kafiye görülür (Tezcan 1978: 302). Bunun yanında öyküler, ilahi ve dualar, tövbe duaları ve klasik Maniheist öğretileri içeren metinler de bulunmuştur.

1.2.2.1. Öyküler

Başka milletlere ait bazı masal ve öyküler Uygurcaya çevrilmiştir. Bunlar arasında Ezop masalları önemlidir. Bu masalların Uygurlara, Hıristiyan Süryaniler aracılığıyla geçtiği düşünülmektedir (Tezcan 1979: 302). Maniheist Uygur edebiyatındaki öyküler üzerine birçok çalışma yapılmıştır (bkz. Le Coq 1922, Rasony 1930, Zieme 1968: 45-67).

1.2.2.2. Dua ve İlahiler

Maniheist Uygur edebiyatı içinde manzum olarak yer alan dua ve ilahiler, mısra başı ve mısra sonu kafiye içermediği bakımından dikkat çekicidir. Bu şiirler başka bir dilden çevrilmemişlerdir (Tezcan 1978: 302).

Bulunan tüm Maniheist Uygur metinlerinin içerisinde en hacimli olanı *Huastuanift*'tir. Hoço ve Dunhuang'da yirmiden fazla nüshası bulunan bu eserin Soğdçadan çevrildiği tahmin edilmektedir. *Huastuanift* on beş bölümden oluşmaktadır. Maniheizmle ilgili dini bilgilerin yer aldığı bu eserde dini kurallara uyulmadığı zamanlarda oluşacak günahlar ve bu günahlardan arınmak için yapılan tövbe duaları yer alır. A. von Le Coq'un eser üzerine yaptığı İngilizce yayını S. Himran (1941) Türkçeye çevirmiştir.

1.2.2.3. Öğreti Kitapları

Bu bölümdeki metinler, Maniheizmin temel öğretilerini, din bilginlerinin öğrencileri ile yaptığı dini konuşmaları, manastırda uyulması gereken kuralları içerir. Bu metinler içerisinde önemli olanı *İki yiltız nom* (iki kök kitabı)'dur. Mani'nin yazdığı yedi kitaptan biri olan Şabuhrgan'ın bir çevirisi olabileceği düşünülen bu kitap üzerine Zieme (1970) çalışmıştır.

Maniheist Uygur metinlerinin yayımı A. von Le Coq'un çıkardığı *Türkische Manichaica aus Chotscho* I (1912), II (1919), III (1922) seriyile başlamıştır. *Türkische Turfantexte* serisinin II. (1929) ve III (1930) ciltlerinde Maniheist Uygur metinlerine yer verilmiştir. James Hamilton, *Manuscripts ougours du IX-X siècle de Touen-huoang* (1986) adlı iki ciltlik eserinde Maniheist Uygur metinlerinin birkaçına yer verir. Peter Zieme doktora tezinin (Untersuchungen zur Schrift und Sprache der Manichaisch-Türkischen Turfantexte, 1969) dışında Berliner Turfantexte serinin 5. cildinde Maniheist metinler üzerine çalışmıştır. Burada Berlin koleksiyonunda bulunan Manihisit metinleri yayımlamıştır. Bunun dışında Maniheist metinler üzerine makale düzeyinde çok sayıda çalışma yapılmıştır (Müller 1904, Radloff 1909, Bang 1923, Dmitriyeva 1963, Asmussen 1965, Clark 1997).

Berlin Brandenburg Akademisi tarafından hazırlanan ve kısa adı VATEC (Vorislamische Altürkische Texte: Elektronisches Corpus) olan projede Turfan Koleksiyonunda bulunan metinler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Bilgisayar ortamına aktarılan bu metinler arasında Huastuanift ve Mani-Uygur harfli metinler de bulunmaktadır.

1.2.3 Budist Uygur Edebiyatı

Budizm Türkler arasında çok erken dönemlerden beri bilinmektedir. Hunlar zamanında Budist tapınaklar inşa edilmesine rağmen Budizmin Türkler arasında yayılması büyük ölçüde Taspar Kağan zamanında olmuştur. Taspar Kağan (572-581), Çinli bir rahip olan Hui Lin'in etkisiyle Budizm'i kabul etmiş ve Tapınaklar inşa ettirmiştir (Barutcu Özönder 2002: 161).

Uygur Bozkır Kağanlığı döneminde Budist faaliyetlerin varlığı ile ilgili kesin bir kayıt yoktur. Maniheizm'in 762'de kabulü ile Budizm'in geri planda kaldığı düşünülür. 840 göçünden önce Tarım havzasında yaşayan bazı Türk toplulukları arasında Budizm yayılmıştır. Uygurlar bu bölgeye yerleştikten sonra büyük ölçüde Budizm'e inanmışlardır.

Tarım havzasına yerleşen Uygurlar çeviri ağırlıklı bir edebiyat oluşturmuşlardır. Çevrilen eserlerin büyük bir bölümü Budist öğretisi ile ilgilidir. Budist Uygur metinlerinin çoğu Çince, Tibetçe, Toharca, Soğdca ve Sanskritçeden yapılmış çevirilerdir. Hangi dilden çeviri olduğu bilinmeyen metinler olmakla birlikte metinlerin çoğu Çince'den çeviridir. Uygurlar bu metinleri özgün dillerinden farklı olarak çevirirken eklemeler yapmışlardır.

1.2.3.1. Vinayalar

Bu eserler, Budist rahip ve rahibelerin günlük yaşamlarında uymaları gereken kuralları düzenleyen metinlerdir. Budist Uygur edebiyatında sayıları çok fazla değildir. *Pravānā*, yağmurlu bir dönemde Budist rahibin çekildiği inzivayı, bu inzivadan sonra ortaya çıkacak olaylar karşısında yapması gerekenleri anlatır. *Karmavācana*, manastırda rahip kıyafetlerinin düzenini açıklar. *Vinayavibhaṅga* metni ise manastırda uyulması gereken kuralları anlatır. Brahmi yazısıyla yazılmış Sanskrit-Uygur iki dilli bir metindir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Elverskog 1997: 29-32).

1.2.3.2. Anlatılar ve Masallar

Eski Uygurcada *avdan* ve *çatik* (avadana ve jataka) isimleriyle karşımıza çıkan bu metinlerde Buda'nın ve Buda adayı olan Bodhisatvaların hayatı anlatılmaktadır. Genellikle değişik kitapların içerisinde yer almaktadırlar. Anlatılar genellikle öğrencisinin ustasına sorduğu soru ve ustanın verdiği cevap üzerine kuruludur.

Budist Uygur edebiyatı içerisinde öykü türünde üzerine en çok çalışma yapılan eser *Maitrisimit Nom Bitig*'tir. Budizmin Mahayana mezhebine ait olan eser, çeşitli açılardan Budist Türk edebiyatının en önemli metinlerinden biri olma özelliğini gösterir. Dil özelliklerinin eskicil olması açısından eserin erken dönemde (8-11.yüzyıllar) yazıldığı düşünülmektedir. Mani metinlerinin bazı özellikleri ile Budist metinlerinin özelliklerini bir arada göstermesi bakımından Laut'a göre Klasik Budist Uygur edebiyatının öncesinde yazılan metinler arasında yer alır (1986). Tohar dilinden çevrilen eser, giriş dışında ülüş adı verilen 27 bölümden oluşmaktadır. Eserin bugüne kadar iki nüshası bulunmuştur. Berlin koleksiyonunda korunan nüshanın tıpkıbasımı A. von Gabain (1957, 1961) tarafından yapılmıştır. Şinasi Tekin, eserin Türkçe açıklamaları ile transkripsiyonlu metnini yayımlamıştır (1976). Eserin Hami'de bulunan ikinci nüshası üzerine J. P. Laut, H. J. Klimkeit ve Geng Shimin (1998) çalışmıştır.

Maitrisimit'te Müslümanlıktaki mehdi anlayışına benzer bir durum söz konusudur. Eserin konusunu ileri bir zamanda gelecek olan Buda'nın hayatı oluşturur. Eserde geçen "körünç, körünçlük, körünççi, körünçlemek" kelimelerinden yola çıkılarak *Maitrisimit*'in piyes olabileceği düşünülmüştür (Ş. Tekin 1965: 36, Tezcan 1978: 291).

Maitrisimit'te geçen cehennem tasvirleri de ilginçtir. Daha önce Budizm cehennemleri üzerine Bang ve Arat'ın (1934) bir çalışması vardı. *Maitrisimit*'te geçen cehennem tasvirlerini J. P. Laut, H. J. Klimkeit ve Geng Shimin ayrı bir kitap olarak yayımlamışlardır (1998).

Budist Uygur edebiyatı içerisinde en çok tanınan çatıkların biri de *Edgü Ögü Tigin ile Ayıg Ögü Tigin*'dir (*İyi Düşünceli Prens ile Kötü Düşünceli Prens*). Bu eser prenslerin adları nedeniyle daha çok *Kalyanamkara ve Papamkara Öyküsü* olarak ünlenmiştir. Bu eserde iyi yürekli prensin tüm canlılara yardım etmek için yaptığı mücadele anlatılır. Aslı Çince olan eserin 10.yüzyılda Uygurcaya çevrildiği tahmin edilmektedir. Eserin dili çok akıcıdır (Ercilasun 2010: 244). Eser üzerinde Hamilton çalışmıştır (1998).

Çaştani Bey'in ülkesine kötülükler ve hastalıklar getiren şeytana karşı yaptığı mücadeleyi anlatan *Çaştani Bey Öyküsü*'nün hangi dilden çevrildiği konusunda şüphe vardır. Elverskog'a göre hangi dilden tam olarak çevrildiği bilinmiyor (1997: 42). Ercilasun'a göre ise eseri Şilazin adlı bir mütercim Toharcadan çevirmiştir (2010: 245). Eserdeki şeytan tasvirleri çok canlıdır.

Budist Uygur Edebiyatı içerisinde, herhangi bir canlıyı öldürmenin cezasının anlatıldığı *Dantipala Öyküsü* (bkz. Gabain 1931), Nirvana'ya ulaşmak için kendini feda eden Aranemi'yi anlatan *Aranemi Jataka* (bkz. Hamilton 1986), fabllara benzeyen *Pancatantra Öyküleri* (bkz. Geissler-Zieme 1970), Altun Yaruk içinde yer alan *Aç Pars Öyküsü* (bkz. Kaya 1994) gibi öyküler de vardır. Budist Uygur edebiyatı içindeki tüm çatıklar için Johan Elverskog'un çalışmasına (1997) bakılabilir.

1.2.3.3. Sūtralar

Budist Uygur edebiyatı içerisinde çok önemli yer tutan sūtralar, Budist Uygur çevresinde "sudur, nom sudur, nom bitig ve nom" adlarıyla gösterilmektedir. İlk Buda'nın ve diğer tüm Budaların verdikleri vaazları konu edinen öğretinin türündeki eserlerdir. Budist edebiyat içerisinde en fazla çevirisi yapılan türdür. Avadana ve jataka türündeki anlatılar da çoğu zaman sūtraların içerisinde yer alır. Sūtraların büyük çoğunluğu Uygurcaya çevrilmiştir.

Budist Uygur edebiyatı içerisindeki sūtralar, Budizmin iki büyük mezhebine aittir. Sūtraları, Mahayana mezhebi ve Mahayana-dışındaki Sūtralar olmak üzere ikiye

ayırmak mümkündür. Çince'den çevrilmiş herhangi bir dini metne sutra denildiği için Türk edebiyatında birçok uydurma sūtra vardır (Ağca 2010: 34).

Budist Uygur edebiyatı içerisinde yer alan belli başlı sūtralar şunlardır:

Altun Yaruk Sudur (Suvarnaprabhasa Sūtra): Çince'den çevrilen bu eser Budist öğretiyi ve Buda'nın başından geçen olayları anlatır. Altun Yaruk'un çevirmeni Hsüan-Tsang Biyografisi'nin de çevirmeni olan Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung'dur. Eserin Berlin koleksiyonunda 6 yazması vardır; ama hiçbiri tam değildir. Leningrad'ta bulunan bir yazma ise eksiksizdir. Eser üzerinde ilk çalışan W. Radloff olmuştur. Daha sonra içlerinde Türk araştırmacılarının da olduğu birçok kişi çalışmıştır. Bu eser üzerindeki en kapsamlı Türkçe çalışma C. Kaya tarafından yapılmıştır (1994). Eser üzerinde E. Malov, S. Çağatay, Ş. Tekin, C. Kaya, M. Ölmez, P. Zieme ve K. Röhrborn'un çalışmaları vardır. Son olarak Türkiye'de Engin Çetin ve Özlem Ayazlı, Altun Yaruk'un farklı bölümleri üzerine çalışmalar yapmışlardır.

Saddharmapundarika-Sūtra (Kuanşi-im pusar): Bu metin *Vaphua ki atlıg nom çeçeki sudur* adlı eserin 25. bölümüdür. Çince'den tercüme olan bu eser Budizmin Mahayana mezhebine aittir. Kuanşi-im adlı Buda adayının zor anında hayvanların yardımı koşmasını anlatan bu eser üzerinde 1911 yılında Radloff çalışmıştır. Daha sonra F. W. K. Müller 1912'de *Uigurica II* içinde eserin 60 satırlık bir nüshasını yayımlamıştır (Ayrıca bkz. Elverskog 1997: 59-62).

Sekiz Yügmek: Budist Uygur edebiyatı içerisinde Çince'den çevrilmiş uydurma sūtralar da vardır. Bu eserlerden biri de *Sekiz Yügmek* adlı eserdir. Talat Tekin'e göre *yügmek* okunmalıdır (T. Tekin 1993: 265-268). Tokyo, Berlin, Londra ve Leningrad olmak üzere birçok yerde nüshası vardır. S. Çağatay'a göre bu eser kelime hazinesi bakımından W. Bang mektebinin yayımladığı metinler arasında en ilginç olanıdır (1977: 24). Metnin tıpkıbasımı J. Hamilton tarafından yapılmıştır (1986). Eser üzerinde ayrıca L. Ligeti (1971: 291-319) ve Juten Oda'nın (1983: 125-142) da çalışmaları olmuştur.

Budist Uygurlardan kalma pek çok sutra olmakla birlikte yukarıda adı geçenler en önemlileri arasında yer alır. *Uyghur Buddhist Literature* adlı çalışmasında Johan Elverskog, sūtralar hakkında geniş bilgi vermektedir (1997).

1.2.3.4. Abhidharmalar

Budizm felsefesini işleyen bu tür eserlerin Uygurca çevirileri pek fazla yoktur. Vasubandhu'nun Abhidharmakośā-*tra*'sı üzerine Sthiramati tarafından yazılan yorumun Uygurca çevirisi bu tür eserler arasında önemlidir. Bu çeviri ile ilgili 1907'de A. Stein tarafından Dunhuang'da iki kitap bulunmuştur. Bu eser üzerine daha sonra Şinasi Tekin (1970), Sertkaya (1986), Barutçu-Özönder (1998) çalışmışlardır. Bugüne kadar Budist Uygur edebiyatı içerisinde değerlendireceğimiz bu türde dokuz eser belirlenmiştir. Metinlerin hepsi çeviridir. Bu türdeki eserler şunlardır: *Abhidharmāvatāra-prakarana*, *Abidarim Kosavartīṣastr*, *Abhidharmakośakārikā*, *Bodhicaryāvatāra*, *Kimkaa çav*, *Saddharmapuṇḍarīka Sūtra Yorumu*, *Koşavartīṣastir* (Elverskog 1997: 82).

1.2.3.5. Tövbe Metinleri

Günahlardan arınmayı anlatan metinler de Uygurcaya çevrilmiştir. Çoğunlukla küçük boyutlarda olan metinler birbirine benzemektedir. Çınceden çevrilen *Kşanti kılğuluk nom bitig* adlı tövbe metni diğerlerine göre daha hacimlidir. Metin üzerine Röhrborn (1971) ve Ingrid Warnke (1983) çalışmıştır (Tövbe metinleri üzerine yapılan çalışmaları için bkz. Gabain 1959, Zieme 1969, Shogaito 1981, Wilkens 2003).

1.2.3.6. Büyü Metinleri

Büyü metinleri Uygurcaya çoğunlukla Tibetçeden çevrilmiştir. Büyü metinleri geç dönemde (13-14. yy) çevrilmişlerdir. Moğol egemenliği altındaki Uygurların Tibetlilerle olan ilişkileri açısından bu metinler önemlidir. Ayrı metinler halinde yazılanların yanında Budist öykü ve sūtraların içerisinde de büyü metinleri vardır. Büyü

metinleri üzerine Georg Kara ve Peter Zieme'nin (1976, 1977, 1978) birlikte yaptığı çalışmalar önemlidir.

1.2.3.7. Diğer Metinler

Çinli Budist rahip Huanzang'ın (600-664) Budizmi araştırmak için 629-645 yılları arasında birçok ülkeyi dolaşmıştır. Doğu ve Batı Türkistan üzerinden Hindistan'a gitmiştir. Huanzang'ın çalışmaları daha sonra Çin'deki öğrencileri tarafından kaleme alınmıştır. 10. yüzyılda *Altun Yaruk*'u da çeviren Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung *Huanzang Biyografisi*'ni Uygurcaya çevirmiştir. Eserin tek nüshası bulunmaktadır. 1935'te Gabain'in yaptığı ilk çalışmadan bugüne kadar eser üzerinde birçok çalışma yapılmıştır (N. Togan 1964, Röhrborn-Ölmez 2001). Yukarıda sayılan metinler dışında başka metinler de vardır. Bunlar arasında Caitiyastotra metni, Bodhicaryāvatāra yorumuna ait bir parça, *Tārā-Ekavimsatistotra* metni ve benzeri metinler Turfan'da bulunan metinler olarak yayımlanmışlardır (Ölmez 2004: 134).

1.2.4 Hristiyan Uygur Edebiyatı

Eski Türklerde Hristiyanlığın ilk olarak ne zaman görüldüğü bilinmemekle beraber 7.yüzyıldan 14. yüzyıla kadar az da olsa Uygurlar arasında Hristiyanlığın Nesturî mezhebinin var olduğu bilinmektedir (Zieme 1974). Turfan bölgesinde, Bulayık'ta Uygur ve Süryani harfleriyle yazılmış az sayıda Türkçe Hristiyan metinleri bulunmuştur. Hristiyan Uygurlardan kalan metinler arasında Aziz Georg'un çektiği acıları anlatan küçük parça (Le Coq 1919, Bang 1931) ve Yakabus İncili'nden yapılmış çeviriden iki yaprak (Müller 1908) vardır. Ayrıca Süryani ve Uygur harfleriyle yazılmış 12 belgeyi P. Zieme tespit etmiştir (1974).

1.2.5 Din Dışı Metinler

Uygur edebiyatı içerisinde dinlerle ilgisi olmayan metinler de vardır. Bunlar arasında mektuplar, astronomi ve astroloji ile ilgili metinler, fal kitapları, sağlık ile ilgili metinler ve hukuk metinleri bulunmaktadır.

Mektupların Eski Türkçedeki genel adı *esengü bitig*'dir. Bu mektuplar Bin Buda Mağaralarında bulunan yazmalar arasından çıkarılmıştır. Mektupların genel bir düzeni vardır. Tarih başta ve sonda atılır. Mektuplarda özel hayat, ticari hayat ve askeri çalışmalar işlenmiştir. Mektuplar üzerine Tezcan-Zieme (1971), Hamilton (1986), T. Tekin'in (2004a) çalışmaları vardır.

Çince örneklerden yola çıkılarak düzenlenen halk takvimleri astronomi metinlerini oluşturmaktadır. Metin örneklerinin yayımını Reşit Rahmeti Arat yapmıştır(1936). Ayrıca Arat'ın yayımladığı metinler arasında astroloji ile ilgili olanlar da vardır (1936). Bu metinlerde kişinin doğduğu yıl ve güne göre kendinde taşıdığı özellikler işlenmiştir.

Uygurca din dışı metinlerin en ilginçleri kuşkusuz ki fal kitaplarıdır. Fal kitapları hem manzum hem mensur şeklinde yazılmışlardır. Fal kitapları arasında en önemli olanı *Irk Bitig*'dir. Bu eser Türk Runik yazısı ile Mani muhitinde yazılmıştır. Eser, içinde az da olsa dini motifler bulunmasına rağmen dini bir eser değildir.65 faldan meydana gelmiştir. Her falın öncesinde yuvarlak şekiller vardır. Metinlerde bulunan söz başı uyak ve simetri esere sanatsal bir üslup kazandırmıştır. Eser üzerinde ilk kez V. Thomsen çalışmıştır (1912: 190-214). Daha sonra Orkun (1987: 261-285), Malov (1951: 80-92), Erdal (1977: 87-119), T. Tekin (1993, 2004c) *Irk Bitig* üzerine çalışan araştırmacılar olmuşlardır. *Irk Bitig*'in dışında Turfan metinleri içinde yayımlanan başka fal kitapları da vardır.

Uygurlara ait diğer önemli metinler ise tezimizin de konusu olan Uygur Sivil Belgeleri'dir. Bu belgeler üzerinde bir sonraki bölümde geniş bir şekilde durulacaktır.

1.3 UYGUR SİVİL BELGELERİ

1.3.1 Belgeler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkoloji araştırmalarında en önemli tarih Yenisey ve Orhun bölgesinde bulunan yazıtların W. Thomsen ve Radloff tarafından okunması olmuştur. Özellikle yazıtların okunmasından sonra Batıda Türkolojiye olan ilgi artmış ve Türklerden kalan diğer metinlere ulaşmak için Doğu Türkistan'a araştırma gezileri yapılmış birçok metin bulunmuştur. İçlerinde Fin, İngiliz, Rus, Alman, Fransız, Japon, Çinli ve İsveçli bilim adamlarının bulunduğu araştırma gruplarının yaptığı bu seferler 1889'dan Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.

Doğu Türkistan'a yapılan araştırma gezilerinin ilki Rus heyeti tarafından yapılmıştır. G. E Grumm-Grjimaylo ve Pevtsov başkanlığındaki heyet bu bölgede araştırmalar yapmıştır. Daha sonra bu bölgeye Rus araştırma heyetleri (1909- 1910 ve 1914-1915) tekrar gitmiştir. Rus Hindolog S. S Oldenburg bu bölgede bulduğu on bine yakın yazmayı Petersburg'a göndermiştir. Bu metinlerin çoğu Çince ve Tibetçedir. Ayrıca W. Radloff ve S. Malov'un bu bölgede buldukları önemli metinler bugün hala Petersburg Asya müzesinde korunmaktadır.

İlk büyük keşif 1906-1908 yılları arasında İngiliz araştırma grubu tarafından yapılmıştır. Aurel Stein başkanlığındaki grup Bin Buda Mağaraları'nda bulunan yazma eserlerden 11.000'e yakını İngiltere'ye yollamıştır. Uygurca, Çince, Tibetçe, Sanskritçe gibi farklı dillerde yazılmış bu metinlerin arasında *Irk Bitig*, *Huastuanift*, *Sekiz Yügmek* gibi önemli Uygurca eserleri de vardır. Bu metinler hala Londra'daki British Library'de Stein koleksiyonunda korunmaktadır.

1908 yılında Fransız Sinolog P. Pelliot, İngiliz araştırma grubunun ardından bölgeye ulaşmıştır. İçinde önemli metinlerin de bulunduğu yedi bine yakın yazmayı Paris'e göndermiştir. Fransa'daki Budist yazmaların çoğu Pelliot'un bulduklarıdır.

Alman Türkologlardan A. Grünwedel, A. Huth ve A. von Le Coq başkanlıklarında düzenlenen araştırma gezilerinde (1902-1914) binlerce yazma toplanmıştır. Toplanan belgelerin çoğu bugün Berlin’de, Brandenburg Akademi’nin Turfan koleksiyonunda korunmaktadır.

Bunlardan başka Finlandiya’da (65 Uygurca parça), Japonya’da, Çin’de (10.000’e yakın yazma), İstanbul’da (28 parça) ve Ankara’da (5 yaprak) metinler bulunmaktadır.

Bu yazmalar üzerine çalışmalar W. Radloff ile başlamış ve bugün hala devam etmektedir. Araştırmamızın konusu sivil belgeler olduğu için özel olarak bu belgeler üzerine yapılan önemli çalışmalar üzerinde duracağız.

Uygur Sivil Belgeleri üzerine ilk önemli çalışmayı W. Radloff yapmıştır. Radloff’un *Uigurische Sprachdenkmäler* (1928) adlı çalışması Radloff’un ölümünden sonra öğrencisi S.E. Malov tarafından yayımlanmıştır. 128 tane belgenin dökme harfleriyle metinleri eserde yer almıştır. 104 belge hukuk metnidir. Malov, hemen hemen her belgeyi açıklamaktadır. Eserde yanlış okumalar olmasına rağmen alanda yapılan ilk çalışma olduğu için önemlidir (Arat 1987: 517, Özyetgin 2004: 36, Yamada 1994: 227).

Uygur sivil belgeleri üzerine yapılan bir diğer önemli çalışma Reşit Rahmeti Arat’a aittir. “Eski Uygur Hukuk Vesikaları” (1964) adlı çalışmasında Arat, sivil belgelerin tasnifini yapmıştır. Çalışmasında Arat, öncelikle eserler üzerine yapılan çalışmalarını incelemiş, daha sonra belgelerin türlerini ve biçimlerini ele almıştır.

Yazmaların keşfinden sonra Doğu Türkistan’a yapılan araştırma gezileri arasında Japon araştırmacılar da olmuştur. Batıda başlayan Türkoloji çalışmalarının doğudaki önemli merkezlerinden biri Japonya olmuştur. Japon araştırmacılar da sivil belgeler üzerine çalışmalar yapmışlardır. Masao Mori, *A Study on Uygur Documents of Loans for Consumption* adlı çalışmasında bir belgenin tercümesini ve açıklamasını yapmıştır. Nobuo Yamada bu gelenek içerisindeki en önemli araştırmacılardandır. Hayatı boyunca sivil belgeler üzerine yaptığı tüm çalışmalarını ölümünden sonra P. Zieme, J. Oda, H. Umemura ve T. Moriyasu tarafından üç ciltlik *Sammlung Uigurischer Kontrakte* adlı

eserde toplanmıştır. Eserin birinci cildi Yamada'nın sivil belgeler üzerine yazdığı yazılardan oluşur. İkinci ciltte ise bizim de asıl başvuru kaynağımız olan Uygur sahasına ait 121 belgenin transkripsiyonlu metni verilmiştir. Her metnin karşısında Almanca tercümesi bulunmaktadır. İkinci cildin sonunda ayrıca bir sözlük vardır. Eserin üçüncü cildinde ise metinlerin tıpkıbasımı vardır. Çalışmamızda eserin ikinci cildindeki transkripsiyonlu metinlerden yararlanılmıştır.

Uygur Sivil Belgeleri üzerine yapılan ilk doktora çalışması L.V. Clark'a aittir: *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th – 14th cc.)* Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975, X+488+3p. University Microfilms International, AnnArbor (Michigan) & London. Çalışmamız sırasında önemli başvuru kaynaklarımızdan biri de bu eser olmuştur. Eser altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde belgelerin yazıldığı dönemin siyasi tarihi ele alınmıştır. İkinci bölümde Doğu Türkistan'a yapılan araştırma gezileri, bu gezilerin sonucunda ortaya çıkarılan belgeler, belgeler üzerine yapılan incelemeler yer alır. Üçüncü bölümde belgelerin dil özellikleri, düzenleniş biçimleri vs. üzerinde durulur. Dördüncü bölümde belgelerin çeşitleri yer alır. Beşinci bölümde belgelerin stilistik değeri incelenirken altıncı bölümde belgelerin tasnifi yapılmıştır. Metinlerin grameri üzerinde incelemeler yapılmıştır.

Ahmet Caferoğlu'nun 1934 yılında yayımlanan "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları" adlı çalışması sivil belgeler üzerine yapılan ilk çalışmalardan biri niteliğindedir. Makalenin başlangıcında Caferoğlu sivil belgelerin bulunuşu, içeriği ve önemi üzerinde durduktan sonra sivil belgelerde geçen hukuk ve maliye terimlerini incelemiştir. Terimlerin tarihi ve çağdaş Türk dillerindeki kullanışlarını karşılaştırmıştır.

Uygur Sivil Belgeleri üzerine Çinli bilim adamı Li Jingwei'nin hazırladığı *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu* (1996) adlı Çince çalışması da çok önemlidir. Yazar, 100 Uygur sivil belgesinin transkripsiyonlu metnini vermiştir. Eserin sonunda da metinlerin sözlüğünü oluşturmuştur.

Çin’de yapılan bir diğer önemli çalışma, Muhammetrehim Sayit ve İsrabil Yusup tarafından hazırlanan *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikiler* (2000) adlı çalışmadır. Yamada’nın *Sammlung Uigurischer Kontrakte* adlı eserinde verilen metinlerin hepsi bu çalışmada da vardır. Bunun dışında dört metin neşri daha yapılmıştır. Eserin başında metinlerin gramer özellikleri üzerine açıklamalar da yapılmıştır. Metinler transkripsiyonlu şekilleriyle verilmesinin yanında günümüzde konuşulan Uygur Türkçesine de aktarılmıştır.

Özkan İzgi, sivil belgeler üzerine önemli çalışmalar yapan bir diğer bilim adamıdır. Tarihçi olan İzgi, sivil belgelerden yola çıkarak Uygurların kültürel ve siyasi tarihi hakkında önemli tespitler yapmıştır. 1987’de yayımlanan *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)* adlı çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Uygurların tarihini ele alır. İkinci bölümde ise Uygur Sivil Belgelerini geniş bir şekilde incelemiştir. Bu bölümde belgeler hakkında genel bilgiler, belgelerin genel düzenleniş şekilleri ve belgelerin türleri üzerinde durur. Belgelerden yola çıkarak Uygurların ticari hayatı hakkında tespitlerde bulunur. Üçüncü bölümde ise Turfan Uygurlarındaki vergi düzenini, vergi terimlerinden yola çıkarak açıklamıştır. Eserin sonunda ise metinlerden örnekler verir. Metinleri ayrıca Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

Son yıllarda sivil belgeler üzerine yapılan çalışmalar devam etmektedir. Özellikle yurt dışında Dai Matsui’nin ve yurt içinde A. Melek Özyetgin’in çalışmalarının merkezinde Uygur sivil belgeleri vardır. Dai Matsui’nin doktora tezi (*Taxation and Administrative Systems in Uiguristan Under the Mongols (13th-14th cc.)*, Ph.d. Dissertation of Osaka University, Osaka 1998.) ve diğer çalışmalarının çoğu sivil belgeler üzerinedir. Uygurların, Moğol egemenliği altındaki vergi sistemi, ölçü birimleri, ticari hayatı, sivil belgeler üzerinden değerlendirmiştir.

A. Melek Özyetgin’in 2004 yılında yayımlanan *Eski Türk Vergi Terimleri* adlı eseri büyük ölçüde sivil belgelerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Özyetgin’in eseri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Eski Türklerdeki vergi sistemini ele almaktadır. Bu bölümde ayrıca sivil belgelerdeki vergi terimleri ile Altın Ordu tarhanlık yıllıklarındaki vergi terimleri ele alınmıştır. İkinci bölümde Eski Türklerdeki tüm vergi

terimleri kullanım özellikleriyle birlikte verilmiştir. Üçüncü bölümde Uygur sivil metinleri harf çevrimi ve yazı çevrimiyle birlikte verilmiştir. Özyetgin'in eseri alandaki önemli çalışmalar arasında yerini almıştır. Yine Özyetgin'in Turfan Uygurlarındaki ceza uygulamaları ile ilgili (2011) ve Eski Türklerde bir ödeme aracı olarak kâğıt para olan çav'ın kullanımı ile ilgili (2004) yaptığı çalışmalar sivil belgeler ile ilgilidir.

Sivil belgelerden yola çıkarak terminoloji çalışması yapan bir diğer araştırmacı Bülent Gül'dür. Gül, 2004 yılında bitirdiği *Eski Türk Tarım Terimleri* adlı doktora tezinde büyük ölçüde Uygur Sivil Belgeleri'nden yararlanmıştır. Gül, çalışmasını yaparken bugüne kadar tüm sivil belge yayımlarını (Radloff, Malov, Yamada, Sayit-Yusup, Zieme, Jingwei, Clark) karşılaştırmıştır. Tarım alanında kullanılan terimler, metin bağlamında anlamlandırılmıştır. Gül, Tarım terimlerinin gelişimini inceleyerek hem dilbilimsel açıdan hem Türk kültür tarihi açısından önemli bir çalışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Uygur Sivil Belgeleri üzerine yapılan genel çalışmaların yanında makale düzeyinde birçok çalışma yapılmıştır. Ayrıca adını zikrettiğimiz yukarıdaki çalışmaların dışında birçok metin yayımı yapılmıştır (Malov 1932, 1951, Ramstedt 1940, Arat 1936, Mori 1960, Zieme 1980, 1982, Tekin 2004). Bu eserlerde yer alan metinlerin çoğu Yamada'nın eserinde bulunan metinlerle aynı olduğu için, biz çalışmamızda daha çok Yamada yayınına kullanmayı uygun gördük.

1.3.2 Belgelerin Düzenlenme Biçimleri

Sivil belgelerin tümüne bakıldığında çoğunun düzenlenme biçimlerinin birbirine benzediği görülür. Bir belgede olmazsa olmaz olan belgenin düzenlenme tarihi, belgenin konusu (belgenin neden hazırlandığı), kişilerin adları, şahitler, imza ve belgenin geçerliliğini gösteren damga ve mühürlerdir. Belge türlerine göre farklılıklar da vardır. Örneğin tarla satış belgelerinde diğer belge türlerinde bulunmayan tarla sınırlarını gösteren ifadeler yer almaktadır. Evlatlık verme belgeleri (Ad), vasiyetnameler (WP) ve köle azat etme (EM) belgeleri, bireyler arasında yapılan ve

belli bir ticari eylemi konu edinen belgelerden (Satış (Sa), Değiş-Tokuş (Ex), Kiralama-Ödünç (RH), Rehin Bırakma (Lo) Belgeleri) içerik olarak farklılık gösterir.

Sivil belgeleri düzenleyen Uygur halkının o dönemde (13. ve 14. Yüzyıllar) Budizme inandıkları bilinir. Dolayısıyla bu belgeler bu gelenek etrafında oluşturulmuştur. Bu belgeleri İslami gelenek etrafında gelişen en eski Türkçe tarla satış senetleri ile karşılaştırmak benzerlikleri ve farklılıkları görmemiz açısından daha iyi olur. 1911 yılında Yarkend civarındaki kasabaların birinde bireyler arasındaki anlaşmaları konu edinen belgeler bulunmuştur. Bu belgeler İngiliz konsolosluğu aracılığıyla İngiltere'ye götürülmüş, Londra "Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu Kütüphanesine" konulmuştur. Denison Ross'un verdiği bilgiye göre bu belgeler 15 parça halindedir. Pelliot tarafından bulunan 3 Arapça satış belgesinin sonunda da Türkçe imzalar açıklamaları ile birlikte verilmiş olup bazı imzalar Uygur harfleriyledir (Tekin 1975: 158).

Yarkend civarında bulunan belgelerin hiçbirinin tam olmadığı görülür. Bilinen en eski bu Türkçe -İslami Belgeler (Belgeler 1080-1090)⁸ ile Uygur Sivil Belgeleri arasında ortak birçok özellik bulunmaktadır.

-Türkçe-İslami Belgeler'de de Uygur Sivil Belgeleri'nde de tarih vardır:

III. 11-12 yıl dört sekson üçte bu 8a+ bitilti @utlu| receb ayinta (483 Receb:30 Ağustos-28 Eylül 1090) (Tekin 1975: 160)

Yamada Lo15 yılan yıl üçünç ay iki yanguq-a "“yılan yılı üçüncü ay ikinci gün”

-Satılan tarlanın sınırı Türkçe-İslami Belgeler'de Uygur Sivil Belgeleri'nde olduğu gibi tarlanın dört sınırı, komşu tarlaların sahiplerinin adıyla belirtilmiştir.⁹

III. 6. yirni dört-lari birle ... sat- (Tekin 1975: 173)

⁸ Yusuf Has Hacib aynı bölgede Kutadgu Bilig'i bitirdiği halde eldeki en eski nüshaları 13. yüzyıldan kalmadır. Bu nedenle bu tarla satış senetleri yazısı bakımından bilinen en eski Türkçe-İslami yazılı belgeler olmuştur (Tekin 1975: 160).

⁹ Tekin'in aktardığı bilgiye göre aynı devirde Arapça yazılmış belgelerde de buna benzer ifade şekilleri vardır (Tekin 1975: 173).

Yamada Sa05 ... *bu borluq-nuñ sıçısı öngdün yingaq basa toy<r>-ıl-nıñ borluq adırar kündün yingaq uluñ yol adırar-tay-tın yingaq bulat buqa-nıñ ögän adırar...* "... bu üzüm bağının sınırı: doğu yönünden Basa Toyrıl'ın üzüm bağı ayırır, güney yönünden büyük yol ayırır, kuzey yönünden Bulat Buka'nın kanalı ayırır, batı yönünden Kutaruk'un manastır (için ayrılan) üzüm bağı ayırır..."

-Türkçe-İslami Belgeler'de ve Uygur Sivil belgeleri'nin sonunda şahitler (tanuk) ad ve unvanlarıyla birlikte yazılmıştır.

-Hem Uygurlara ait sivil belgelerde hem de Karahanlılara ait ilk İslami-Türkçe Belgeler'de tarlaların satılış nedeni, satış tutarının ne olduğu, satış sonunda yapılan sözleşmeye yapılacak bir tesir durumunda yaptırımın ne olacağı belirtilmiştir.

-Tarlalar için her iki döneme ait belgelerde de *yir* adı kullanılmıştır.

-Karahanlılara ait tarla satış belgelerinde tarlanın fiyatı yarmak ile hesaplanmıştır. Uygur Sivil Belgelerin'de de *yarmaq* bir para ölçü birimi olarak kullanılmıştır (bkz. Yamada Em01).

Düzenlenme biçimleri birbirine çok benzeyen bu belgelerin dili de oldukça işlektir. Şinasi Tekin, ilk Türkçe-İslami belgelerde Uygur alfabesinin işlekliliğini göz önünde bulundurarak Kaşgar bölgesinde gelişen Türk yazı dilinin başlangıcını daha gerilere götürmek gerektiğini ifade eder (Tekin 1975: 160).

Uygurların ticari sözleşmeleri ile dönemin Çin ticari sözleşmeleri arasındaki benzerlikler ile farklılıklar bir diğer inceleme alanıdır.

Uygur Sivil Belgeleri'nin düzenleniş biçimi ile ilgili ilk önemli sınıflandırma Reşit Rahmeti Arat'a aittir. Arat, belgelerin düzenleniş biçimini şöyle verir:

1.Tarih

- 2.Vesikalarda adları geçen şahıslar
- 3.Mukavele yapılmasının sebepleri
- 4.Anlaşmanın mevzuu, mahiyeti ve mukabilinde verilen bedelin tespiti
- 5.Bedelin ödeme usul ve şartları
- 6.Borçlu meydana bulunmadığı takdirde, onun yerine geçecek kimselerin tasrihi
- 7.Mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin zikri
- 8.Anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı alınan tedbirler
- 9.Mukavele yapan taraflar ve şahitlerin zikri
- 10.Mukavelenin metnini kaleme alan şahsın zikri
- 11.Vesikalarda imza ve mühürler

(Arat 1987: 534-535).

Arat'ın verdiği bu sınıflandırma kendinden sonra yapılan diğer çalışmaların temelini oluşturmuştur.

Bu çalışmada Yamada ve Arat'ın sınıflandırmaları esas alınmıştır. Bu çalışmalardan yararlanılarak belgelerin düzenlenme biçimleri şöyle verilmiştir:

1.Tarih

2.Sözleşmenin/Belgenin Konusu (malı alan-malı satan, kiralayan ya da borç veren-fiyat)

a-Malı satma, kiralama ya da borç verme sebebi

b-Satın alan, kiralayan ya da borç alan, malın ne olduğu ve fiyat

3. Ödemenin Tasdiki

[4. Toprak Sınırları]¹⁰

¹⁰ Toprak satışı ve kiralaması ile ilgili belgelerde görülür.

5. Malın Yeni Sahibinin Hakları

6. Sözleşmenin İhlaline Karşı Teminat ve Ceza

7. Şahit

8. İmza

9. Yazan

1.3.2.1 Tarih

Yayımlanan tüm sivil belgelere baktığımızda, çoğunlukla belgenin yazılış tarihi en başta verilmiştir. Bazı kefalet belgelerinde tarih sonda bulunmaktadır. Nadiren belgenin yazılış tarihinin olmadığı görülür¹¹ (USp. 69, Clark 101). Bazı belgelerde de yıpranma olduğu için belgenin hangi yılda yazıldığı tespit etmek mümkün değildir (Yamada Pl 02). Kullanılan tarih on iki yıllık zamanı kapsayan takvimdir. Belgelerde tarih kısmında ilk önce belgenin hangi yılda yazıldığı verilir. Yıllar sırasıyla şöyle adlandırılmaktadır:

1-küskü (Fare) Yılı

2-ud (Öküz, Sığır) Yılı

3-bars (Pars) Yılı

4-tavışqan (Tavşan) Yılı

5-yu (Timsah) Yılı

6-yılan Yılı

7-yont (At) Yılı

8-qoyın (Koyun) Yılı

9-biçin (Maymun) Yılı

10-taşıqu (Tavuk) Yılı

11-it (Köpek) Yılı

---

¹¹ Bu belgede Han'ın adı geçmiştir. Devlet ile birey arasındaki bu tür belgelerde tarih konulmamış olabilir.

12-tonguz Yılı

Sivil Belgelerde yıllar, hayvan döneminde gösterildikten sonra aylar, sıra sayısı olarak günler de esas sayı olarak gösterilmiştir. *tavışqan yıl üçünç ay säkiz yägirmi-kä...* gibi. Bunun yanında bazı belgelerde birinci ay için “*aram/äräm*”¹², on ikinci ay için “*çkşpt, çahşapat, çahşapat*”¹³ kullanılmıştır.

Başta verilen tarih belgenin düzenleniş tarihini verir. Yapılan anlaşmada ödemenin hangi ayda yapılacağı çoğunlukla belirtilir. Ödemeler genellikle güz ayında yapılır.

Belgelerdeki sayı sistemi bugünkü sistemden farklıdır. İlk on gün için *bir yangı-qa, iki yangı-qa*¹⁴ kullanılmıştır. Daha sonraki günleri belirtmek için Uygur sayı sistemindeki gibi *iki yigirmi* (on iki), *b(ä)ş yigirmi* (on beş), *üç otuz* (yirmi üç) kullanımlar yer almıştır.

1.3.2.2 Sözleşmenin/Belgenin konusu

Belgenin asıl bölümünde olmazsa olmaz unsurlar şunlardır:

a) satan ya da kiralayan b) hangi ihtiyaçtan dolayı malın satıldığı ya da kiralandığı c) satın alan ya da kiralayan d) satın alınan ya da kiralanana mal ve malın fiyatı.

Uygur Sivil Belgeleri’nde, metnin tarihlendirilmesinden sonraki aşamada malını satan ya da kiralayan ya da borç veren kişi, malını satma, kiralama veya borç verme sebebi açıklanır. Bu belli bir kalıpla dile getirilir. Metinlerde belgenin konusu, dolayısıyla belgenin amacı çoğunlukla *yunglaqlıq... ..kärğäk bolup* kalıbı ile açıklanır. *yungaqlıq tavar, yungaqlıq böz* vs. gibi...

¹² Uygur yılının ilk ayı için kullanılmıştır. Yamada (1994: 198) ve Radloff (1928: s. 263)’a göre bu kelime Arapçadaki *muharrem* ile aynı kökten gelmiştir.

¹³ Sanskritçe *şiksāpada* kelimesinden gelmiştir (Yamada 1993: s. 198). Gabain (1950) bu kelimenin Mani alfabesiyle yazılmış Soğdça bir belgede *çihşapado* larak geçtiğini söylemektedir.

¹⁴ *yangı* kelimesi bir ayın ilk on günü için kullanılmıştır.

tavişyan yıl ikindi ay iki otuz-qa biz bæg buq-a bay buq-a yürüñ qıpçak il buq-a malda qıdan yn-ä yürüñ tümän kök tmür äsän tmür mäñgü tmür turmış udmış tinmiş qul qy-a umınçı isigi töläk abış başlap il bodun-qa ol öngdünin-tä yunglaqlıq böz kargäk bolup inal qoçtın yüz iki yırım bay-lıq böz alıp biz-ni bilä qalançı turı-nı borluq-çı birip biz-niñ burun birgüçi qr-a toyın altıy qalan-çımız-nı yanturup altımız... “Tavşan yılı, ikinci ay, yirmi ikinci gün. Biz Beg Buka, Bay Buka, Yürüng, Tümen, Kök Temür, Esen Temür, Menggü Temür, Turmış, Udmış, Tinmiş, Kul Kaya, Uminçı, İsigi, Tölek, Abış başta (olmak üzere) il halkına önceden kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğundan Inal Koç’tan yüz iki buçuk bağli pamuklu kumaş alıp bizimle birlikte (olan) kalançı Turı’ya, bağcı verip, bizim önceki vergici Kara Toyın adlı kalançımızı geri döndürüp aldık ...” (Yamada Mi20)

Burada kullanılan *yunglaqlıq* kelimesi ilginçtir. Radloff kelimenin karşılığını bazen vermemiş, böz gibi kelimelerle kullanıldığında ise kelimenin anlamını “vollwertig” (çok değerli) olarak düşünmüştür.¹⁵ Gabain ise bu kelimenin Çince *yung* (kullanmak) kelimesinden türetildiğini düşünmektedir¹⁶ (Daha ayrıntılı bilgi için bk. Yamada 1993: 201).

Kiralanan, satılan veya borç verilen malın ne olduğu da bu bölümde belirtilir. Burada kullanılan *kargäk bolup* ifadesi önemlidir. Çünkü bu ifadeyle yapılan ticari faaliyetin nedeni açıklanır. İhtiyaçların para, üzüm bağı, pamuk, bez vs. gibi çeşitli olduğu görülür.

Metinlerin düzenleniş biçimi genel olarak yukarıdaki gibidir. Belgenin konusunu belirlemede ihtiyacın kime ait olduğu da şu şekilde belirtilir: Eğer satıcı bir kişi ise *maña* kelimesi kullanılır. Bazı metinlerde birden fazla satıcının ismi geçmektedir. Bu metinlerde satıcı ve ya kiralayan kişilerin adı geçtikten sonra kaç kişi olduklarını pekiştirmek amacıyla iki kişiler ise *ikägü* (ikimize) (Yamada Sa11/Sa14/RH07/Lo05); ikiden fazla kişi varsa *olar* (onlar) (Yamada Ex01/WP01/Mi04) ifadesi cümleye eklenir.

Kiralayan, satan ve borç verenin adı, neye ihtiyaç duyulduğu belirtildikten sonra malı alan kişinin adı belgelerde kullanılır. Bu aşamalardan sonra verilen malın değerine göre fiyat tespiti yapılır. Bu fiyat tespitinin tam olarak hangi ölçüte göre yapıldığı belli değildir.

¹⁵USp 13, 14

¹⁶A. vonGabain, (1950), *AltürkischeGrammatik*, Leipzig, s. 357

1.3.2.3 Ödemenin ne zaman ve hangi şekilde yapılacağı

Bu aşamadan önce malı alan kişinin ödeyeceği fiyat tespit edilmiştir. Ödemenin ne şekilde yapılacağına gelince borçlu olan kişi, borcunu parayla ödeyebilir. Bu para çoğu zaman gümüş para olabileceği gibi kâğıt para da olabilir. Moğol egemenliği altındaki Uygurlar arasında kâğıt para olarak *çav*'in kullanıldığı bilinmektedir¹⁷. Ama çoğunlukla aynî ödemelerin varlığı tespit edilmiştir. Belli bir hizmet ya da mal karşılığı olarak ödeme, şarap, pamuk, susam yağı gibi tarımsal ürünler ile ya da arazi hissesi ile yapılmıştır. Ayrıca bazı kumaş cinsinden maddelerle de (böz, quanpo) ödeme yapılmıştır.

Bu arada satışın, kiralamanın ya da borç verilme işleminin gerçekleştiğini belirten bir tasdik cümlesi de metinlerde bulunur. Yamada'nın (1993: 207-208) satış belgelerini incelerken yaptığı ödeme tasdik formülü bu bölümü özetler:

Bu < Mal > satıyı < Fiyat > -ni/ig, bitig qılmış künüzä, män < Satın Alan > tükäl (sanap) birtim, män < Satan > ymä tükäl (sanap) altım...

“Bu <...> satışı <Fiyat> ını, sözleşmenin yapıldığı gün, ben <...> (sayarak) hepsini ödedim. Ben <...> de (sayarak) hepsini aldım”.

Burada önemli olan, açıkça belirtildiği gibi müşterinin verilen miktarı sayıp almasıdır. Burada kullanılan *tükäl sanap* (hepsini sayarak), *tükäl sanap qarılap* (hepsini sayarak (ve) tartarak) ifadesinin yerine *bir qodmatın* (ziyansız, eksiksik) *tartıp* (tartarak) *bir ägsügsüz* (hiç eksikliği olmadan) ifadeleri de kullanılmıştır.

1.3.2.4 Malın eski sahibi ile yeni sahibinin hakkının açıklanması ve korunması

Belgelerin bu bölümde malın yeni sahibinin güvenliği kayıt altına alınmıştır. Malını satan, kiralayan ya da borç veren kişi, yani malın eski sahibi kendi akrabalarının yeni mal sahibine herhangi bir zorluk çıkarmaması için belirli ifadeler kullanmıştır. “*çam*

¹⁷ Çav hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız A. Melek Özyetgin, (2004) “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para *çav*'in Kullanımı, 1(1): 90-105.

*çarım qılmazunlar*¹⁸ (zorluk çıkarmasınlar), “*ayıyalı işidkâli yorisalar sawları yorımazun*” (onlar sorarlarsa sözler geçersiz olsun) gibi ifadelerle eski mal sahibi akrabalarının söyleyecekleri sözlerin, tehditlerin bu anlaşmadan sonra geçersiz olduğunu belgeler.

Malın yeni sahibinin malını isteyeceği gibi değerlendirebileceği yine belgelerde kayıt altına alınır. “*taplasar özi tutzun (ya da tarızun), taplamasar adın kişi-kâ ötkürü satsın*” (isterse kendisi (malını) tutsun, istemezse vazgeçip başkasına satsın).

1.3.2.5 Sözleşmenin ihlaline karşı yaptırımlar

Sözleşme imzalandıktan sonra malın eski sahibi, malın yeni sahibinin hakkının korunması için teminat verir. Bu teminat ifadeleri sözleşmelerde kalıplaşmıştır. *mân (ya da biz)...-niñ inim içim ... kim kim-mä bolup (ya da kim kim-mä ärsär, kim ymä, kim qayu, qayu kişi) çam çarıp qılmazunlar*. “ben (ya da biz)...-nın küçük ve büyük kardeşleri, kim olursa olsun zorluk çıkartmayacaklardır.”

Sivil belgelerde malın eski sahibinin akrabaları için şu isimler kullanılmıştır:

içi, aqa (büyük ağabey), *ini* (küçük kardeş), *ogul* (oğul), *uruy* (kendi neslinden gelen torun) *küdäg* (damat), *yigän* (yiğen?), *tayay* (amca), *toymış* (akraba), *qa-qadaş* (evlilik yoluyla akrabalık) (İzgi 1986: 80, Yamada 1994). Bu akrabalık terimleri içinde en çok kullanılanlar *ini, içi* ve *aqa*'dır.

Sözleşme yapılırken malın yeni sahibinin ya da borç veren kişinin tüm hakları korunmasına rağmen sözleşmenin maddeleri çiğnenebilir. Bu durumda malın yeni sahibi veya borç veren kişi mağdur edilmez. Malın yeni sahibinin mağdur edildiği hiçbir belgeye rastlanmamaktadır. Sözleşmenin ihlali durumunda, satın alınan ya da borç alınan malın iki katı yeni sahibine verilir. Ayrıca sözleşme ihlalinin sonucunda para cezası, ölüm cezası, dayak cezası ve yasa cezası gibi cezalandırma yollarına gidilir.

¹⁸ A. Caferoğlu(1934) *çam* kelimesini dava, anlaşmazlık olarak açıklamıştır. Yamada (1993) ise kelimenin etimolojisinin kesin olmamakla birlikte Çince *chien* “hilekâr, hain” kelimesiyle bir bağlantısı olduğunu düşünmektedir.

Eğer yapılan sözleşmeye itiraz edilirse itiraz eden kişi devlet kurumlarına ve yüksek rütbeli kişilere ceza ödeyecektir (Arat 1965: 263-272, İzgi 1987: 62). Bu durum Uygurlarda hukukun ne denli kurumsallaştığını göstermesi açısından önemlidir.

Arat, verilen ceza çeşitlerini; ölüm cezası, para-mal cezası, dayak cezası, yasa cezası, töre ve yargı hükümlerine göre ceza şeklinde beş bölümde incelemiştir (Arat 1964: 49-5).

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde iki şıy pamuklu beze karşılık iki şıy darı verilmiştir. Darının verileceği tarih geçirilirse *il yangınça* (devlet töresinin uygun göreceği) faizle birlikte darının verilmesi anlaşma metnine konulmuştur:

yılan yıl üçünç ay iki yangıq-a maña qıryaguz-qa böz kârgäk bolup vapıun-tın iki iki bay böz aldım yangıd-a iki şıy tarıy birürmân birmâdin kaçür[sâr]-sâr-mân il yangınça tüşi bilâ köni birürmân... “yılan yılı üçüncü ay ikinci gün. Bana, Kıryaguz’a pamuklu bez gerekli olup Vaptun’dan iki bağ pamuklu bez aldım. (Güz) başında iki şıy darı (hububat) veririm. Eğer vermeden (tarihi) geçirirsem devlet töresinin (hükmettiği şekilde) faiziyle hepsini veririm...” (Yamada Lo15)

Özyetgin, *Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar* adlı çalışmasında sivil belgelerde anlaşmaların ihlali durumunda uygulanan yaptırımların türleri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur (Özyetgin 2011: 337-360).

1.3.2.6 Şahit, İmza, Yazan

Sözleşmenin geçerliliğini sağlayan son bölümde de genel bir metin düzenleniş biçimi vardır. Bu bölümde öncelikle sözleşmenin yapıldığı anda malın eski sahibi ile malın yeni sahibi arasında gerçekleşen anlaşmanın şahitleri kaydedilir. *tanuq .... tanuq ... tanuq ...* biçiminde şahitlerin ismi verilir. Özellikle satış belgelerinde şahit sayısının ikiden fazla olduğu görülür.¹⁹

Tanıkların adlarının verilmesinden sonra malın eski sahibi imzasını atar. Şahitlerin isimleriyle birlikte son bölümün önemli unsurları imzalar ve mühürlerdir. *Tamyä* ve

¹⁹ Yamada (1993) bir borç sözleşmesinde iki şahit isminin yanında *paosın* ‘ın adının geçtiğini belirtir. Yamada’ya göre bu kelime Çince “garantör” anlamına gelen *paojên* olmalıdır.

nişan kelimelerinin bazen ayrı bazen de birlikte kullanıldığı görülmektedir. Yamada(1993: 223) *nişan tamya* ifadesinin kullanıldığı sözleşmelerde mühür ve imzanın birlikte kullanıldığını ifade eder. *Tamya* Türkçede eskiden beri bilinen bir kelimedir. *Nişan* ise Farsçadan alıntıdır. Bu kelimeler ya karıştırılmıştır ya da belgelerin yazılış tarihi geçiş dönemine denk geldiği için birlikte kullanılmıştır. (İzgi 1987: 64)²⁰

Bütün sözleşmelerde ortak olarak bulunan son unsur belgeyi yazan kişinin adının verilmesidir. Herhangi bir malın borç olarak alındığı belgelerde çoğunlukla borcu alan kişi aynı zamanda sözleşmeyi yazan kişidir.²¹ Bu durum İzgi (1986: 80)'ye göre Uygurlarda halk kesiminin de okuma yazma bildiğini gösterir.

1.3.3 Belgelerin Türleri

Uygur Sivil Belgeleri, genel olarak iki şekilde hazırlanmıştır: Kişilerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmaları kayıt altına alan belgeler ile kişilerin devletle olan anlaşmalarını kayıt altına alan belgeler.

Sivil belgelerin tasnifi üzerine ilk çalışma Arat'a aittir (1964). Daha sonra Clark (1975) ve İzgi (1986) tarafından tasnif çalışmaları yapılmıştır. Bir diğer önemli çalışma Yamada'nın ölümünden sonra Juten Oda, Peter Zieme ve Takao Moriyasu tarafından yapılan çalışmadır (1993). Yamada'nın yaptığı metin yayımlarının ve makalelerinin toplandığı *Sammlung Uigurischer Kontrakte I-III* adlı eserde detaylı tür tasnifi yapılmıştır. Çalışmada Uygur Sivil Belgeleri dokuz grupta ele alınmıştır.

1. Satış Belgeleri (Sa01-Sa29)
2. Değiş-Tokuş Belgeleri (Ex01-Ex03)
3. Kiralama Belgeleri - Ödünç (RH01-RH14)
4. Rehin Verme Belgeleri (Lo01-Lo30)
5. Evlat Edinme Belgeleri (Ad01-Ad03)
6. Depozit-Güvence Belgeleri (Pl01-Pl02)
7. Serbest Bırakma Belgesi (Em01)

²⁰tamga ve nişan kelimeleri için ayrıca Caferoğlu,(1934) "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları" s. 11.

²¹ Yamada Lo 12

8. Vasiyetnameler (WP01-WP06)

9. Diğer Belgeler (Karışık İçerikli Belgeler) (Mi01-Mi33)

1.3.3.1 Satış Belgeleri

Tüm Uygur sivil belgeleri arasında ticari hayatın gözlemlenebilmesi açısından en önemli metinler satış metinleridir. Ayrıca bunlar diğer metinlere göre daha hacimlidir. Diğer metinlerde gözlemlenen önemli eksiklikler satış belgelerinde yoktur.

1.3.3.1.1 Tarla Satışı

Çeşitli ihtiyaçlardan dolayı kişiler tarlalarını başka kişilere satmıştır. Belgelere göre kişilerin temel ihtiyaçları *bez, para, pamuk, üzüm bağı, eşya*'dır.

qoyn yıl, ar(a)m ayı bir yangıqa m(ä)n qara-nuñ yig bürtä yungl(a)qlıq tvar-k(ä)rgäk bolup...“Koyun yılı, birinci ay, birinci günü, ben Kara'nın (oğlu) Yig Bürt,(bana) kullanmak için eşya gerekli olup ...” (Yamada Sa02)

qoyn yıl çhşapt ay üç otuz-qa biz-'inggä yrp yanga-qa ädgi-kä ikigükä yunglaq-lıq qunpu kargäk bolup...“koyun yılı, on ikinci ay, yirmi üçüncü gün. Biz, YrpTanga ve Edgü, ikimize kullanmak için pamuklu kumaş gerekli olup...” (Yamada Sa03)

Görüldüğü gibi tarla satış belgelerinde öncelikle tarih, tarih kısmından sonra tarlayı satan kişilerin adları ve tarlayı neye olan ihtiyaçlarından dolayı sattıkları yer alır.

Tarlalar çoğunlukla ailelerin bireyleri arasında paylaştırılmıştır. Bu nedenle bazı belgelerde görüldüğü gibi yapılan satışlar arazinin hepsini değil belli bir hissesini kapsar.

...kitin qırata kitäriğ-tä içim qançuq bilä tüz ülüşlüğ iç [üç] şıy yirim atı qutluq taş-qa toyuru tomlıdu şajım.“...batı bozkırında, Kizi Kiterig'de küçük kardeşim Kançuk ile paylaştığımız üç şıy yerimi Kutluy Taş'a tamamen sattım...”

Yukarıdaki belgede görüldüğü gibi tarla satış belgelerinde satılan tarlanın sınırları belirtilir. Bu belgelerde tarlanın sınırları verilirken bazen tarla sınırının komşuları da zikredilir.

... bu borluq-nuñ sıçısı öngdün yingaq basa toy<r>-ıl-nıñ borluq adırar kündün yingaq uluñ yol adırar-tay-tın yingaq bulat buqa-nıñ ögän adırar... “... bu üzüm bağının sınırı: doğu yönünden Basa Toyıl’ın üzüm bağı ayırır, güney yönünden büyük yol ayırır, kuzey yönünden Bulat Buka’nın kanalı ayırır, batı yönünden Kutaruk’un manastır (için ayrılan) üzüm bağı ayırır...” (Yamada Sa05)

Tarlanın sınırları da belirlendikten sonra tarlanın yeni sahibine satıldığını gösteren ifadeler yer alır. Tarla satış belgelerinde “*miñ yıl tümän kün*” (bin yıl, on bin gün) ifadeleri çok uzun zamanı bildirir. Tarla yeni sahibinin mülkiyetinde binlerce yıl kalacaktır. Elbette tarlanın yeni sahibi tarlasını isterse satabilir. Bunun belgelerde açıkça yer aldığını görüyoruz. ...*taplasar özi tarı-zun taplamasar adın kişi-kä ödkürü satzun*... “isterse kendisi ekip biçsin, istemezse başkasına satsın” (Yamada Sa02)

1.3.3.1.2 Köle Satışları

Uygur Sivil Belgeleri’nde çokça karşımıza çıkmamasına rağmen köle satışlarının kayıtları da vardır. Eski Türk toplumunda varlıkları bilinen köleler hakkında sivil belgelerde önemli bilgiler bulunmaktadır. Köle satışlarının nedeninin para ve mal ihtiyacından kaynaklandığı belgelerde tespit edilebilmektedir..

taqıyu yıl törtünç ay säkiz yangıqa maña liv taypu-nuñ oylı kovçü-kä yunğlaqlıq kümüş krgäk bolup puking atlı är qara-başımın kingsun ayañ-qatägimligkä yiti älig stur yarmaq kümüş-kä toyuru tomlıdu satdım... “tavuk yılı, dördüncü ay, sekizinci gün, bana, Liv Taypu’nun oğlu Kovçü’ye kullanmak için gümüş para gerekli olduğu için Puking adındaki erkek kölemi monsönyör Kingsun’a kırk yedi stur gümüş para alarak tamamen sattım” (Yamada Sa21).

Yukarıdaki belgede görüldüğü gibi satılan kölenin cinsiyeti ve adı belirtilir. “*qul*” ve “*kün*” kelimeleri ile kölenin cinsiyeti ifade edilmiş olur. “*qul*” kullanıldıysa kölenin erkek, “*kün*” kullanıldıysa kadın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıdaki metinde olduğu gibi “*qarabaş*” kelimesinin geçtiği görülür. Eğer “*qarabaş*” kelimesi belgede tek başına geçerse kölenin hangi cinsiyette olduğu anlaşılamaz. Metinlerde “*qarabaş*” kelimesinin başına “*är, qul, kün*” kelimelerinin getirilerek cinsiyetin gösterildiği de görülmektedir. Köle satıldıktan sonra köle üzerindeki tüm haklar yeni sahibe geçer.

1.3.3.1.3 Oğul Satışları

Uygur Sivil Belgeleri'nde kişilerin öz çocuklarını belli bir bedel karşılığında başka birine vermesi bir tartışmaya yol açmıştır. Bu tür belgeler evlat edinme başlığı altında incelenebileceği gibi satış belgeleri arasında da değerlendirilebilir. İzgi bu belgeleri satış vesikaları başlığı altında incelemesine rağmen burada satış kelimesinin bugünkü anlamıyla değerlendirilmemesi gerektiğini belirtir. Bugünkü evlatlık verme gibi anlaşılmalıdır (1986: 85). Yamada ise çalışmasında oğul satış belgeleri ile evlatlık verme belgelerini birbirinden ayırmıştır. Örneğin aşağıdaki metinde geçen *sattım* fiili bu belgenin satışı konu aldığını gösterir:

...qulluq tämür är tuymış toqtamış olarqa yunglaqlıq yarmaq kümüş kärgäk bolup sänjäktäz aqatın altmış altın alıp mübäräk qoç altı oylumnu män atası qulluq tämür aqası är tuymış aqası toq tamış üçägü birlä bolup toyuru tomlidu sattım... "Kutluk Temür, ÄrTugmış ve Toktamış, bu (kişilere) kullanmak için gümüş para gerekli olup en büyük kardeş Sänjäktäz'den 60 altın alıp Müberek Koç adlı oğlumu ben babası Kutluk Tämir, onun büyük ağabeyi ÄrTugmış ve onun büyük ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte olup doğrudan sattım..." (Yamada Sa26)

Çocuk satış belgelerinin ihlali durumunda diğer sözleşmelerde olduğu gibi ceza verilmesine yönelik ifade yer almıştır. Örneğin aşağıdaki sözleşmede zorluk çıkaran kişi kağanın büyük ordusuna bir altın vermek zorunda kalmıştır:

... kim kim-mäbolup çam çarıp kışlar uluğ süü-kä yastuq bäg-lär-kä ädärkä yaragu at birip sözläri yorımasun... "her kim olursa (olsun) bir zorluk çıkarırsa, büyük orduya ak yastuq, beylere kullanacağı (bir) atı versinler, sözleri geçersiz olsun..." (Yamada 1981 : 243)

Ayrıca tarla satış belgelerinde gördüğümüz "*bin yıl tümän gün*" ifadesi oğul satış belgelerinde de görülür. Böylece çocuk ömür boyunca yeni ailesinin himayesi altına girmiştir.

1.3.3.2 Borç Alma-Verme İle İlgili Belgeler

Borç alıp-verme ile ilgili olan belgeler Uygur ticaret hayatı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Borç alma çeşitli malların eksikliği nedeniyle yapılmaktadır. Borç alınan mallar faizi ile birlikte geri ödenmektedir. Bu tür belgelerin düzenleniş şekli satış

belgelerinde olduğu gibidir. Belgenin başında tarih bulunur. Tarih kayıt edildikten sonra ihtiyacı duyulan malın adı verilir. Borç alınan mallar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- 1- üür veya yür (darı)
- 2- künçid, künçit (susam)
- 3- kápáz (pamuk)
- 4- bor (üzüm)
- 5- buyday (buğday)²²
- 6- tarry (hububat)
- 7- böz (pamuklu kumaş)
- 8- kümüş (gümüş)
- 9- quanpo, quapu, quapo, qunpu
- 10- qoçırdaki diz (koyun keçesi)

Bu terimleri, iktisat terimlerini incelerken ayrıntılı olarak ele alacağız. Borç alma-verme belgelerinin başlangıç bölümleri aşağıdaki metinlerdeki gibidir:

ıt yıl aldınç ay yidiyngıq-a maña qımdu-qa buyday kárgák bolup irinçipl(?) -tin iki yırım taýar buyday aldım... “köpek yılı, altıncı ay, yedinci gün. Ben, Klımdu’ya buğday gerekli olduğu için İrinçipl(?)’den iki yarım tagar buğday aldım...” (Yamada Lo18)

bars yıl altınç ay iki otuz-qa maña yigädmiş-kätüş-kä üür krgák bolup-çanaq-ta vaptso tutuñ küri-si üzä-iki sıy üür altım... “pars yılı, altıncı ay, yirmi ikinci gün. Ben, Yigedmiş’e faizi ile darı gerekli olduğu için, Çagan’dan VaptsoTu’nun ölçüsü ile iki şık darı aldım...” (Yamada Lo19).

Bu tür belgelerde faizi alınan mal kayıt edildikten sonra borcun faiziyle birlikte ne zaman ödeneceği yer alır. Borç alınan malların ödemesinin çoğunlukla sonbaharda yapıldığı görülür. “*küz yang-ta yiti tañ kápáz köni birür män*” (güz başında yedi teñ (ağırlık ölçü birimi) pamuğun hepsini vereceğim) türünde ifadelerle borcun hem ne zaman verileceği kaydedilmiştir. Yine de borç verme-alma belgelerinde kesin bir tarih (yılı, ayı ve günü) belirtilmemiştir.

Sivil belgelerin diğer türlerinde de olduğu gibi borcu veren kişi mağdur olmasın diye sözleşmelerde borcu veren kişinin haklarının korunduğu ifadeler yer almaktadır. Borç

²² Yamada (1968), On the manuscripts from EastTurkestan preserved in the Library of Istanbul University, especially on Uighur Documents, SeinanAjaKenkyu, No.20, s. 21-22.

alan kişinin ölmesi ya da ortadan kaybolması durumunda ödemenin kim tarafından yapılacağı belgelerde açık bir şekilde bildirilmiştir.

...ol kim küntä birmäsär-män kün tri bilä birür-män birginç-ä bar yoq bolsr-män inim çanaşiri äv-tki-lär bilä köni birsünlär tnuq toyın... “...eğer o gün vermezsem faizi birlikte vereceğim. Vereceğim gün geldiğinde ben yoksam (ya da ölürsem) küçük kardeşim Çanaşiri evdekiler ile birlikte tamamını versinler. Tanık Toyın... (Yamada Lo18)

Yukarıdaki sözleşme bölümünde görüldüğü gibi şahidin varlığıyla borç veren kişinin ortaya çıkabilecek her türlü olumsuz olaya karşı mağdur edilmemesi sağlanmıştır. Tarafların anlaşması sonucu atılan imza ve mühürle sözleşme tamamlanmış olur.

1.3.3.3 Kiraya Verme Belgeleri

Kiraya verme belgeleri,

a-Hayvan kiralamasını konu alan belgeler

b-Tarlaların kiralanmasını konu alan belgeler

olmak üzere iki bölümde incelenebilir. Yamada 14 kiraya verme belgesi tespit etmiştir. Bunlardan iki tanesi hayvan kiralama, on iki tanesi de toprak kiralama ile ilgilidir. Bu belgelerden bazılarını çok fazla yıprandığından okumak zordur.

Tarla kiralama belgelerindeki düzen diğer belgelere benzer özelliktedir. Öncelikle tarlanın hangi ihtiyaçtan dolayı kiraya verildiği belirtilir. Daha sonra tarlanın kimden alındığı yer alır. Ayrıca kiraya verilen tarlanın kira bedeli bütün belgelerde belirtilmiştir.

biçin yıl aram ay iki yangı-qa maña tämür buq-a-qa tarıy tarıy yir kargäk bolup qayımtu-nıy çaqçaq(?)tağı ilçi birlä- kütänj ülüş-lüg yirin iki şıy ya-a-qatudum bu yir-kä äñiz tujsa birim alım kälkä män tämür buq-aa bilürmän qayımtu bilmäz uluıy birim kälkä ol arq-a-lıq bolup tnuq mısır tanuq säñä bu nişan män tämür buq-a-nuıy ol män qayımtu tämür buq-a-qa ayıdıp bitidim...“maymun yılı, birinci ay, ikinci gününde, bana Temür Buka’yaekip biçecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit olarak bölüştüğü yeri iki şık para karşılığında kiraladım. Bu yerde anız için yapılacak bir şey olursa ben TemürBuka’yı bilirim. Ben Kayımtu’yu bilmem. Büyük bir olursa İl Ağ’a’lığın (Ülkenin en büyüğü) (işi) olur. Tanık Mısır, Tanık Saña. Bu imza ben Temür Buka’nındır. Ben Kayımtu, Temür Buka’ya sorarak yazdım...” (Yamada RH05).

Yukarıda görüldüğü gibi araziler ailenin bireyleri arasında bölüşülmüştür. Belgeden de anlaşılacağı üzere arazinin hepsi değil sadece bir bölümü kiraya verilmiştir.

Hayvan kiralama ile ilgili Yamada iki belgeyi tespit etmiştir.

yunt yıl ikindi ay toquz yangıqa maña töläk tämür-kätär kä nud kargäk bolup umar-nıñ ala udın tärkän aldım bu ud-nıñ tärin-gä küz yangıt-a iki şıy tarıy üç şıy yür birürmän bu ud-nıñ ölsär ıdsar-män umar birür-män yoq boslar män bilürmän bu udnu onunç ay bayırçq-qa täginç işlädmälik boldım tanuq nom qulı tanuq köküş qay-a bu nişan mäni hol män töläk tämür özüim bitidim. "at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gün, bana TölekTemür'e kiralık sığır gerekli olduğundan, Umar'ın ala(ya da benekli) sığırını aldım(kiraladım). Bu sığırın kira parasını sonbaharın başında iki şıy mısır, üç şıy darı (karşılığında vereceğim. Bu sığır ölürse ve terkederse ben Umar (tekrar) vereceğim. Kaybolursa ben bileceğim. Bu sığır onuncu aya (kadar) çalıştıracağım. Tanık NomKulı, tanık Köküş Kaya. Bu imza benimdir. Ben TölekTemür kendim yazdım." (Yamada Rh14).

Yukarıdaki belgede Töläk Tämür hem sığır kiralayan hem de belgeyi yazan kişidir. Sığır kiralayan, toprak ekip biçme ile uğraşan bir kişinin okuma yazma bilmesi Uygurlarda okuma yazma oranının yüksek olduğunun göstergesidir. Bu durum sadece bu belgede değil Uygur sivil belgelerinin diğer türlerinde de görülür.

Hayvan kiralama belgesindeki bir diğer önemli özellik ceza uygulamasının olmamasıdır. Ayrıca hayvan kiralama belgelerinde (yukarıda olduğu gibi) kiralanan hayvanın fiziki özelliği belirtilmiştir. "ala ud" (benekli, ala sığır) ifadesi karışıklığı gidermek için belgede yer almış olmalıdır.

1.3.3.4 Evlatlık Verme Belgeleri

Uygurlardan kalma belgelerden üçü evlatlık verme belgesidir (Ad01-Ad03). Aşağıdaki belgelerde geçen *oyulluk birdim* ifadesi ise bu belgelerin evlatlık verme belgeleri olduğunu gösterir: Evlatlık verme belgelerinde dikkati çeken özellik *sat-* fiili yerine *bir-* fiilinin kullanılmış olmasıdır. Ayrıca evlatlık verme belgelerinin dikkat çeken yönü *oyulluq* kelimesinin geçmesidir. Bu kelimelerden de anlaşıldığı gibi çocuklar ihtiyacı olanlara evlat olarak veriliyor.

it yıl birygrminç ay altı otuz-qa maña qytso tutuñ-qa yunglaq-lıq tvar krgäk bolup titso atly oylum-nı çintso ayay-qa tägimlig-kä süt sävinci yarım yastuq alıp oñul-luq birtim...
"köpek yılı, on birinci ay, yirmi altıncı gün. Ben, KyytsoTutuñ'a kullanmak için eşya

gerekli olduğu için ben Titso adındaki oğlumu saygın (olan) Çintso'ya yarım yastuk süt sevinci(çocuğu yetiştirme parası) karşılığında oğulluk olarak verdim..." (YamadaAd01)

ud yıl säkizinç ay biş ygrmikä · män titso aqam ançuq ançuq bilä aytışıp · aqam-nıñ boyuzın yigädgli alp bolmuş-qa inim antso-nı tuymuş-ıñz · toynaq şilavanti-qa · süt sävinç-i ygrmi stır kümüş alıp oğul-luq birtimz... "sığır yılı, sekizinci ay, on beşinci gün. Ben Titso, ağabeyim Ançuk'un yemeğini zorla yemesi nedeniyle, onunla konuşup, küçük kardeşimiz Antso'yu süt sevinci karşılığında (yetiştirme parası) yirmi stır gümüş paraya akrabamız Toynak Şilavanti'ye oğulluk olarak verdik..." (Yamada Ad02)

Çocuğu evlat edinen aile, çocuğuna karşı tüm vazifelerini yerine getirmelidir. Aileye, çocuğun manevi sorumluluğu (çocuğa daha iyi imkânlar sağlamak) da yüklenmiştir. Eğer aile üzerine düşeni yerine getirmezse çocuğun serbest olabildiğini kabul etmiştir.²³ (İzgi 1987: 92).

1.3.3.5 Serbest Bırakma Belgesi

Eski Türk toplumunda kölelere dair kayıtlar kölelerin toplumda ayrı bir tabaka olduğu görülür. Uygurlardan kalma sivil belgeleri incelendiğinde kölelerin ticari bir kaygıyla alınıp satıldığı tespit edilmiştir. Sahipler, köylere mutlak hâkimdir, kölelerini istedikleri kişiye satabilir ya da kölelerini özgür bırakabilirler. SUK'ta verilen bir belge (Em01) kölenin efendisi tarafından özgür bırakıldığını gösterir:

Aşağıdaki belgede kölenin serbest bırakıldığı, bu anlaşmaya herhangi biri itiraz edecek olursa ulug süü'ye 1 altın yastuq, büyük ve küçük prenlere birer gümüş yastuk, İdikut'a bir yastuq, danışmanlara bir at ceza olarak ödeneceği ve itiraz edenlerin sözlerinin geçerli olmaması belirtilmiştir:

luu yıl säkizinç ay altı otuz-qa män şivsay tayşı ulu suu-qa buyan-ı tægün... atay tutung ögrünç qız başaq-a başlap uruy-qa qadaşqa buyan-ı tægün...kizinç bu bitig-täki söz-tin öngi bolsar biz uluy süü-kä bir altın yastuq aqa ini tægütlärkä birär kümüş yastuq iduq qutqa bir yastuq şazın ayruçı-qa bir at qışyut ötünüp sözläri yo[rıma]zun... "bu anlaşmadaki sözden farklı olursa, biz, Ulu Kağan'a bir altın yastuk büyük ve küçük prenlere birer gümüş yastuk, İdikut'a bir yastuk, bölgenin muteber kişisine bir at ceza olarak verilsin, sözleri geçersiz olsun..." (Yamada Em01)

²³ Moğolların ve Uygurların evlat edinme gelenekleri üzerine daha ayrıntılı bilgi için bk. Wu Hsing-tung (1970) *Beş Sülale Çağında Sha-T'o'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-960)*, Doktora çalışması, Taipei

1.3.3.6 Vasiyetname Türündeki Belgeler

Kişinin ölümünden sonra bıraktığı ve miras hukukunu ilgilendiren vasiyetname türünde SUK'ta 6 belge bulunmaktadır. Miras hukukuyla ilgili önemli bilgiler veren bu belgelerin (WP01-WP06) düzenleniş biçimleri diğer türdeki belgelere benzemesine rağmen küçük farklılıklar da bulunmaktadır. Özyetgin, *Eski Türk Vasiyetname Geleneği* adlı çalışmasında vasiyetnamelerin düzenleniş biçimlerini şöyle vermiştir:

- 1-Vasiyetnamelerde tarih kaydı (datatio)
- 2-Vasiyetnameleri düzenleyen kişi/kişiler (muris)
- 3-Vasiyetnamelerin düzenlenme nedeni
- 4-Vasiyetnamelerin muhatap olduğu kişiler varisçiler (mirasçılar)
- 5-Vasiyetnamenin konusu, içeriği (mirasın bedeli, miras)
- 6-Vasiyetnameye yapılan itirazlar
- 7-Vasiyetnamelerdeki şahitler
- 8-Vasiyetnamelerdeki tamga ve mühürler

(Özyetgin 2005: 114-122).

Sayısı 33'ü bulan farklı türdeki belgeler (ya da karışık içerikli belgeler) (Mi01-Mi33) iktisat terimlerinin çokça geçtiği metinler olarak görülür. Karışık içerikli belgelere 3. **Bölüm: Terimler** bölümünde değineceğiz.

2. ESKİ TÜRKLERDE İKTİSAT

2.1 İktisat Kavramı ve İktisadî Gelişme Aşamaları

Osmanlı Türkçesinde “aşırı davranmama; tutma, tutam; biriktirme, artırma, ekonomi” (Devellioğlu 2007: 425) anlamlarında kullanılan *iktisat* sözcüğü Türkiye Türkçesinde ‘para artırmak, tutumlu davranmak, tasarruf etmek’ anlamında kullanılmaktadır (TüSl. 2005: 951). Tanzimat döneminde Türkçeye giren batı kaynaklı sözcüklerin biri de *économie*’dir. Günümüz Türkçesinde aynı kavramı anlatmak için *iktisat* kelimesinin yanında *ekonomi* sözcüğü de kullanılmaktadır (Narin 2008: 51). Narin, *iktisat* ve *ekonomi* terimlerinin kullanımıyla ilgili şunları söylemektedir:

“*İktisat* ve *ekonomi* sözcükleri her ne kadar eş anlamlı olarak görülse de Türkçede bu terimlerin zamanla özel kullanım alanları oluşmaya başlamıştır. Eş anlamlı da olsalar *iktisat* ve *ekonomi* terimlerinin kalıplaşmış ifade ve anlatımlarda birbirlerinin yerine kullanılma durumu gözlenmektedir. Örneğin *ülke ekonomisi*, *dünya ekonomisinde*, *Türkiye ekonomisinin* gibi ifadelerde *iktisat* sözcüğü tercih edilmezken; *iktisat teorisi* gibi ifadelerde de *ekonomi* terimi yaygın olarak kullanılmamaktadır. Benzer örneklerden yola çıkarak *iktisat* ve *ekonomi* terimlerinin kazandıkları veya yitirdikleri bu anlamlar dil bilimcilerin araştırma konularındandır.” (Narin 2008: 515)

İktisadî etkinlikler insanlık tarihi kadar eski olduğundan tarihin kaynakları *iktisat* tarihi için de önemli kaynaklardır. Bu kaynaklar arasında da en önemlilerini yazılı belgeler oluşturmaktadır.

İktisat tarihine yaklaşım farklı şekillerde olabilir. Coğrafi bir yaklaşımla ülkelerin ayrı ayrı *iktisat* tarihleri yazılabilir. Bunun yanında gelişme aşamalarına göre, kronolojik veya çağlara göre de *iktisat* tarihleri yazılmıştır. İktisadî olaylar her zaman kronolojik bir seyir izlemez. Mekân ve coğrafya farklılıkları aynı zamanda farklı *iktisadî* olayların ortaya çıkmasına yol açabilir. Yine bütün toplumlar aynı *iktisadî* gelişme aşamalarından geçmemiş olabilirler. Gelişme aşamalarının evrensel olmaması aynı anda farklı üretim biçimlerini ortaya çıkarabilir (Tabakoğlu 2000: 31-32). Kronolojik yöntem bu nedenle *iktisat* tarihi yazımında verimli bir yol değildir.

Tabakoğlu'na göre iktisat tarihi, iktisadî faaliyette bulunan insan grupları açısından da incelenebilir. Bu şekilde aile, kabile ve milletlerin iktisat tarihleri yazılabilir. Ayrıca kan, dil, kültür veya devlet birliğinden hareketle çeşitli halkların iktisat tarihleri ele alınabilir. (2000: 32).

İktisat tarihinin önemli bir inceleme alanı insanların üretim tarzlarının hangi aşamalardan geçerek günümüze geldiğini tespit etmektir. Üretim tarzlarının gelişimi konusunda farklı teoriler ortaya atılmıştır.

Tarihçi okulun ve milli iktisadın en önemli isimlerinden F. List (1789-1846) teorisinden iktisadî faaliyetlerdeki değişimleri esas alarak toplumların şu aşamalardan geçtiğini savunmaktadır:

- 1-Avcılık ve balıkçılık
  - 2-Çobanlık
  - 3-Çobanlık ve tarım
  - 4-Çobanlık, tarım ve sanayi
  - 5-Çobanlık, tarım, sanayi ve ticaret
- (Tabakoğlu 2004: 33)

Tarihçi okulun bir diğer önemli ismi Hildebrand (1812-1878) mübadele araçlarındaki değişimleri teorisine dayanak olarak göstermiştir. Toplumların geçtiği aşamalar ona göre şöyledir:

- 1.Aynî mübadele (paranın kullanılmadığı, mübadelenin takas yoluyla yapıldığı ekonomi)
  - 2.Para ekonomisi (paralı mübadele)
  - 3.Kredi ekonomisi (Ticarette nakit para yerine kredi ilişkileri önemlidir)
- (Tabakoğlu 2004: 34)

K. Marx (1818-1883) ve F. Engels (1820-1895) şema üretim tarzını esas almışlardır:

- İlkel komünizm (sınıfsız, özel mülkiyetin olmadığı ekonomi)
- Köleci ekonomi
- Asya üretim tarzı
- Feodalite
- Kapitalizm öncesi basit meta üretimi (bazılarına göre teorik, bazılarına göre tarihi bir dönemdir)
- Kapitalizm. Bu sistemi sosyalizm ve komünizmin nihai safhasının takip edeceği tahmin edilmiştir

(Tabakoğlu 2000: 34).

Türk Medeniyeti Tarihi adlı eserinde Ziya Gökalp, üretim tarzlarını göz önünde bulundurarak Eski Türklerin iktisadî yaşamlarını şu gruplara ayırmıştır:

- a. Avcı Türkler
- b. Sürü sahibi Türkler
- c. Çiftçi Türkler
- d. Sanatkâr Türkler

Gökalp'in yaptığı sınıflandırmada göçebelik, çiftçilikten önce gelmektedir. Türkdoğan'ın aktardığına göre bu kategori Çağdaş İngiliz Tarihçi Toynbee'nin "göçebelik, çiftçilikten daha üstün bir meziyettir" tezine uymamaktadır. Toynbee'ye göre hayvanların ehlileştirilmesi, yabancı bitkilerin ehlileştirilmesinden daha üstün bir sanattır (Türkdoğan 2003: 148). Rasyonu de bu tezi destekleyen görüşlere sahiptir:

"Atlı-göçebelik, birçok bakımdan çiftçilikten üstün yetenek ve meziyet isteyen bir hayat tarzıdır. Hayvanları evcilleştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde durmadan onlara yeni otlaklar ve su bulmak, hububatın ekilmesinden ve hasadın toplanmasından daha zor bir faaliyet olduğu gibi; büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir iştir" (Rasyonu 1971: 49).

F. Sümer, Oğuzların tarihi, siyasal ve örgütlenmelerini incelediği çalışmasında iktisadi yapının içinde;

- a) Hayvan yetiştiriciliği
- b) Ticari faaliyetler

c) Dokumacılık, kumaşçılık

d) Avcılık

gibi göçebe hayat şekillerini ele almaktadır (Ayrıntılı bilgi için bk. Türkdoğan 2003: 146).

2.1.1 Avcılık

Eski Türkler göçebe-çobanlık yanında avcılığı da iktisadi bir faaliyet olarak sürdürmüştür. Eski Türkler hem avcı-hayvancı hem de tarımcı bir karma ekonomiye sahiptir. Göktürk döneminde tarımsal faaliyetlerle ilgili bilgiler bu düşünceyi destekler niteliktedir. Bu durum da birçok bilim insanının Marxist şemanın teklif ettiği şekilde çiftçiliğin, göçebelikten sonraki dönemi izleyen yerleşik hayatın bir ürünü olduğu tezinin her toplum için (Özellikle Proto-Türkler için) geçerli olmadığı göstermektedir.

Topluluklar her zaman avcılık ve toplayıcılıktan tarıma yönelmemişlerdir. Bu konuda Şenel'in görüşleri dikkat çekicidir. Ona göre yarı göçebe bir yaşama yol açan tarla açma tarımı uygulayan bazı toplulukların, ekin yetiştirmekten çok hayvan otlatmaya elverişli bölgelerde ya da kuraklığa uğrayan yerlerde ekin yetiştirmeyi tümüyle bırakarak; yarı göçebe çiftçilikten tam göçebe çobanlığa geçmeleri güç olmamıştır. Öte yandan çiftçi toplulukların çevrelerindeki avcı ve toplayıcı topluluklar, çiftçi topluluklar aralarına girip yayıldıkça; avcılık ve toplayıcılıkta kalmak ya da üreticiliğe geçmek yolunda bir karar vermek durumunda kalacaklardır. Çiftçiliğin disiplinli çalışmayı gerektiren zahmetli çalışma koşulları ile daha rahat ve özgür olan avcılık ve toplayıcılık yaşam biçimi karşılaştırıldığında, bunun gerçekten zor bir karar olacağı görülür. Bu durumda geleneksel yaşam biçimlerinin, göreneklerin etkisiyle; bu toplulukların zahmetli olan toprak işleme, ekin biçme işlerine yanaşmayıp, hayvan yetiştirmeyi benimseyerek; avcı toplayıcı yaşam biçimlerine daha uygun sürücülüğe geçip çobancılığı yeğlemeleri daha olasıdır. Kuşkusuz bu kararın alınışında çevrenin de önemli bir rolü olacaktır (1995: 158-159).

Başlangıçta, Proto-Türkler, “karma ekonomi”yi uygulayan bir kavim iken, kuzeybatıya gelen yeni hareketlerin baskısı altında adeta tamamen çoban kavmi oldular.” (Samolin 1972: 28).

Divitçioğlu’na göre Eski Türk ekonomisinde göçebe hayvancılığın yanında, avcılıkla da (ve toplayıcılıkla) uğraşılması yadırganmamalıdır. Bunun yanında bozkırdaki avcılık hiçbir zaman bir yaşam biçimi olarak algılanmamalıdır. Bozkırda yapılan avcılık (ve dolayısıyla toplayıcılık), asli olan göçebe-çoban faaliyetlerine ancak yardımcı olarak eklenmiştir (2005: 195).

Divitçioğlu’nun aktardığı bilgilere göre Çin yıllıklarında Tonyukuk ile Bilge Kağan arasındaki konuşmada: “(Çinlilere) karşı direnmemizin nedeni yerleşik olmayıp, su ve otlak peşinde göçmemiz ve avcılık yapmamızdır” ifadesi yer almaktadır (Divitçioğlu 2005: 194).

2.1.2 Hayvan Yetiştiriciliği

Eski Türklerde yaşam döngüsünün sürekliliğini sağlayan en önemli unsur ekonomilerinin hayvan yetiştiriciliğine dayanmasıdır. Eski Türk ekonomisi, hayvancılığa yani besiciliğe dayanıyordu. At ve koyun, bu ekonominin iki temel unsuruydu. Her iki hayvan da sürüler halinde beslenmekteydi. Besicilik, hayvanların etinden çok, sütünden faydalanmak için yapılmaktaydı. Ayrıca, at sürüsü, sahibine itibar, koyun sürüsü de maddi güç sağlamaktaydı. Daha doğrusu, eski Türklerde zenginliğin ve maddi gücün ölçüsü, at ve koyun sürüsü idi (Sinor 2000: 1132).

2.1.2.1 At

Türkler at sayesinde akınlar yapmışlar, Çinliler gibi ekincilik yapan yerleşik topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Orta Asya’daki atlı-göçebe hayatın önemli faaliyetlerinden biri de akıncılıktır. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksikliğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek

zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak yani ganimet elde etmek, Türkleri yavaş yavaş devamlı akın yapmaya alıştırmıştır. Böylece savaş ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet politikası haline gelmiştir. Çünkü savaşlar ve akınlar, devlet başkanına hem maddi güç hem de itibar sağlamaktaydı (Koca 2002: 21).

At, Türk ekonomisinde dolaylı da olsa önemli bir yer tutuyordu. Türkler, atı ticarete kullanılacak bir mal olarak da değerlendiriyorlardı. Onlar, komşu ülkelerden özellikle Çin'e çok sayıda at satıyor ve bunun karşılığında da ekonomilerinin eksikliği olan temel gıda maddeleri ve ipek alıyorlardı (Koca 2002: 22).

Metinler üzerinde yaptığımız incelemelerden at ve davar sürülerinin mülkiyetinin özel mülkiyet şeklinde olduğu tespit edilmektedir.

2.1.2.2. Koyun

Hayvan yetiştiriciliğinde Eski Türklerde en az at yetiştiriciliği kadar koyun yetiştiriciliği de önem taşımaktadır. At eti Türkler arasından çok sevilmesine rağmen özel günler ve törenler dışında at kesilmezdi. Bozkırda insanlar et ihtiyacını çoğunlukla koyunlarla gidermeye çalışmışlardır.

921 yılında İbn Fazlan Oğuz Türkleri arasından geçerken onların arasında bazı kişilerin büyük koyun sürülerine (100.000 baş koyun) sahip olduğunu görmüştür (1975: 41). Bu bilgi Türkler arasında koyun yetiştiriciliğinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Eski Türk ekonomisinde koyun²⁴, ticaret ürünü olmaktan ziyade, Türklerin kendi ihtiyaçlarını karşılama noktasında daha önemliydi. Türkler, koyunun etinden, sütünden, yününden, derisinden, daha doğrusu onun her şeyinden yararlanmaktaydı (Koca 2002: 25).

2.1.2.3 Deve

²⁴ Eski Türklerde yetiştirilen koyun türleri ve bu türlere verilen adlar için bk. Koca, Salim (2002), "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler Ansiklopedisi C.3*, Yeni Hayat Yay., Ankara, s. 15-37

Deve'nin çok eski dönemlerden beri ticarete kullanıldığını biliyoruz. Deve yapısı gereği dayanıklı bir hayvan olduğu için taşımacılık işinde kullanılıyordu. İpek yolu üzerindeki yüzlerce noktaya ulaşmak isteyen tüccarlar, kervanlarında deve bulunduruyordu.

Rasony, devenin Hun döneminden beri Orta Asya'da yük hayvanı olarak kullanıldığını ve deveyi Çin'e Türklerin götürdüğünü ifade etmektedir (1971: 51). Devenin de tıpkı koyun gibi sütünden, etinden, tüyünden ve derisinden yararlanıldığı için deve de Eski Türklerde besiciliğin önemli bir parçası olmuştur.

At, koyun ve deve dışında Türklerin yetiştirdiği hayvanlar arasında keçi, manda, sığır ve tavuk da vardır. Bu hayvanlar at, koyun ve deve gibi hayati öneme sahip olmamakla birlikte Türklerin et, süt ihtiyacını karşılamaktaydı.

2.1.3 Ticaret

Ticaretin iki temel unsuru, malın arzını içeren "satma" ve malın talebini içeren "satın alma" oluşturur. Bireyler ya da topluluklar ürettikleri malın fazlasını satma, buna karşılığa mala ihtiyaç duyan bireyler ve topluluklar ise malı talep ederler. Eski toplumlardan günümüz toplumlarına değin bu iki temel unsur geçerliliğini korumuştur. Zamana bağlı olarak değışen bu iki faaliyetin gerçekleşme biçimidir. Göktürklerde alınan mala karşılığa verilen yine başka bir maldır. Değiş-tokuş tarzı sadece Türkler arasında değil insanlık tarihinin çok eski dönemlerinde de var olmuştur.²⁵

2.1.3.1 Bozkırda Ticaret: Göktürkler

Ekonomi, tarım, ticaret, zanaat, sanayi, hayvancılık gibi çeşitli kollara ayrılmaktadır. Ekonomi çeşitliliğinin oluşumunda ve gelişmesinde en önemli unsur, toplumun içinde yaşadığı doğal çevre ve iklimdir. Yerleşik kültürün hâkim olduğu topluluklarda ekonomi, genellikle tarım, ticaret, zanaat ve sanayiye dayanırken, bozkır ikliminde ve

²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Şenel, Alaeddin (1995) *İlkel Toplumdan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Bilim ve Sanat Yay. : Ankara

çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda da hayvancılık geliştiği tespit edilmektedir. Bununla birlikte hiçbir ekonomik faaliyet, tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaz; diğer ekonomik faaliyetlerle desteklenmesi ve tamamlanması gerekmektedir. Eski Türklerde ekonomi hayvancılığa dayanmakla birlikte, belirli ölçüde tarım, ticaret, zanaat ve sanayi de vardı.

Türklerin sosyal ve ekonomik yaşamı hakkında temel bilgiler Çin kaynaklarınca verilmektedir. Çin kaynaklarının belirttiği gibi, yerleşik hayata geçilmeyen bu dönemde askeri amaçlar için olduğu kadar yiyecek temini ve ticaret için de at yetiştiriciliği ekonominin temelini oluşturmaktaydı. At yetiştiriciliğinin yanı sıra, başta deve ve koyun olmak üzere hayvancılık önemli bir faaliyet ve gelir kaynağıydı. Bu tür bir ekonomi, Prof. Ildiko Ecsedy tarafından bir “göçer çoban ekonomisi” olarak düşünülmektedir (Thierry 2002: 212).

Göktürk ekonomisinin temeli hayvancılık olmuştur. Türklerin ihraç ettikleri mallar canlı hayvan ve hayvan ürünleriydi. At ve koyun üzerine kurulu olan bozkır ekonomisinde ağır hareket eden kocabaş hayvanların etkisi yoktur. Ağır hareket eden büyükbaş hayvanlar tarıma dayalı ekonomide (Turfan Uygurları gibi) etkili olmuşlardır. Çin’e ihraç edilen hayvanlar karşılığında da Çin’den ipekli kumaşlar alınmaktaydı.

Göktürkleri diğer devletlere karşı başarılı kılan unsur kuşkusuz demirdi. Özellikle Altay dağlarının eteklerinde demir ve silah üretimi yapmışlardır. Üretilen ihtiyaç fazlası demir Çin pazarında satılmış, satılan demir ve silah karşılığında ipek ve diğer ticari eşyaları almışlardır. Ticarete ulaşılan bu başarı Göktürkleri yüz yıl içerisinde mücadele içerisinde oldukları devletlere karşı ileri bir konuma ulaştırmıştır.

Koca’nın Chavannes’den aktardığı bilgiye göre Göktürkler işlenmemiş demir de satmışlardır. Hatta onlar, ellerindeki demiri satabilmek için önlerine çıkan her fırsatı değerlendirmişlerdir. Mesela, Bizans elçilik heyeti Batı Göktürklerin merkezini ziyaret ettiğinde, Göktürk demir tüccarları, ellerindeki demiri Bizans elçilerine satabilmek için hemen onların etrafını çevirerek, bu hususta anlaşmak yapmak istemişlerdir (2002: 28).

Ticari faaliyetlerin aksamaması için her dönemde bazı önlemler alınmıştır. Serbest ticaret pazarları bu önlemlerin başında gelmiştir. Asya Hun Devleti²⁶ ve Avrupa Hun Devleti'nde²⁷ de ticaretin önemli bir parçasını oluşturan serbest ticaret pazarları Göktürkler döneminde de önemini korumuştur. Göktürkler de ürettikleri malları satabilecek ve ihtiyaçları olan malları da alabilecek pazarlar arıyorlardı. Onlar bu amaçla 593 yılında Çin imparatoruna bir elçi göndererek, kendisinden “Çin ile ticaret yapabilmek için sınır boyunca Pazar yerleri tayin edilmesi izni” isteğinde bulunmuşlardır. İmparator da yayımladığı bir fermanla bu isteklerini yerine getirmiştir (Koca 2002: 28) Göktürklerin Çinliler ile serbest ticaret pazarları ilgili olarak Koca ayrıca şu önemli bilgileri de vermektedir:

“Tıpkı Atilla gibi Bilge Kağan da serbest ticaret pazarlarının önemini çok iyi kavramış bir devlet adamıydı. Bilge Kağan, savaflara son verip Çin ile olan ilişkilerini karşılıklı dostluk ve barış temeline oturtuktan sonra tarihin önüne çıkardığı fırsatlardan yararlanarak, bu ülkeden bazı ticari imtiyazlar koparmıştır. Bu imtiyazların en önemlisi bazı Çin şehirlerinde serbest ticaret pazarlarının kurulması idi. Çin imparatoru Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde serbestçe alışveriş yapabilmeleri için Göktürlere müsaade vermiştir. Bu anlaşmadan iki taraf da karlı çıkmıştır. Zira Çin, ordularının ihtiyacı olan atı bu pazarlar vasıtasıyla kolayca Göktürklerden temin edebilmiştir. Göktürkler de sattıkları at karşılığında bol bol gümüş ve ipeğe kavuşmuştur.” (Koca 2002: 28).

Trampa sadece eski Türk devletlerinde değil paranın ticarete bir ödeme aracı olarak ortaya çıkışına kadar neredeyse tüm insanlar arasında uygulanan bir sistemdi. Malın değiş-tokuşuna dayanan bu sistem Göktürklerde sıkça kullanılan bir ödeme tarzıydı. Hangi ürünün hangi ürüne karşılık geleceği taraflar arasında anlaşılarak belirleniyordu. Kuşkusuz ki Türk devletlerinde değiş-tokuş için kullanılan en önemli mal at idi. Yukarıdaki açıklamalarda da belirttiğimiz gibi Türkler yetiştirdikleri atlara karşılık Çin'den özellikle ipekli kumaşlar almaktaydılar.

Haussig'e göre Göktürklerde ticarete kullanılan ödeme araçlarından bir diğeri de değerli kapkacaklardı. Satın alınan herhangi bir mal karşılığında madeni eşyalar verilmekteydi. Maden işlemede çok ileride olan Türkler satın aldıkları mala karşı kendilerinin imal ettiği kapkacakları veriyorlardı (1997: 211).

²⁶ Asya Hun Devleti ile Çin arasındaki sınır şehirleri bk. Ying-Shih-yü 2000: 176; İzgi 1978: 92-96; Ögel 1981: 55.

²⁷ Örnek olarak Viminacium pazarı bk. Németh 1982: 109.

Thierry, Türk Hanlığı'nın ilk döneminde (kabaca 552 ile 630 yılları arası) aynı anda iki tür ekonomi bulunduğunu, bunun da paranın kullanılmadığı Türklerin göçer çobanlığı ve küçük hükümdarlıkların para kullanılan, tarım ve sanatkârlık yapılan ekonomisi olduğunu söylemiştir. Ona göre Çin işgali ve Türk Hanlığı'nın çöküşüyle birleşen Soğdlular, ticari genişlemeleri ile Türk dünyasına da parasal ekonomiyi sokmuştur (2002: 214).

Ticaretin para kullanmaksızın yapılması Göktürk Kağanlığı'nda tedavülde hiçbir paranın olmadığını göstermez: Nüfuz alanı genişledikçe Hanlık para kullanmakta olan küçük şehir hükümdarlıklarını da kapsar hale geldi. Bu şehirlerin para sistemleri ve kültürleri nüfusun cinsine (Soğdlular, Toharlar, İranlılar, Hintliler, Çinliler) ve coğrafi konuma göre belirlenmekteydi. Batı'daki para sistemi Sasanilerin para sistemine çok yakındı, Doğu'da ise kısmen Sasani, kısmen de Çin para kültürü ile ilintiliydi. Koço yakınlarındaki Astana kalıntılarında ortaya çıkarılan çok sayıdaki ekonomik belge, Türk nüfuzu altındaki yerel Qu Hanedanı (531-640) yönetiminde bulunan Kuça Hükümdarlığı'ndaki dolaşımda olan para hakkında bol miktarda mali belge sunmaktadır. Bu belgelere göre yerel halk arazilerin, bahçelerin, evlerin, kölelerin alım satımında, maaş ve yıllık ücretlerin ödenmesinde, evlerin, çiftliklerin, tarlaların kiraya verilmesinde, zorunlu işlerden kurtulmada ve vergilerde yani kısacası tüm ekonomik yaşamda büyük ölçüde gümüş sikkeler kullanılmaktaydı (Thierry 2002: 213).

Thierry, Çin kaynaklarında nakit para ya da akçe ile verilen hediyelerden hiç söz edilmediğini, Türklerin ilk dönemleriyle bağlantılı olarak paradan söz edilen tek olayın, Zhou Shu'nun metninde bulunduğunu ifade etmektedir. Wu Cheng (560) döneminin ikinci yılında yazılan bu metinde "Üçüncü kamer ayının ziyou gününde, Zhongyang Pavyonu'nun inşaatı bitirildiğinde, Türk heyetleriyle birlikte değişik sivil ve yüksek rütbeli askerler Fanglin Parkı'ndaki bir ziyafette eğlendirildiler, ödül olarak rütbe ve mevkilerine göre onlara madeni paralar ve ipek dağıtıldı" şeklinde ifadeler yer almaktadır (2002: 213).

2.1.3.2 Bozkır Ekonomisinden Yerleşik Kültür Etrafında Gelişen Ekonomiye: Uygurlar

Uygurların askeri başarıları Çin ile ilişkilerinin gelişmesinin önünü açmıştır. Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin Çin ile yaptığı ticari ilişkiler T'ang Sülalesi (610-907) sonları ile Sung Sülalesi (960-1279) zamanında en üst seviyeye çıkmıştır. İlk Uygur Çin ilişkisi, Uygur birliğinin kurucusu sayılan P'u-sa zamanında başlamıştır. Uygurlar bilindiği gibi bu dönemde Göktürk Devleti içinde kuvvetlenip isyan çıkarmışlar ve 630 senesinde Tarduşlarla işbirliği yaparak Göktürk ordusunu mağlup etmişlerdir. Yapılan bu küçük savaş Uygurların nüfuz ve iktidarını geliştirmiştir (İzgi 1989: 32).

İzgi'ye göre Çin'in Uygurlarla yapmış olduğu ticarete, her iki ülkenin mallarının değiştirilmesindeki gelişmeyi görmek mümkündür. Her iki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetleri ve birbirlerine verdikleri mallardaki artış bunun en bariz örneğidir. 760 yılından sonra Uygurlar, Çin ile ilişkilerinin çok iyi olmasından faydalanarak, sık sık at satıp, uygun fiyatla ipek almak için Çin başkentine heyetler yollamışlardır. Çoğunlukla her yıl Çin başkenti Ch'ang-an'a gelerek bir at için 40 ipekli parça alarak ticaret yapmışlardır. Bu heyetlerin her gelişlerinde yüz binlerce at gönderildiği düşünülürse, Çinlilerden almış oldukları ipeğin miktarı ortaya çıkar (1989: 34).

Uygur Bozkır Kağanlığı döneminde merkez Ordu-balık'ta Soğd ve Arap tüccarların temsilcilikleri Uygurların bu dönemde ticari ilişkilerinin Çin ile sınırlı olmadığını göstermektedir.

Uygurların Mani dinine geçmesi neticesinde Soğdlu tüccarlar Uygur kağanlarının koruması altında Çin'de her geçen gün daha aktif hale gelmişlerdir. Ordu-balık ile Çin'in iki başkenti Luoyang ve Chang'an arasında ticaret hacmi sürekli büyümüştür. Soğdlu tüccarların ticaret rotaları boyunca ipek ve ipek işlemler dağıtılmıştır. Ticaret hacminin bu kadar büyümesi Uygurların hayat tarzını da önemli ölçüde değiştirmiştir. Göçebe-çoban bir yaşamdan yerleşik bir kültüre geçiş olmuştur. Soğdluların etkisiyle

yine Uygurlar mali ve parasal faaliyetlerde kendilerini geliştirmişlerdir (Ayrıntılar için bkz. Thierry 2002: 216-217).

Kurulan şehirlerde pazarların ortaya çıkması, bir başka deyişle, ticaretin gelişmesi ve hele bu ticarete paranın kullanılışı, hem mübadeleyi kolaylaştıran hem de rekabet ve pazarlığı ortaya çıkaran bir unsur olmuştur (İzgi 1986: 73).

Uygurlar sadece canlı at ihraç etmemişlerdir. Uygurlar çeşitli türden bol miktarda mal üretiminde bulunmuşlardır. Uygurların yaşadığı bölgelerde derisi kıymetli hayvanlar bakımından da çok zengindi. Örneğin sansar ve samur derisi değerli ihraç malları olduğu için devlet toprakları içerisinde bu hayvanlar avlanmıştır. Geniş topraklara sahip olan Uygurlar ihtiyaç fazlası bütün ürünleri komşu ülkelere satmıştır (Ligeti 1986: 248).

Uygurlar ile Çinliler arasındaki ticarete ipekçilik önemli bir yer tutmaktaydı. Çin'deki ipekçilik kültürünün varlığı birçok tarihi belgeden bilinmektedir. İpekçiliğin anavatanının Çin olduğu yönünde şüpheler de vardır.²⁸ IV. yüzyıldan beri ipekçiliğin önemli merkezleri olan Turfan ve Hotan bu bölgeye göç eden Uygurlar döneminde de önemini korumuştur.

Uygur Turfan Devleti üzerine birçok araştırma yapan A. Stein'in çalışmaları yünlü kumaş üretiminin Serindiya'da (Doğu Türkistan) mevcut olduğunu göstermiştir. Tarım havzasının doğal şartlarının uygun olması ile pamuk tarımı ve bununla birlikte pamuklu kumaş üretimi de büyük oranda gelişmiştir. Uygur sivil belgeleri Tarım havzasında yetiştirilen ürünlere ve ticaretin hangi boyutta olduğuna dair önemli bilgiler vermektedir. Bu belgelerin dışında Marco Polo gibi ünlü gezginlerin notları da önemli kaynaklardır. Örneğin Venedikli Marco Polo 13. Yüzyılın ikinci yarısında bu bölgeden geçerken Yarkent ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Burada her şey boldur. Pamuk çoktur, yerlilerin bahçeleri ve bağları çoktur, millet sakindir, sanat ve ticaretle uğraşırlar" (1985: 78). Bu bölgenin ekonomisinde pamuklu kumaş çok önemli yer

²⁸ Kayserili Piskopius ve Bizanslı Teophilis ipekçiliğin anavatanının Doğu Türkistan olduğunu kabul etmektedir bkz. Yule H., *China and the Way Thither, Being a Collection of Mediaval Notices of China*, London, 1915-1916, c. 1., Oxford, 1907, s. 131.

tutuyordu. İktisat ve hukuk metinlerinde pamuklu kumaşların sıklıkla para yerine geçmesi bunu açıkça göstermektedir.

2.1.4 Tarım

Orta Asya bozkırlarında su kaynakları son derece sınırlıdır. Bu nedenle tarımsal faaliyetlerin bu geniş bölgede ne zaman başladığı ve hangi düzeyde olduğu bilgisi önemli olmakla birlikte muğlâktır. Uygurlardan önce Orta Asya'ya hâkim olan Hunlar ve Göktürklerin tarımsal faaliyetleri ile ilgili az da olsa önemli bilgiler elde edilmiştir.

Hunların tarımsal üretimiyle ilgili olarak yapılan kazılar sonucunda, pek çok saban çeşidi, oraklar, ürünleri saklamak için kazılmış çukurlar, ürünleri öğütmek için kullanılan taşlar ortaya çıkarılmıştır (bkz. Ögel 1991: 89).

Hunlarla ilgili kayıtlara bakıldığı zaman, Hunların konar-göçer bir yaşam tarzını benimsedikleri ve coğrafyanın da imkân verdiği ölçüde tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Hun ülkesinin soğuk bir ülke olduğu ve coğrafyanın tarımsal faaliyetlere her zaman imkân vermediği şu kayıttan da anlaşılmaktadır: "... tam bu sırada aylarca sürecek yağmur ve kar yağışı başladı. Hayvanlar öldü, insanlar hastalandı, ürün yetişmedi ..." (Onat 2004: 41). "ürün yetişmedi" ifadesi Hunlar arasında tarımla uğraşan kesimin olduğunu göstermektedir. Hun ülkesinin güney bölgelerinde tarım yapıldığını Eberhard da ifade etmiştir. Hunları oluşturan kavimlerle ilgili olarak şu tespitte bulunmuştur:

"Bu kavimler hemen tamamıyla göçebedirler ve at yetiştirirler, yalnız zaman zaman bir yere yerleştikleri de görülür. H'yunğ-nu kavimlerinin şimal kısımlarındakiler avcılık yaparlar; cenupdakilerden bazı kısımlarda ziraatla uğraşanlar vardı" (Eberhard 1996: 90).

Buğdayı Hunların da tanıdığını Çin yıllıklarından biliyoruz. Çinliler, Hunların ürettiği buğday cinsine *pi-mai* adını vermişlerdir (Rasony 1970: 52)

2.1.4.1 Göktürklerin Tarımsal Faaliyetleri

Genel algıya göre Türkler tarımla Uygurlar döneminde tanışmıştır. Bu bilginin yanlış olduğu, Uygur hâkimiyetinden önce de Türklerin göçebe bir hayat yanında kısmen de olsa tarımsal faaliyetler içinde olduğunu belgelerden tespit edebilebilmiştir. Ögel'e göre Göktürk çağına ait buluntular arasında, ziraat işlerinde kullanılan uzun küreklerin ele geçirilmiş olması bu görüşü destekler niteliktedir (1991: 89). Yine Gül'ün aktardığı bilgiye göre Göktürkler döneminde kanallarının yapıldığı bilinmektedir. Bu kanallarla bu dönemde sulama yapıldığı düşünülmüştür. Ekip biçmenin ve sulama işlerinin Göktürkler tarafından bilindiğini düşündürmektedir. Kapgan Kağan döneminde Çin ile yapılan anlaşmanın şartları arasında yer alan Göktürk devletine tohum ve saban verilmesi maddesi Göktürkler arasında tarımsal faaliyetlerin olduğu yönündeki düşünceyi desteklemektedir (Gül 2004: 69). Divitçioğlu Kapgan Kağan'ın Çin'den tarım araçları ve tohumluk talep etmesi ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Bu belgeler olmasa dahi, göçebe-çobanlığın müsaadesi oranınca Kök Türklerin tarımsal faaliyetlerde bulunmuş olduklarını iddia etmek, pek abartma sayılmaz" (2000: 248).

Geniş bir coğrafyaya hâkimiyet kurmuş olan Göktürklerde toprağın mülkiyeti de önemli bir konudur. Sencer Divitçioğlu, üretim kaynaklarından, sürü dışında sadece kışlaklarda çapa tarımı yapılan tarlaların bireysel mülkiyette olabileceğini, bunun dışında kalan topraklarda özel mülkiyetin olamayacağını düşünmektedir (2005: 208).

Genellikle, metinlerden Türk Kağanlarının Türk devleti toprakları üzerinde mülkiyet haklarına sahip oldukları anlaşılıyor. Kağanlar, toprağı diledikleri boylara paylaştırır ya da onları iskân ederlerdi (Divitçioğlu 2005: 209).

*âçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin... kögmän yir sub idisiz qalmazun tiyin
az qırqız budunug yaratıp... "atalarımız tutmuş yer ve sularımız sahipsiz olmasın...
Köymen yer ve suları sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız budunları örgütleyip..." (KT D
19).*

Divitçioğlu'nun da ifade ettiği gibi yukarıdaki örnek Türk Kağanlarının devlet toprakları üzerinde mülkiyet hakkının olduğunu belgeliyor. Bunun yanında bireyler

arasında toprak satışı ve kiralaması ile ilgili belgelerin de varlığını da biliyoruz (Belge örneklerin için bk. 3. Bölüm). Bu durum ile ilgili Divitçioğlu'nun tespiti önemlidir:

“Türk konfederasyonuna şu ya da bu şekilde katılmış olan budunların da ondan otlak talep etmeye hakları olmalıdır. Kağan, sahipsiz il topraklarını ihtiyacı olan buduna üleştirmeli, Osmanlı deyimiyle o toprağı şenlendirmelidir. Keltler ve Germenlerde de böyledir. Çünkü göçebe-çoban ekonomisinin yaşarlılığı için “obaların otlak ve suları serbestçe kullanabilmeleri gereğı” ilkesiyle daha da pekiştirilebilir.” (2005: 209)

2.1.4.2 Uygurların Tarımsal Faaliyetleri

Uygurlar döneminde tarımsal faaliyetlerin izlerine rastlanmaktadır. Uygurların tarımsal faaliyetlerini daha iyi kavramak için Uygur-Bozkır Kağanlığı dönemi ile göçten sonra kurulan Turfan-Uygur Devleti dönemini ayrı ele almak gerekir. Bozkırın şartları tarımsal faaliyetler için çok uygun değildir. İzgi'ye göre “Uygurlar bu zamanda oturdukları toprakların verimsiz olması, hayatlarını çoğu kez etrafta bulunan diğer göçebe veya yarı yerleşik kabileleri yağma etmekle devam ettirme mecburiyetinde bırakmıştır” (İzgi 2000: 14). Uygurların ilk dönemi ile Göktürklerin üretim tarzları birbirine benzemektedir. Coğrafya insanları tarım yapmak yerine hayvancılığa, avcılığa ve yağma etmeye zorlamıştır.

Uygurlar tarihi Türk kültür ve düşünce hayatını etkileyen önemli olaylarla doludur. 762 yılında Uygurların Mani dinini kabul etmeleri yaşamlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu durum ile ilgili İzgi şu yorumu yapmaktadır:

“Eski inançları ile yeni din arasındaki çelişkiyi Uygurlar kendileri de görmüşlerdir. Bu durumu kendi kitabelerinde de dile getirmişler ve “evvelce et yiyen kavim, bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın olan bu memlekette bundan sonra hayır hükümler olacaktır” (İzgi 2000: 15). “... Uygurların kendi yazıtları olan Kara balgasun yazıtında göze çarpmaktadır: “Vahşi adetleri olan ve kan seline boğulmuş bu ülkenin sebzeyle beslenen bir ülke haline geldiği, insanların öldürüldüğü bu yerin, iyilik yapmanın teşvik edildiği bir yer haline geldiği söylenmiştir” (İzgi 2000: 20-21)

Uygur Bozkır Kağanlığı döneminde tarımsal faaliyetlerin varlığı ilgili Taryat yazıtında önemli bilgiler vardır:

tört bul(u)ngd(a)kı bodun (i)ş küç berür y(a)ğ(t)m bül(ü)k yok bolftı ötüken eli tegres (e)li] (e)kin (a)ra ılğ(a)m t(a)r(i)ğl(a)ğ(t)m s(e)k(i)z s(e)l(e)nge Orkun tuğla s(e)b(i)n t(e)l(e)dü k(a)r(a)ğa burğu ol y(e)r(i)m(i)n s(u)b(u)m(i)n kon(a)r köç(e)r b(e)n. “Dört bucaktaki halklar benim hizmetimdelere. Düşmanım Bülük yok oldu. (Ötüken yurdu ile Tegres yurdu) arasındaki vadilerim ve tarlalarım şunlardır: sekiz kollu Selenga, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü?), Karağa, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim.” (Tekin 1983: 806-810)

Uygur Bozkır Devletinin ikinci kağanı Moyun Çor tarafından 753 yılında diktirilmiş olan Taryat yazıtında geçen yukarıdaki ifadeleri değerlendiren Gül, Göktürk devletini yıkarak aynı bölgede devlet kuran Uygurların bu bölgede tarım yaptığı gibi Köktürklerin de bu bölgede tarım yapmış olabileceğini söylemektedir. (2004: 78).

Türk tarihinde tarımsal faaliyetler Turfan Uygurları döneminde büyük gelişme göstermiştir. Gül’ün eski Uygur sivil belgeleri ve diğer metinler üzerine yaptığı Eski Türk Tarım Terimleri adlı doktora tezinde geçen yüzlerce terimden bu durum kolaylıkla anlaşılmaktadır. Uygurları tarımsal faaliyetlere yönelten en önemli faktör kuşkusuz yerleşik hayata geçmeleri olmuştur.

Eski Uygur Sivil Belgelerindeki İktisat Terimleri adlı tezimizin önemli bir bölümünü Uygurlar arasında ticareti yapılan ürünler oluşturmaktadır. 13. ve 14. Yüzyıla tarihlendirilen özellikle arazi kiralama, arazi satış ve hukuk belgelerinden Eski Türklerin üretim tarzları arasında tarımın ne kadar önemli olduğu görülebilmektedir.

Eski Uygur sivil belgelerinde arazilerin ürün ekmek için kiralanması ve kiralamanın da çeşitli şartlara bağlanmış olması; tarımla uğraşan insanların devlete çeşitli tarım vergileri ödemesi ve bu vergilerin bir standarda bağlanmış olması Uygur toplum ve devlet düzeninin yerleşmiş olduğunu, tarımın yaygın bir şekilde yapıldığını göstermektedir (Gül 2004: 80).

Belgeler üzerine yaptığımız çalışmalar sonucunda Uygurların tarımsal üretimlerinin çeşitli olduğu görülmüştür. Uygurların tarım ürünlerini şöyle sıralayabiliriz:

2.1.4.3 Tarım Ürünleri

2.1.4.3.1 Tahıl Ürünleri

tary “1. tahıl, hububat 2. Ekin ekilmiş arazi, tarla”, *âkin* “hububat; ekin ekilen yer”, *uruy* “tohum; ekin [nesil; soy]”, *uruyluq* “tohumluk”, *âbin* ~ *âvin* “1. Tane, 2. Hububat tanesi, habbe”, *âkindi tary* “ekilen tohum”, *tohm* / *tohum* “tohum”, *danä* “tane, tohum, susam”

2.1.4.3.2 Hububat

arpa “arpa”, *arpayan* “arpaya benzer başağı bulunan bir bitki”, *baldır tary* “ilkbahar başında ekilen ekin”, *başaq* “başak, arpa-buğday gibi ekinlerin taneleri taşıyan başı”, *birinc* “pirinç”, *biş törlüg ı tarıq* “beş türlü hububat”, *buyday* “1. Buğday 2. Başak 3. Başak burcu”, *buyday başı* “buğday başağı”, *künçit* “susam”, *märcimäk* / *mercümek* / *marcumak* “mercimek”, *tügi* ~ *tügü* “darı”, *tuturyan* “pirinç”, *üür /ür /ü’r / yür / üyür / ügür* “darı”, *uçuq* “samanlı buğday, tınaz”, *yasımuq* / *yasmuq* “mercimek”.

2.1.4.3.3 Pamuk, Kendir, Kenevir Tarımı

käpöz “pamuk”, *bamuq* / *banbuq* / *pamuk* / *pamıq* / *mamuh* / *mamıq* / *mamuq* “pamuk”, *käntir* / *kändir* “kendir”, *kätän* “keten”, *bistäk* “atılmış pamuk”, *çigit* “pamuk çekirdeği”.

2.1.4.2. Hububatlardan Yapılan Ürünler

bägni “buğday, darı, arpa gibi hububatlardan yapılan bir içki”, *suwsuş* “buğdaydan, pirinçten yapılan bir içecek”, *qaviq* “kepek”, *käbäk* “kepek”, *min* ~ *men* “un”, saman “saman”, *talqan* “un, kavrulmuş tahıl”, *hun* “un”.

2.3.2.1.5 Pamuk Ürünleri

käpözlig ton “pamuklu elbise”, *quanpo* “keten kumaş”, *böz* “pamuklu kumaş”.

Tarımsal faaliyetler için uygun olan Turfan bölgesinde yukarıda adı verilen ürünlerden Uygur sivil belgelerinde geçenler çalışmanın ileriki bölümlerinde daha ayrıntılı ele alınacaktır. (Eski Türklerde tarımsal ürünlerle ilgili terimlerin tümü için bkz. Gül 2004).

3. TERİMLER

3.1. Genel İktisat Terimleri

İktisat, üretim, tüketim, satış, alış, dağıtım, kiralama vs oluşan insan aktivitesidir. Bu iktisadi aktiviteler için Eski Türkçeden çağdaş Türk dili sahasına kadar farklı terimler kullanılmıştır. Farklı terimlerin oluşumu Türklerin ticari ve kültürel yaşamlarını etkileyen farklı toplumların dillerin etkisine bağlıdır. Eski Türkler çoğunlukla Çinliler ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Bu nedenle Çince kökenli iktisadi terimler Türkçede kullanılmıştır. Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra ise Arapça ve Farsça iktisat terimlerinin Türkçeyi konuşan kişilerin söz hazinesine dâhil olmuştur. Eski Türkçede alım satım işleri için genel olarak *alış biriş* kullanılmış Osmanlı Türkçesinde *alış veriş* ile birlikte *ticaret* adı kullanılmaya başlamıştır.

İktisat terimlerinin çoğunluğunun tüm kültürel ve siyasi gelişmelere rağmen Eski Türkçeden Çağdaş Türkçeye kadar korunduğu görülür. MK *alış bəriş* (DankKelly I: 105), *alış biriş* (Yamada Mi24). Eski Türkçede geçen alım, satım, alım satım, alış veriş, satış, satma, almak, değiş tokuş, kiralamak, gelir, kazanç gibi genel ticaret terimleri küçük ses değişimleriyle varlığını çağdaş Türk dili sahasında da devam etmektedir.

İsimler bölümünde *alış biriş*, *satıy* (satış), *yaqa* (kira bedeli, gelir), *qazanç*, *târ* (kira bedeli), *igä* (mal sahibi), *ıdış* (geri ödeme) terimleri ele alınmıştır. Fiiller bölümünde ise *almak*, *bir-* (vermek), *tut-* (kiralamak anlamında), *sat-*, *yul-* (satmak), *birüş-* (verişmek), *tärkän al-* (kiralamak), *işlät-*, *qazyan-* fiilleri ele alınmıştır.

3.1.1. Alım Satım Eylemlerine Ad Olan Terimler

3.1.1.1 alış biriş “alışveriş”

<Tü. *al+ış bir+iş*; *alış bəriş* “buying and selling” (ED152a), UWb *alış* “Geschäft-, Handel-“ (in Wh mit *bəriş*) (Röhrborn 1977: 94).

Ticaret iki temel eylem üzerine kurulmuştur: almak ve vermek. Bu iki temel eylemin ad şekilleri birarada ticarete ad olacak şekilde kullanılır. Uygur sivil belgelerinin çoğunluğunun 13.-14. yüzyıllarda yazıldığı bilinmektedir. *alış biriş* “ticaret” yapısının bu belgelerden önce de kullanıldığı bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı XI. yüzyılın Türk dili sözlüğünde *alış biriş* tanıklanmaktadır: MK *alış bariş* “taking and giving what is due” (DankKelly I: 105).

Alış biriş yapısı Uygur sivil belgelerinde sıkça karşımıza çıkmamaktadır. Sadece karışık içerikli bir belgede (Mi04) kullanılmıştır. Aşağıdaki karışık içerikli belgede Ozmuş Togrıl adlı kişi erkek kardeşleri ile *alış biriş* “alışveriş” yapmışlardır. Yapılan bu alışveriş nedeniyle alım berim vergisi üzerinde anlaşılmıştır. Toprak sahiplerinden alınan bu verginin ödemesi için bir anlaşma yapmaları bu arazide üretim yaptıklarını göstermektedir.

toğuz yıl onunç ay altı yigirmi-kä män ozmuş toyrıl inim basa togrıl biläki alış biriş tıltay-ınta qıtay yalavaç alp turmış olar üzkontä tişip alım birim üzüşdüümüz... “Domuz yılı onuncu ay on altıncı gün. Ben Ozmuş Togrıl, küçük erkek kardeşim Basa Togrıl ile alışveriş sebebinden Kıtay Yalavaç (ve) Alp Turmuş, onlar üzerinde (huzurunda) konuşup alım berim (için) anlaştık...(Yamada Mi04)

Alış biriş yapısı ticarete ad olacak şekilde günümüz Türk dili sahasında çok geniş alanda kullanılmaya devam etmektedir. Çuv. *paru-ilü* “borç, alacak, alışveriş” (ÇuvSl. 2007: 149), Hal. *alış vieriş* “Handel” (HalSl. 1980: 81), Hak. *alış-per is* “alışveriş” (HakSl. 2005: 39), Tat. *alış bir iş* “1. Alma verme 2. Alışveriş, ticaret 3. İlişki, bağlantı” (TatSl. 2009: 24), KarMalk. *alış-beriş* “ticaret, alışveriş” (KarMalkSl. 2000: 80), Kzk. *alış-beris* “alışveriş” (KzkSl. 2003: 43), Kırg. *alış-beriş* “alışveriş, karşılıklı mübadele” (KırgSl. 1994: 27), Kum. *alış-beriş* “alışveriş, ticaret” (KumSl. 2011: 31), YUyg. *aldı-berdi* “alışveriş” (YUygSl. 2008: 9), Gag. *alış-veriş* “Alışveriş, alışveriş yapmaa [yapmak]” (GagSl. 1991: 10), TİSl. *alışveriş* “gerekli olan nesnelere alıp belli nesnelere satma işleri” (2007: 70), TTü. *alışveriş* “1. Satın alma ve satma işi, alım satım, iş, muamele, ahzüita, aksata, Pazar 2. İlişki, münasebet” (TüSl. 2010: 96).

3.1.1.2 satır “satış”

<Tü. *sat-ıy* < *sat-*

satıĝ < *sat-*; lit. ‘selling’, but usually more specifically ‘trade, commerce’, and sometimes ‘sale price’ (ED799b), *satıy* “Preis, Handel, Verkauf” (SUK 280).

Temel iktisadi satmak eyleminin ad biçimi olan *satıy* Uygur sivil belgelerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Sivil belgeler yanında Eski Türkçenin ve Orta Türkçenin önemli eserlerinde *satıy* terimi genel iktisat terimi olarak kullanılmıştır: MK *satıy* “selling” (DankKelly III, 156), KB *satıy* “satış, satma; ticaret” (Arat 1979: 383). Sözcüğün yoksunluk eki almış biçimi Uygurcanın en hacimli eserlerinden biri olan Altun Yaruk’ta da geçmektedir. AltyarukVI *satıysız* “satışsız, satılmayacak kadar değerli olan” (Ayazlı 2012: 338). Codex Cumanicus’ta bu genel iktisat terimi için *satuh*, satma işini yapan kişi için ise *satuhçı* sözcükleri kullanılmıştır (Grønbech 1942: 161). Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde kelimenin bu dönem eserlerinde *satuĝ* olarak da geçtiği yazılmıştır: KTSI. *satuĝ* “satma” (Toparlı vd. 2003: 228).

Genel bir iktisat terimi olan *satıy* aşağıda olduğu gibi daha çok satış belgelerinde kullanılmıştır:

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yunglıq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şıy säkiz küri uruı kirür yir-imin · basmıl-qa · toıyuru tomlıdu sattım satıy quanpusın inçä sözläştimiz qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamıaly üç miñ biş yüz quanpoqa kápäzi birlä kızıştımız-bu quanpuı bitig kılmiş kün üzä · män basmıl tükäl birtim · män şabi ymä bir ägsüksüz tükäl sanap altım..... “Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi’ya kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsüncü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl’a doğrudan sattım. Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuĝu ile anlaştık bu kuanpu’yu senedi yazdığım gün üzerine ben Basmıl hepsini aldım. Ben Şabi de bir eksik olmadan hepsini sayarak aldım...” (Yamada Sa04)

İktisadi bir terim olarak *satıy* sadece satış türündeki belgelerde değil aşağıdaki karışık içerikli belgede de kullanılmıştır. Aşağıdaki belgede bir arazinin satışı “satış değeri” 600 yastuk çav olarak belirlenmiş. Satıştan sonra satış bedelinin 1/6’i ödenmiş, geri kalan bedelin de yaz güz ne vakit olursa olsun ödenmesi vaat edilmiştir:

qoyın yıl aram ay on säkiz-kä biz inç buqa aruı ikägü tärbiş apam (..) (?) ymä(?) ärgän-tä bitig birtimiz ärdi koço-taqı taysang borluq balıq borluq taştın qaç bölük yir-niñsatayı altı yüz yastuq çao içindin yüz yastuq birip qalyan biş yüz yastuq çao qaldı bu çao-nı oıul tigin yänggämiz-kä yaz küz kim kälsär tögürüp birürbiz...” “koyun yılı, birinci ayın on sekizinde biz İnç Buka, Arug ikimiz Terbiş apam... olduğunda senet vermiştik. Koço’daki Taysang bağını, şehir bağını dışarıdan birkaç bölük yerin satış (parası) altı yüz yastuk çav içinden yüz yastuk verip beş yüz yastuk çav kaldı. Bu çav’ı Oĝul Tigin yengemize yaz güz kim gelirse ulaştırıp veririz ...” (Yamada Mi17).

Aşağıdaki belgede ise Terbiş adındaki kişi babasından kalan bağını 100 yastuk çav karşılığında satmıştır. *Satış çavını* (satiştan elde edilen parayı-kağıt para) tamamen sayıp almıştır. Bu belgede arazinin büyüklüğü üzerinde çalışan insan sayısı ile ifade edilmiştir. Bu ifadenin dışında bağın ölçüsü ile ilgili bir ifade kullanılmamıştır:

toñuz yıl bişinç ay on altı-qa maña tärbiş-kä yunglaq-lıq çao yastuq käreğäk bolup adam-nıñ maña ülüş-tä täggän taysañ-taqı on altı är kömâr borluq-ta maña tægär çırkuştın alıp öñdün sınar alıp yarım borluqum-nı udçı buq-a äsän ikägü-tin yüz yastuq çao alıp toguru tomladı satdım... bu bitigni kalmıñ kün üzä bu borluq satıy-ı çao-nı tükäl sanap altım...
Domuz yılı, beşinci ay, on altıncı gün. Bana, Terbiş'e kullanmak için çav-yastuk gerekli olup, babamdan bana kalan, Taysang'daki on altı kişinin (üzerinde) çalıştığı bağın bana ait, Çırkuş'tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağımı Udçı Buka ile Esen'e, ikisine yüz yastuk çav karşılığında usulüne göre sattım... Bu senedin düzenlendiği günün şartlarına uygun olarak bu bağın satış çavını tamamen sayıp aldım." (Yamada Sa11)

Satıy terimi sadece arazi satışı için kullanılan bir terim değildir. Aşağıdaki köle satış belgesinde de terim yer almaktadır. Kölenin satışı için taraflar pazarda geçerli olan 100 quanpo ve damgalı 10 çır quanpo'ya anlaşmıştır. Kölenin milletin ve cinsiyetinin açıkça verilmesi belgenin bir diğer önemli bilgisidir. Genel olarak köle satış belgelerinde kölenin milleti hakkında bilgi verilmez, köle eğer erkek ise *qara baş*, kadın ise *kün* adları kullanılmıştır. Bazı belgelerde karabaş adının yanında kölenin Çinli olduğu açıklanmıştır. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere Türk köleler de o dönemde mevcuttu.

bu türk qrabaş satıyın ikigü inça sözläştimiz yüz kidin yortıur onar çır tamyalı qunpuqa“
bu türk erkek kölenin satışı için ikimizi şöyle anlaştık: Pazarda geçerli 100 ve damgalı 10 çır kuanpo'ya ...” (Yamada Sa19)

Eski Uygur Türkçesinde *satıy* anlamına gelen sözcük, çağdaş Türk dili sahasının geniş bir bölümünde değişik biçimlerle varlığını sürdürmektedir, Çuv. *satı* “satış, ticaret” (ÇuvSl. 2007: 193), Tat. *satuv* “satış, alışveriş, ticaret” (TatSl. 2009: 230), KarMalk. *satuv* “ticaret” (KarMalkSl. 2000: 333), Kırg. *satık* “satış”; *sooda-satık* “ticaret, alışveriş” (KırgSl. 1994: 640), Gag. *satı* “1. Satış, satış için, satılık; *isle satı*: iyi ticaret; *satı payı*: satış fiyatı; *satıya çıkarma* (koyma): satılığa çıkarmak. 2. İhanet (mec.).” (GagSl. 1991: 210). Türkiye Türkçesinde satmak fiili -ş FİYE ile “satış” biçimiyle ticarete ad olacak şekilde varlığını sürdürmektedir. TTü. *satış* “1. Satma işi, 2. Satıcı ile alıcı

arasında yapılan ve bir malın alıcıya verilmesi ve bunun karşılığında bir fiyat, bir değer alınması yoluyla yapılan işlem, satım” (TTüSl. 2010: 2042).

3.1.2. Alım Satımla İlgili Genel Terimler

3.1.2. 1. *igä* “sahip”

idi “master, owner” the original form must have been *idi*” (ED41a) *igä* “besitzer” (SUK 257) OY *idi* “sahip, mülk sahibi” (Tekin: 137) MK *idi* “lord” (DankKelly I, 32), KB *idi* “sahip; Rab, Tanrı” (Arat 1979: 187), NF *idi* “sahip, iye” (Ata 1998: 182), İMüh. *idi* “sahip” (Battal 1997: 33), KTSl. *idi* “Rab; Allah” (Toparlı vd. 2003: 106).

Eski Uygur Sivil belgelerinde iktisadi bir terim olarak görülen *igä* “sahip, mal sahibi” Türkçenin ilk yazılı kaynakları olan Orhon Yazıtlarından (Tekin 137), çağdaş Türk dillerine kadar geniş bir zaman diliminde *igä-idi-idhi* gibi farklı varyantlarla birçok eserde tanıklanmıştır. Sivil belgelerde sadece aşağıdaki bağ idaresinin devir teslim sözleşmesinde kullanılmıştır. Burada *igä*’nin mal sahibi anlamında kullanıldığı açıktır:

İgä terimini aşağıdaki karışık içerikli metinde kullanılmıştır:

il-kä asıy bar üçün borluq igäs-i turı-nı borluq-çı birip qr-a toyın-nı yanturup altımız...
“Devlete faydası olduğu için bağ sahibi Turı’yı borlukçı verip Kra Toyın’ı geri döndürüp aldık.”(Yamada Mi20)

Sözcük farklı biçimlerle varlığını sürdürmektedir: Yak. *iççi* “host” (EDAL I, 493), Dolg. *iççi* “host” (EDAL I, 493), Hak. *ee*, Tuv. *ee* “iye, sahip” (TuvSl. 2003: 39), Tat. *iyä* “sahip, malik” (TatSl. 2009: 123), KarMalk. *iyē* “sahip” (KarMalkSl. 2000: 231), Bşk. *iyä* “host” (EDAL I, 493), Kzk. *iyē* “1. İye, sahip, efendi 2. Vali, yönetici 3. Yaratan, tanrı” (KzkSl. 2003: 206), Kırg *ee* “sahip, efendi, patron, ev sahibi” (KırgSl.1997: 86), KBalk *iyē* “host” (EDAL I, 493), Özb. *egä* “sahip” (ÖzbSl.), YUyg. *ige* “1. iye, sahip 2. fail, özne” (YUygSl. 1995: 173), SUyg. *ise* (EDAL I, 493), Trkm. *eye* “1. iye, sahip 2. sahip, hâkim 3. *mit.* cin 4. *dilb.* özne ” (TrkmSl. 1995: 208), Az. *iyä* “herhangi bir şey üzerinde mülkiyet hakkı olan kimse”; *yiye çth-* “sahibi olduğunu bildirmek, sahibi olduğu anlaşılacak, bulunmak”; *yiye dur-* “sahip çıkmak, sahibi

olduğunu bildirmek”; *yiyeli* “sahibi olan” (AzTüSl. 1994: 1252), TTü. *iye* “1. Kendisinin olan bir şeyi, yasaya uygun olarak dilediği gibi kullanabilen kimse, sahip 2. Veli”; *iyelik* “sahiplik”; *iyelik eki* “Ad soylu kelimeye eklenerek kime veya neye ait olduğunu bildiren ek” (TüSl. 2010: 1235), DSl. İye “1. Koruyan, sahip 2. Ev sahibi” (DSl. 2009: 2574), TSl. Eye “malik, sahip, efendi” (TSl. 2009: 1578).

3.1.2.2. ıdış “geri ödeme, kredi ödeme, sıfırlama”

<ı+d+ış “Tilgung” (geri ödeme, kredi ödeme, sıfırlama) (SUK 256b)”. Sözcüğün kullanımı ile ilgili Clauson’ın etimoloji sözlüğünde herhangi bir bilgi yoktur. Uygur sivil belgelerinde sadece bir belgede kullanılan *ıdış*, ı- “göndermek” fiilinden türemiş bir kelimedir. *ıdış*, Eski Türkçede bu anlamda başka bir metinde tanıklanamamıştır. Eski Uygurlarda belgeler, *baş bitig*, *ıdış bitig*, *sängü bitig* gibi farklı şekillerde isimlendirilmiştir.²⁹ Bir borcun, kredinin ödendiğini gösteren *ıdış bitig*ler de vardır. *ıdış* bu bağlamda geri ödeme, geri gönderme, krediyi geri verme işlevinde kullanılmıştır.

Aşağıdaki belgede geçen *ıdış bitig* ifadesini SUK editörleri³⁰ Almancaya *Tilgung* “geri ödeme; krediyi, borcu geri gönderme” şeklinde çevirmişlerdir. (1994: 167). Bu belgede Ar-a adında bir kişi Turı adlı kişinin üzüm bağını aldığını gösteren senedin bir geri ödeme, borç sıfırlama senedi olduğunu vurgulamıştır:

ıt yıl bir ygrmiç ay on yangıq-a män ar-a tmür turı-qa bitig birür-män turı-nıñ borluq-nıñ maña qılıp birmiş baş bitig ıdış bitig ol soñ bayan çın bitig ol tip çam çarım qılmaz-män borluq-ın kaçan tilsr nägü-kä m-ä şıltamayın yanturup birür-män... “köpek yılı on birinci ay onuncu günde ben Ar-a, Tmür Turı’ya senet veririm. Turı’nın üzüm bağını bana verdiğini gösteren baş senet, bir geri ödeme senetidir...”(Yamada Mi21)

3.1.2.3. yaqa “kira; kira bedeli”

yaqa “rent, lease” (ED898a), *yaqa* “pacht; pachtzins” (SUK 300).

Yaqa terimi Eski Türkçede sivil belgeler dışında sıklıkla karşılaşmadığımız bir sözcüktür. Belli bir ürünün kiraya verilmesiyle elde edilen aylık gelir için kullanılan

²⁹ Arat, Reşit Rahmeti (1934) “Eski Uygur Hukuk Vesikaları” *Journal de Soceto Finno-Ougrienne*, 65, 11-17.

³⁰ Peter Zieme, Juten Oda, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu

sözcük, 3 farklı belge türünde kullanılmakla beraber en çok rehin verme türündeki belgelerde kullanılmıştır (RH01-02-03-04-05-06). Ayrıca karışık içerikli (Mi21) ve vasiyetname türündeki (WP06) birer belgede kullanılmıştır.

Aşağıdaki belgede kira bedeli karşılığında arazi gerekli olmuştur. Zieme'ye göre de bu belgedeki *yaqaqan krgäk bol-* ifadesi kiralamak eylemi için kullanılmıştır (SUK 1993, 70-71):

it yıl üçünç ay biş yangı-qa maña ////////// atız [yir] yaqaqan³¹ krgäk boltı //////////... “köpek yılı üçüncü ay beşinci gün, bana.....atız [yeri] kiralamak gerekli oldu.(Yamada RH02)

Aşağıdaki rehin verme belgesinde üzerinde tarım yapılacak arazinin *yaqası* yani kira bedeli on iki stır ço (çav-kâğıt para) olarak belirlenmiştir:

tavişyan yıl aram ay bir yangıqa mæn aram qy-a qınısun birlä yunglaq(?) -lıq ço krgäk [bolup] tökü-z-tağı tarıy tarımaq-qa yir-ni altmış-aq-qa apam-qa on iki stır ço yaq-a-sın ilig-tä alıp birürmæn... “Tavşan yılı, birinci ay, birinci gün. Ben Aram Kya, Kınısun ile kullanmak için çav gerekli olup Töküz'teki tarlayı ekip biçilecek yeri altmış aka(?) on iki stır çav faizini öncesinde alıp vereceğim...” (Yamada RH03)

Aşağıdaki belgede yaka terimi tutmak eylemi ile birlikte kullanılmıştır. *yaqa* sözcüğü *tutmak* eylemi ile birlikte kullanıldığından kira bedeli/faizi anlamından çıkarak kiralamak anlamında kullanılmıştır:

taqıyü yıl ikinti <ay> on yangıq-a maña bay tmür-kä kâpâz tarıyü yir kârgäk bolup tmiçi-niñ bu suv-tağı uturu borluqın on tng kâpâz yaq-a-qa tuttum... “tavuk yılı ikinci <ay> onuncu gün bana Tmür'e pamuk ekecek yir gerekli olduğundan Tmiçi'nin bu suyun karşısındaki üzüm bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım...”(Yamada RH04)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede kira bedeli tatlı şarap olarak verilmiştir. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere *yaqa* sadece para olarak değil ürün olarak da verilmiştir.

... yn-ä toñuz yıl ädlämiş-kä altmış tmbin süçüg yaq-a-nı köni birür-mæn... “domuz yılına kadar 60 tãmbin tatlı şarabı (yada üzüm suyu) kira bedeli olarak doğrudan veririm” (Yamada Mi21)

3.1.2.4 tär, tãri, tr, tri “gelir; kira bedeli; kira”

³¹ Zieme'ye göre kira. yakakan krgäk bol-: yaka+kan (SUK 1993, 70-71)

< Tü. *tär, tr* “Miete; Mietpreis” (SUK 290), *ter* (?d-) “sweat”, early period “wages” (ED 528b). Räsänen, *tär* sözcüğünün iki anlamı olduğunu açıklamıştır: *tär* “Schweiss” ve aylık gelir “Lohn” (VEWT 474b). Räsänen Çeremisçedeki Çuvaşça ödünç sözcükler üzerine yazdığı yazıda Çuvaşçadaki *tarz*’ı “Aylık gelire çalışan kişi” sözcüğünün Çeremisçede *tar, tär: paşa tär-* “ödeme”; *tarla-, tärlä-* “kiralamak” eylemlerinde; *taräzä* “çalışan” sözcüğünde yaşadığını ifade etmiştir³² (VEWT 474b).

Sözcük MK’de geçmektedir:

MK *tär* “ücret, çalışana verilen para” (DLT III, 148-212);

MK *tärçi* “ücretle çalışan kimse” (DLT I, 417)

Tär, täri, tri iktisat terimi olarak ödünç alma-verme ve rehin verme belgelerinde kullanılmıştır. Aşağıdaki rehin verme belgesinde Sranguç adlı kişinin eşek ihtiyacı olmuş, Kıbrudu’nun eşeğini kiralamıştır. Eşeğin kira ücreti her on gün için 29 pamuklu kumaş (böz) olarak belirlenmiştir. Böz değerli bir kumaştır. Her on gün için 29 böz verilmesi eşeğin de değerini göstermektedir. Eşeğin değerli olması nedeniyle bu dönemde az da olsa eşek ticaretinin de yapıldığını biliyoruz.

yunt yıl altınç ay on yngı-qa mña sranguç-qa uzun-qa barıu aşäk ulay kärgäk bolup kıbrudunuñ aşäkin on<a>r-qa (..) toquz otuz-lıq büzgäk(?) tärkä altım qutaba-tın yanmış-ta bu aşäk-ni köni birür-män aşäk-ni täri birlä birmäs-r-män... “at yılı altıncı ay onuncu gün bana Sranguç’a uzun yere gidebilecek eşek ulak gerekli olduğundan Kıbrudu’nun eşeği her on gün için yirmi dokuz büzgäk (ya da: böz-kä: pamuk) kira ücretiyle aldım. Kutaba’dan aldığım gibi bu eşeği veririm. Eşeği kira ücretiyle birlikte vermezsem...” (Yamada RH13)

Aşağıdaki rehin verme belgesinde Tölek Temür’e inek gerekli olmuş, bunun üzerine Umar’ın benekli ineğini kiralık almıştır. Kira ücreti hububatlar üzerinden belirlenmiştir. Bu dönemde Uygurların ekonomilerinin temelini tarım ve ticaret oluşturmuştur. Halkın tarımla uğraşması ticarete kullanılan ödeme araçlarının arasına tarım ürünlerini de sokmuştur. Kira ücretlerinin güz başında verilmesinin nedeni de hasadın bu dönemde yapılmasıdır.

³² Räsänen, Martti, (1920) Die tschuwassischen Lehnwörter im Tschremissischen, Helsinki.

yunt yıl ikinti ay toquz yangıqa maña töläk tämür-kä tärkän ud kargäk bolup umar-nıñ ala ud-nıñtürin-gü küz yangıt-a iki şıy tarıy üç şıy yür birür-män...“at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gün. Bana Tölek Temür’e kiralık inek gerekli olduğundan Umar’ın ala(benekli) ineğini kira ücreti için güz başında iki şıy tohum üç şıy darı veririm.”
(Yamada RH14)

Ödünç verme belgelerinde ödünç verinen mallar ve bunun karşılığında verilen ücret çeşitlilik gösterir. Ödünç verme karşılığında kumaş, para ve tahıl ürünleri alınabildiği gibi bazı belgelerde ödünç vermenin karşılığı insan da olabilir. Aşağıdaki belgede Klımdu adındaki kişinin buğday ihtiyacı olduğu için İrinçipl’den iki yarım tagar buğday almıştır. Klımdu, buğday karşılığında on altı ve yirmi yaşında iki kadını İrinçipl’e vermiştir. Buğday karşılığında verilen kadınların köle olmadığı açıktır. Çünkü belgelerde kullanılan “*kün, qara baş*” gibi ifadeler bunu göstermektedir. Aşağıdaki belgede borçlu kişinin kadınları vermemesi durumunda günlük faizin uygulanacağı da vurgulanmıştır:

ıt yıl altınç ay yidi yngıq-a maña qlımdu-qa buyday kargäk bolup irinçipl(?) -tin iki yarım tayar buyday aldım bu buyday-qa on altı yaşlıy ygrmi yaşlıy qatun kişi-ni iki bir yrtu kişi-ni yitınç ay-nıñ on biştä qoço-ka tögürüp birür-män ol kim kün-tä birmäsär-män kün tri bilä birür-män... “köpek yılı, altınc ay, yedinci gün. Ben, Klımdu’ya buğday gerekli olduğu için, İrinçipl(?)’den iki yarım tagar buğday aldım... Bu buğday karşılığında on altı yaşında (ve) yirmi yaşında kadını, iki ya da bir kadını yedinci ayın on beşinde Koço’ya getirip veririm. Eğer o gün vermezsem günlük kira ücreti ile veririm...” (Yamada L018)

3.2. Fiiller

3.2.1 al- “almak; satın almak”

< Tü. *al-* “to take” (ED 124), *al-* “nehmen, übernehmen, erhalten, bekommen, kaufen; mieten leihen” (SUK 238), *al-* “1. (zu sich) nehmen, ergreifen packen 2. empfangen, bekommen 3. holen, wegbringen, hinbringen 4. erwerben, in Besitz nehmen 5. kaufen 6. leihen, in Nutzung nehmen 7. für Zins leihen, mieten 8. (Steuern) einsammeln 9. ohne Recht nehmen, stehlen 10. fangen, entführen, festnehmen 11. annehmen, sich schenken lassen 12. heiraten, zum Gatten nehmen” (UW 1977: 84-85), MK *al-* “buy; take” (DankKelly I, 7), KB *al-* (Sertkaya, O. Fikri vd. 1979: 15), CC *al-* “nehmen, empfangen” (Gronbech, 33), NF *al-* “almak, geri almak; fethetmek, ele geçirmek; evlenmek” (Ata 1998: 11), EZ *al-* “almak” (Atalay 137), DM *al-* “almak” (Toparlı 2003: 70), KTSI. *al-* “almak” (Toparlı 2003: 6), İMüh. *al-* “almak” (Battal 1997: 9), İM *al-* “almak” (Toparlı 1992: 499), KK *al-* “almak”(Toparlı 2003: 165).

Uygur Sivil Belgelerinde *al-* fiili satın almak, kiralamak, borç almak gibi çeşitli iktisadi anlamlarda kullanılmıştır. Almak eylemi kendisinden önce kullanılan adlar ile birlikte (yakakan almak vs) farklı anlamlar kazanmıştır. Tasnifi yapılan bütün belge türlerinde kullanımı tespit edilmiştir.

İktisadi faaliyetin en temel iki fiilden biri olan *al-* birçok anlamının yanında aşağıdaki belgelerde iktisadi bir terim olarak kullanılmıştır. Karışık içerikli aşağıdaki metinde Yuka adlı kişi Basa Togrıl'dan basıg vergisini ödeyebilmek için 8 sızır gümüş almıştır:

*qoyn yıl çxşput ay ygrmi-kä män yuqa basa toy<r>il-nıñ sävig bürt bilä çam-lıy ädgü quturul-mış olar bilä bitig kalıp birmış asıy-lıy kümüz-tin basa toy<r>il-nı bñ asıy-qa tög-mış säkiz sızır kümüz-üg män yuqa **altım**...* “koyun yılı, sonuncu ay, yirminci gün. Ben Yuka, Basa Togrıl'ın Sevig Bürt ile anlaşamadığı Edgü Kuturulmuş, onlar ile anlaşma yapıp verdiği faizli gümüşten Basa Togrıl'ın *basıg* (vergisi) için sekiz sızır gümüşü ben Yuka aldım...” (Yamada Mi07)

Aşağıdaki belgede darı ekmek için Mısır adlı kişininaraziye ihtiyacı olmuştur. Kayımtu ile eşit hisseye sahip olduğu arazinin Kayımtu'ya ait kısmını kiralamıştır. Toprağa eşit hisselerle sahip oldukları için ekilecek tohum, toprak için verilecek basıg vergisi ve elde edilecek ürün eşit miktarda paylaştırılmıştır.

*... maña mısır-qa yür tarıy yir kargäk bolup qayımtu-nıñ sıqap-taqı ilçi bilä ülüş-lüg maña tögär yırım äñiz yir yän-ä üstünki yir-ni mısır-qa birip **aldın** yırım äñiz yir-ni anuq-qa birdim bu yir-kä niç-ä uruq batsa ikigü tng üläşip **altır-biz** alım birim kälsä ikrär [ikirär] tñ bilişip tñ birürbiz...”* ... Bana, Mısır'a darı ekip biçmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki İlçi ile eşit hisseli bana ait yarım ekin yer (ile) yine yukarıdaki yeri Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit paylaşır alırız. Alım berim (vergisi) gelirse, ikimiz eşit miktarda sorumlu olup eşit veririz... (Yamada RH11)

Aşağıdaki oğul satış belgesinde Kadıra adlı kişi, Bolmuş adındaki oğlunu Sambokdu Tutun'a satmıştır. Satış yapılırken depozito olarak yarım yastuk gümüş verilmiş, daha sonra ise beş sızır yarmak gümüş satılan kişi için babası Kadıra'ya verilmiştir. Satılan çocuğun kaç yaşında olduğu, kaç yıllığına yeni sahibine verildiği belirtilmemiştir. Diğer oğul satış belgelerinde satışın kaç yıl için geçerli olduğu verilmiştir. Birt vergisini ödemesi durumunda Bolmuş'ın yeni sahibi kendisine üst baş vermeyeceğini belirtmektedir. Diğer oğul satış belgelerinde gördüğümüz yeni sahibin satın alınan

kişinin tüm ihtiyaçlarını (evlenme, beslenme vb.) karşılama ile ilgili ifadeleri burada geçmektedir. Bu ifade ile eski baba (sahip)nın oğlu karşısında hala sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

////////////////////// säkiz otuz-qa maña kâdirä-kä yunglaq-laq //////////////////// özüm-tä tuymış bolmuş
atlay toyın oyulum-nı · yägän qay-a //////////////////// samboqdu tutuñ-qa · yarım yastuq kümüş-kä
tutuñ //////////////////// bu tutuñ kümüş-üg tutuñ birmiş kün üzä män kâdirä biş //////////////////// stır yarmaq kümüş
sanap **altum** · män samboqdu tutuñ tükäl birtim · bu · /// bolmuş-qa · samboqdu tutuñ ärklig
bolzun · män birtke /// (.)tsar bolmuş-qa ton ätük adaq baş birmäz-män... “////////////////// yirmi
sekizinci gün. Bana, Kadıra’ya kullanmak için//////////////////benden doğmuş Bolmuş adlı oğlumu
Yägän Kaya //// Sambokdu Tutuñ’a yarım yastuk gümüş depozito //// gümüşü depozito
olarak verdiği günden sonra ben Kadıra, beş //// stır yarmak gümüşü sayıp aldım. Ben
Sambokdu Tutuñ tamamını verdim. Bu //// Bolmuş’a Sambokdu Tutuñ sahip olsun. Ben
(Sambokdu Tutuñ) birt’e(birt vergisine) tabi olursam Bolmuş’a elbise, ayakkabı, üst baş
vermem...” (Yamada PI02)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede Otuz’un Boltur adlı demirci kölesi, Toyunçug’un Ay Sılıg adındaki kadın kölesi sahiplerine sormadan birlikte olmuşlardır. Daha sonra budurumu duyan sahipleri ayırmışlardır. Kölelerinin birt vergilerini sahipleri almıştır. Bu belgeden de anlaşılıyor ki köleler üzerinde sahiplerin mutlak egemenliği vardır. Boltur adlı demirci kölenin kendisi gibi bir köle olan kadınla birlikte olması sınıf kavramını düşündürmektedir.

... biz otuz-nuñ b(..)ltur atly tmirçi karabaş toyın-çoy-nuñ ay sılıg(?) atly äbçi karabaş bözçi
ikägü bægär-lär-iñä ayıtmatın är äbçi bolmuş-lar kin män toyın-çoy otuz bilä äşitip adırmıtın
toyınçoy-nuñ äbçi krabaş-nuñ birtin toyın-çok ok alır-män · män otuz-nuñ tmirçi krbaş-nuñ
birtin män otuz ok **altır-män**... “... Biz, Otuz’un(sahipler), B(..)ltur adlı demirci köle ve
Toyunçug’un Ay Sılıg adlı evde çalışan kadın köle, bu ikisi sahiplerine sormadan erkek ve
kadın olmuşlar. Daha sonra ben, Toyunçug ve Otuz ile işitip ayırdık. Kadın kölesinin
birtini(vergisini) ben Toyunçog alırım. Ben Otuz, demirci erkek kölemin
birtini(vergisini)alırım...” (Yamada Mi02)

Aşağıdaki arazi satış belgesinde Şabi adlı kişi kuanpoya “kumaş”ihtiyacı olduğu için kanal yakınındaki arazisini Basımıl adlı kişiye satmıştır. Arazinin büyüklüğü ekilecek tohumun miktarı ile ölçülmüştür. Bu belge bize gösteriyor ki Uygurlar bu dönemde tarım alanında oldukça ileri bir seviyedelerdir. Hangi bölgeye ne kadar tohum ekileceği bilgisi bunu açıkça göstermektedir. Arazi iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya satılmıştır. Senedi yazdığı gün Şabi, tüm kuanpoyu sanap “sayarak” almıştır. Kumaşların üzerindeki damgalar, kumaşların para gibi ticarete kullanılan bir ödeme aracı olarak kullanılmasını sağlamıştır. Ayrıca bkz. **Bölüm 3.5.1.2 Ödeme Araçları: quanpo**

... maña şabi-qa · yunglaq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şık säkiz küri uruı kirür yir-imin · basmul-qa · toyuru tomlıdu sattım satıy quanpusın inçä sözläştimiz çoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamyalıyüç miñ biş yüz quanpoqa kápäzi birlä kaziştimiz-bu quanpuı bitig kılmiş kün üzä · män basmul tükäl birtim · män şabi ymä bir ägsüksüz tükäl sanap **altım**..... “... Bana, Şabi’ya kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl’a doğrudan sattım. Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuğu ile anlaştık bu kuanpu’yu senedi yazdığım gün üzerine ben Basmıl hepsini aldım. Ben Şabi de bir eksik olmadan hepsini sayarak aldım...” (Yamada Sa04)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde Bolmış adlı kişiye faiziyle birlikte gümüş gerekli olmuş, ihtiyacını karşılamak için İşire’den 3 sıtır gümüş almıştır. Bu belgede sıtır, gümüş birimi olarak kullanılmıştır. Bu belgededen anlaşılacağı üzere alınan borç karşılığında aylık faiz uygulanmıştır. Her ay için 1 bakır gümüş faiz ana borca eklenecektir.

küsküyl toquzunç ay iki ygrmikä maña bolmış-qa asıy-la kümüz kargäk bolup işirä-tä üç stır kümüz **altım** · qaç ay tutsar-män ay sayu birär baqır kümüz asıy-ı bilä köni birürmän... “Fare yılı dokuzuncu ay on ikinci gün. Bana, Bolmış’a faiziyle gümüş gerekli olup İşirä’den üç stır kümüz aldım. Kaç ay tutarsa her ay için bir bakır kümüz faizi ile hepsini vereceğim...” (Yamada Lo08)

Bir başka satış belgesinde Terbiş adlı kişiye *yunglaq-lıq çao yastuq* “kâğıt para” gerekli olduğu için babasından kalan bağın kendisine ait hissesini Udçi Buka ile Esen’e 100 yastuk çav karşılığında satmıştır. Senedin düzenlendiği gün satıstan elde edilen çav’ın tamamını sayarak almıştır. Üzüm bağı ile ilgili *on altı är kömär borluq-ta* “on altı kişinin çalıştığı üzüm bağında” açıklaması da ayrıca ilgi çekicidir.

toıuz yıl bişinç ay on altı-ka maña tärbiş-kä yunglaq-lıq çao yastuq kargäk bolup adam-nıñ maña üliş-tä täggän taysań-taqtı on altı är kömär borluq-ta maña tægär çırquştın **alıp** öñdün sıñar alıp yarım borluqum-nı udçi buq-a äsän ikägü-tin yüz yastuk çao alıp toguru tomlıdı satdım... bu bitigni kılmiş kün üzä bu borluq satıy-ı çao-nı tükäl sanap **altım**... “Domuz yılı, beşinci ay, on altıncı gün. Bana, Terbiş’e kullanmak için çav-yastuk gerekli olup, babamdan bana kalan, Taysang’daki on altı kişinin (üzerinde) çalıştığı bağım bana ait, Çırkuş’tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağımı Udçi Buka ile Esen’e, ikisine yüz yastuk çav karşılığında usulüne göre sattım... Bu senedin düzenlendiği günün şartlarına uygun olarak bu bağın satış çavını tamamen sayıp aldım.” (Yamada Sa11)

al- fiili günümüzde Türk dili sahasında hala yaygın olarak kullanılmaktadır: Çuv. *il-* “to take” (EDAL I, 283), Yak. *il-* “to take” (EDAL I, 283), Hal. *al-* “nehmen; kaufen” (Doerfer-Tezcan 1980: 80), Alt. *al-* “almak”; sadıp aldım “satın aldım” (AltSl. 1999: 23), Hak. *al-* “1. Almak 2. Tahsis etmek 3. Edinmek, sahip olmak 4. mat. Çıkarmak 5.

İş veya hareketin öznenin kendisi için yapıldığını bildiren yardımcı fiil” (HakSl. 2007: 34-35), Tat. *al-* “1. Almak 2. Ele geçirmek 3. Evlenmek 4. Satın almak 5. Kaplamak 6. Dahil etmek 7. Yardımcı fiil: yeterlilik, tezlik” (TatSl. 2009: 23), Nog. *al-* “to take” (EDAL I, 283), *Kum. almaq* “almak” (KumSl. 2011: 32), *Karayimal-* “1. Almak, yakalamak, tutmak, kavramak 2. Yardımcı zaman kelimesi olarak, imkân ve imkânsızlık anlatım şekillerinde kullanılır” (KarayimSl. 1996: 4), *KarMalk. al-* “almak”; *satıb al-* “satın almak” (KarMalkSl. 2000: 76), *Bşk. alıv* “to take” (EDAL I, 283), *Kzk. aluv* “kazanç elde etmek, kar sağlamak” (KzkSl. 2003: 38), *Kırg. aluu* “almak, edinmek” (KırgSl. 1997: 13), *SUyg. al-* “to take” (EDAL I, 283), *YUyg. al-* “almak” (YUygSl. 2008: 11), *Özb. àlmàq* “almak” (ÖzbSl. 1994: 104), *Trkm. al-* “almak” (TrkmSl. 1995: 27), *Az. al-* “almak” (AzSl. 1994: 37), *Gag. al-* “alma” (GagSl. 1991: 11), *TTü. al-* “1. Bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak 2. Satın almak ...” (TTüSl. 2010: 102), *TSl. al-* “1. Basmak, galebe etmek, istila etmek, kaplamak 2. Ele geçirmek, yakalamak, elde etmek 3. Gereken şeyi kendine mal etmek” (TSl. 2009: 109-110).

3.2.2. bir- “vermek”

< Tü. *bir-*

bér- “vermek” (ED354b), *bër-* “geben” (VEWT 70b), *OYbär-* “vermek” (T.Tekin 2003: 182), *MK bär-* “give” (DankKelly I, 70), *KB bir-* “vermek” (Arat 1979: 87), *AltyarVI bär-* “vermek” (2012: 297), *ME bär-* “vermek” (Yüce, 100), *NF bär-* “vermek” (Ata, 4v20), *CC bär-*, *bir-* “geben” (Gronbech, 1942: 55) *MN bär-* “davlat, odavat, predostavlyat, podavat” (Fazılov, 233), *Hou. bär-* “geben” (61), *KK bär-* “vermek” (Toparlı vd, 1999: 169), *İM bir-* “vermek” (Toparlı 1992: 510), *KTSl. bär-* “vermek” (Toparlı vd. 2003: 27).

Bir-, *al-* ile birlikte ticaretin iki temel eylemini oluşturur. Tarihi Türk dili sahasında ve çağdaş Türk dili sahasında çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Özellikle kullanıldığı adlarla birlikte farklı anlamlar kazanmıştır. Örneğin aşağıdaki belgede *oyulluk* adıyla birlikte evlatlık vermek anlamında kullanılmıştır.

... maña qyytso tutuñ-qa yunglaq-lıq tvar krgäk bolup titso atly oylum-nı çintso ayay-qa tägimlig-kä süt sävinci yarım yasduq alıp oylul-luq **birim**... “Bana, Kyytso Tutung’a

kullanmak için eşya gerekli olduğu için ben Titso adındaki oğlumu saygın (olan) Çintso'ya yarım yastuk süt sevinci(çocuğu yetiştirme parası) karşılığında oğulluk olarak verdim..." (YamadaAd01)

Aşağıdaki köle satış belgesinde Atay Tutun adındaki kişi Pintung adlı Çinli erkek kölesini Şivsay Tayşı'ya satmıştır. Satış karşılığında senedin imzalandığı gün 9 yastuk çav'ı Şivsay Tayşı sayıp vermiştir. Almak eyleminde olduğu gibi parayı veren kişi *sanap birtim* "sayıp verdim" ifadesini kullanmaktadır. Anlaşma sonrası çıkabilecek sorunlar için bir tedbir işlevinde bugün yapılan anlaşma metinlerinde de böyle ifadeler geçmektedir:

luu// säkiznç ay altı otuz-qa-män aday tutuñ-qa yunglaq-liq çao krgäk bolup-pintung atly qıday är qrabas-im-ni-şivsay tayşı-qa (...) (...) toquz çao yastuq-qa toyuru satdım-bu qrabas satıy toquz yastuq çao-ni-män şivsay tayşı bitig qılmış kün üzä tükäl sanap birtim... "Ejderha (yılı), sekizinci ay, yirmi altıncı gün. Ben Atay Tutun'a kullanmak için çav gerekli olup Pintung adlı Kıtay erkek kölemi Şivsay Tayşı'ya... dokuz çav yastuka doğrudan sattım. Bu senedin düzenlendiği gün bu köle satışı(nın bedeli olan) dokuz yastuk çav'ı, ben Şivsay Tayşı, bütünüyle sayıp verdim..." (Yamada Sa24)

Aşağıda *bir-* eylemi tarla satış belgesinde kullanılmıştır. Wapsu-tu, satın aldığı arazi karşılığında 80 yastuk *çundung bav çav*'ı (kâğıt para) sayıp vermiştir:

//////////(...)////////-kä maña turmış tigin-kä taydu-ta yunglaqlıq çav yastuq kârgäk bolup-çoço-taqı qoçınç apam birläki-küdgüm tapmış-qa ülüş-tä tægmiş qır-a suvdun yir-lär-im-ni (...).....)-ni ülüş bitigi birlä säkiz on yastuq çundung bav çav-qa vapsu tu-qa toyuru tomlıdu satdım-bu çav-ni bitig qılmış kün üzä män vapsu tu tükäl sanap birdim... "...e bana Turmuş Tigin'e, Taydu'da kullanmak için çav yastuk gerekli olup Koço'daki Koçınç ablam ile birlikte damadım Tapmış'a paylaşırma işinde kalmış Kıra Südün yerlerimi... paylaşırma belgesi (senedi) ile *seksen yastuk çundung bav çav* karşılığında Wapsu-tu'ya sattım. Bu çavı senedi hazırladığımız gün ben Wapsu-tu tamamıyla sayıp verdim..." (Yamada Sa12)

Aşağıdaki belgede Tölek Temür *yastuq çav* (kâğıt para) gerekli olduğu için, ekip biçsin diye kendisine ait olan toprağı Tolmuş'a vermiştir:

maña san-lıg bu munça yir-lär-i-im-ni maña tölek tämürkä yonglaq-liq çav yastuq kârgäk bolup tolmuş ayag-qa tægimlig-tin yigirmi yastuq çundung bav çav alıp taşıq-qa bu yirlärim-ni tarıp yiz-ün tip togr-ı kalıp birtim... "bana ait bunca yerlerimi, bana Tölek Temür'e kullanmak için yastuk çav gerekli olup saygı değer Tolmuş'tan *yirmi yastuk çundung bav çav* alıp bu yerleri ekip biçsin diye ona verdim..." (Yamada Mi28)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde de *bir-* eylemi iktisat terimi olarak kullanılmıştır:

küskü yıl törtünç ay bir yangıqa maña bolmış-qa asıy-qa kümüş kârgâk bolup qra oğul-ta altı stır kümüş altım qaç ay tutsar-mân ay sayu birâr yarım baqır kümüş asıy bilâ köni birürmân... “Fare yılı dördüncü ay birinci gün. Bana, Bolmuş’a gümüş gerekli olup Kra Oğul’dan altı stır gümüş aldım.(Geri ödemem) kaç ay tutarsa her ay için bir bakır gümüş faiziyle hepsini vereceğim..” (Yamada Lo07)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde Kuintu borç aldığı buğdayı iki kat faiziyle geri ödemiştir. Belgede geçen *yığıp birür-mân* ifadesi bir maliyeti göstermektedir. Borç alınan buğdayın karşılığında verilen buğdayın miktarı çok fazladır. Taşıma işleminin de bir maliyeti olduğu için sözü edilen günde buğdayın tamamı borç alınan kişinin ambarının önüne yığılarak verilir.

... mân quintu bākümüŝ-tâ tuvasti küri üzâ toquz şıy toquz küri arıy silig buyday iki-ki tüş-kâ birgübirdim · mân bākümüŝ quintu-tın // // // // tokuz küri buyday arıy silig altım · bu buyday iki tüşü birlâ sākizinç ayın quintu-qa yığıp birür-mân...“... ben Kuintu Bäkümüŝ’e Tuvastinin (verdiği) buğday üzerine dokuz ŝıydokuz küri arı, temiz buğdayı iki kat faiziyle geri ödeme olarak verdim. Ben Bäkümüŝ, Kuintu’dan // // // dokuz küri arı temiz (buğday) aldım. Bu buğdayı iki kat faiziyle birlikte sekizinci ayda Kuintu’ya yığıp vereceğim...” (Yamada Lo17)

bir- eyleminin çağdaş Türk dili sahasında da varlığını sürdürmektedir: Çuv. *par-* “vermek; getirmek, kazandırmak; atmak, vurmak; müsaade etmek, bırakmak” (ÇuvSl. 2007: 148), Yak. *bier-* “vermek”, Alt. *ber-* “vermek” (AltSl. 1999: 38), Tat. *birü* “vermek” (TatSl.), Bşk. *biriv* “vermek” (BşkSl.), Karayim. *ber-* “vermek” (1. vermek 2. (bazen de yardımcı fiil olarak hızlılık ifadesi için) ... vermek.” (KarayimSl. 1996: 23), KarMalk. *ber-* “vermek” (KarMalkSl. 2000: 119), Kzk. *berüv* “vermek” (KzkSl.), Kırg. *berü* “vermek” (KırgSl. 1994: 107), Özb. *bermâk* “vermek” (ÖzbSl. 1994: 29), YUyg. *ber-* “vermek; pul bermek: para vermek” (YUygSl. 1995: 35), Gag. *vermee* “tezlik yardımcı fiili olarak vermek” (GagSl. 1991: 253), Az. *vér-* “1. Bir şeyi başkasına vermek, teslim etmek, ulaştırmak; emanet etmek 2. Para ile ödemek, belirli bir değere almak ...” (AzTüSl. 1994: 1200), Trkm. *ber-* “vermek” (TrkmSl. 1995: 59), TTü. *ver-* “1. Üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek, iletmek 2. Bırakmak, bağışlamak 3. Ondan bilmek, atfetmek ...” (TTüSl.2010: 2481).

3.2.3. birüş- “bir şey alıp vermek, verişmek”

<Tü. *bär-iş* (ED370a), Uyg. *bäriş*- “birbirine bir şey vermek” (Erdal II, 54), DLT *bäriş*- “verişmek” (II, 95), ME *bäriş*- “verişmek” (YÜCE, 101), CC *bäriş*- “mit anderen zusammen geben” (Gronbech, 1942: 56), KTSI. *bäriş*- “birine bir şey vermek” (Toparlı vd. 2003: 28), Kİ *biriş*- “verişmek, birbirine bir şey vermek” (Özyetgin 2001: 396)

Bir şeyin karşılıklı verildiğini gösteren bu eylem evlatlık verme belgesi ve satış belgesi gibi farklı tür metinlerde geçmektedir. Aşağıdaki her iki belgede de *birüş*- eylemi tarafların anlaşmaya uymaması durumunda uygulanacak yaptırımını ifade etmek için kullanılmıştır. Yamada Ad02 belgesinde Titso adlı kişi küçük kardeşini süt sevinci (yetiştirme parası- bu belge için 20 stır gümüş) karşılığında büyük kardeşine evlatlık olarak vermiştir. Bu anlaşmaya uymayan taraf birer *yastıq* “kafa parası” olarak verecektir. Yamada Sa03 belgesinde ise yapılan anlaşmadan cayanlar 3 *quanpo* “kumaş” vereceklerdir:

ud yıl säkizinc ay biş ygrmikä-män titso aqam ançuq ançuq bilä aytışıp-aqam-nıñ boyuzın yigädgli alp bolmuş-qa inim antso-nı tuymış-ıñz- toynaq şilavanti-qa-süt sävinç-i ygrmi stir kümüş alıp oyl-luq birtimz...qayı-sı bu sav-tın ayışsar-biz-birär yastıq quvar birüşür-biz... “sığır yılı, sekizinci ay, on beşinci gün. Ben Titso, ağabeyim Ançuk’un yemeğini zorla yemesi nedeniyle, onunla konuşup, küçük kardeşimiz Antso’yu süt sevinci karşılığında (yetiştirme parası) yirmi stir gümüş paraya akrabamız Toynak Şilavanti’ye oğulluk olarak verdik. Bu sözden cayarsak birer yastuk başlık parası (kafa parası) verişiriz.” (Yamada Ad02)

...tanuq qulunçuñ tutuñ [totoq(?)] tanuq taz · tanuq qanturmuş · tanuq abıçuq · män sutayı bizi bular-qa ayıtıp bitidim bu tamya män yrp yanga-nıñ ädgünüñ’ ol · bu sav-ta qayı-sı ayısar-biz üçär yüz bişär otuz qunpu içrä quvpar birüşür-biz... “tanık Kulunçung Tutung (Totok), tanık Taz, tanık Kanturmuş, tanık Abıçuq. Ben Sutayı Bizi, onlara söyleyip yazdım. Bu damga, ben Yrp Yanga’nın ve Edgü’nündür. Kim bu anlaşmadan saparsa, 325 qunpu’yu para cezasını verişiriz.”(Yamada Sa03)

3.2.4 işlät- “çalıştırmak, işletmek”

<Tü. *iş+lä+t* “ to make work; to operate; to make or do” (ED263a). Sivil belgelerde “bir kişiyi bir işte çalıştırmak” için kullanılan *işlät*- eylemi Eski Türkçe ve Orta Türkçenin önemli eserlerinde de görülür. DLT *ol angar iş işlätti* “o, ona iş işletti” (I, 265); KB *işlet*- “işletmek, kullanmak, sarfetmek” (Arat 1979: 207), NF *işlät*- “çalıştırmak” (Ata:

1998: 190). Kıpçak Türkçesinde *ışlät-* “uğraştırmak” anlamında da kullanılmıştır (KTAM 2000: 110).

Depozit verme (PI02) ve ödünç verme (RH14) olmak üzere iki farklı belgede kullanılmıştır.

//////////////////// säkiz otuz-qa maña kädirä-kä yunglaq-laq ////////////////// özü-m-tä tuymış bolmış
atlay toyın oyulum-nı · yägän qay-a ////////////////// samboqdu tutuñ-qa · yarım yastuq kümüş-kä
tutuñ ////////////////// bu tutuñ kümüş-üg tutuñ birmış küñ üzä män kädirä biş ////////////////// stır yarmaq kümüş
sanap altum · män samboqdu tutuñ tükäl birtim · bu · /// bolmış-qa · samboqdu tutuñ ärklig
bolzun · män birtke /// (.)ısar bolmış-qa ton ätüik adaq baş birmäz-män äv täg yoyun iş
ışlätsür män il-niñ tutuñ yngınça birürmän · “////////////////yirmi sekizinci gün. Bana, Kadıra’ya
kullanmak için////////////////benden doğmuş Bolmuş adlı oğlumu Yägän Kaya //// Sambokdu
Tutuñ’a yarım yastuk gümüş’ depozito //// gümüşü depozito olarak verdiği günden sonra
ben Kadıra, beş //// stır yarmak gümüşü sayıp aldım. Ben Sambokdu Tutuñ tamamını
verdim. Bu //// Bolmuş’a Sambokdu Tutuñ sahip olsun. Ben (Sambokdu Tutuñ) birt’e(birt
vergisine) tabi olursam Bolmuş’a elbise, ayakkabı, üst baş vermem. Ev işi gibi kaba işlerde
çalıştırsam törenin gerektirdiğini veririm...”(Yamada PI02)

İşlät- eylemi rehin verme belgesinde de kullanılmıştır. Tölek Temür’e kiralık inek gerekli olduğundan kira ücretiyle güz başına kadar kiralamıştır. İneği nasıl kullanacağını *bu udnu ay bayırçq-qa täginç işlätmäk boldum* “bu ineği onuncu ay başlangıcına kadar çalıştıracığım” ifadesiyle açıklamıştır:

yunt yıl ikinti ay toquz yangıqa maña töläk tämür-kä tärkän ud kargäk bolup umar-nıñ ala
udın tärkän aldım bu ud-nıñ tärin-gä küz yañıt-a iki şıy yür birürmän bu ud-nıñ ölsär ıdsar
män umar birür-män yoq boslar män bilürmän bu udnu onunç ay bayırçk-ka täginç
ışlätmäk boldum...“at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gün. Bana Tölek Temür’e kiralık inek
gerekli olduğundan Umar’ın ala(benekli) ineğini kira ücreti için güz başında iki şıy tohum
üç şıy darı veririm. Bu inek ölürse terk ederse ben Umar sorumluyum. Yok olursa ben
bilirim. Bu ineği onuncu aya kadar çalıştırırım...”(Yamada RH14)

Çağdaş Türk dili sahasında kelimenin kullanımı yaygındır: Alt. *ışte-* “çalışmak”; *ıştet-* “1. çalıştırmak 2. İşletmek” (AltSl. 1999: 90), Bşk. *ışläv* “işlemek, çalışmak” (KTLSl. I: 406), Karayim *ışla-* “işlemek, çalışmak” (KarayimSl. 1996: 63), KarMalk. *ışle-* “çalışmak, yapmak, işlemek” (KarMalk 2000: 230), Kzk. *ıstev* “çalışmak, işlemek” (KTLSl. I: 406), Kırg. *ışte-* “işlemek, çalışmak”; *ıştet-* “1. Çalıştırmak 2. işletmek (KırgSl. 1994: 373), Tat. *ışläv* “işlemek, çalışmak” (KTLSl. I: 406), Özb. *ışlä-* “işlemek, çalışmak” (KTLSl. I: 406), YUyg. *ışlimäk* “işlemek, çalışmak” (YUygSl. 1995: 180), Trkm. *ışlet-* “çalıştırmak” (TrkmSl 1995: 385), Az. *ışlet-* “1. Bir iş yaptırmak, iş yapmaya mecbur etmek; çalıştırmak 2. Kullanmak, faydalanmak ...” (AzTüSl. 1994:

724), TTü işlet- “1. İşlemesini sağlamak, çalıştırmak 2. Bir şeyi, bir kimseyi, bir yeri kullanarak veya çalıştırarak yarar sağlamak ...”(TTüSl. 2010: 1227).

3.2.5 qazyān- “kazanmak”

< Tü. *qazyān*- “kazanmak” (SUK 275), *qazyān*- “to earn (wages by labour), to gain (profits by trade)” (ED683), *qazyān*- “erwerben” (VEWT 243b), ProtoT. *qafyan*-“to earn wages by labour, to gain profits by trade, to strive for success”; ET *qazyān*- (EDAL I, 783), OY *qazyān*- “kazanmak, elde etmek, fethetmek” (Tekin 2000: 148), MK *qazyān*- “earn” (DankKelly II, 135), KB *qazyān*- “kazanmak” (Arat 1979: 231), CC *qazyān*- “kazanmak” (Gronbech 1992: 94), KTAM *qazan*- “kazanmak” (Toparlı vd. 2000: 115), EZ *qazan*- “kazanmak” (Atalay 1945: 190).

Eski Türkçeden Çağdaş Türkçeye yaygın olarak kullanılan *qazyān*-“kazanmak” iktisat terimi Uygun sivil belgelerinde sadece bir defa kullanılmıştır:

*...mānin padır-ta şükün-tā qazyānmuş nagü kim-ni satıp yulup-çoço taqı aday tutuñ-nuñ
pidung altıy qırq qıday oylan-ın nom bitig bilür üçün toquz yastuq çao birip yulup altım...*
(YamadaEm01)

Yak. *xahān*- “to earn”(EDAL I, 783), Tat. *qazan*- “1. Kazanmak 2. Bir hedefe erişmek, erişmek” (TatSl.2009: 164), Bşk. *qazanıv* (KTLSl I, 460), Nog. *qazan*- “to earn” (EDAL I, 783), Kum. *qazan*- “1. Bir şeyi elde etmek, ele geçirmek, kazanmak; hak etmek, müstehak olmak, layık olmak 2. Kazanmak, elde etmek 3. Kar elde etmek; kazanmak, kazanç sağlamak” (KumSl. 2011: 258), YUyg. *qazan*- “kazanmak” (YUygSl. 1995: 229), Trkm. *qazan*-“kazanmak” (TrkmSl. 1995: 243), Az. *qazan*-“1. çalışarak elde etmek; fayda elde etmek, kazanmak. 2. Kar etmek, gelir elde etmek” (AzTüSl. 1994: 476), Gag. *qazanma* “1. Kazanmak 2. Oyunda yenmek” (GagTüSl. 1991: 141), TTü. *qazan*- “1. Kazanç sağlamak 2. Olumlu bir sonuç elde etmek 3. Çıkmak, isabet etmek 4. Edinmek, sahip olmak ...”(TTüSl. 2010: 1372).

3.2.6. sat- “satmak”

< Tü. *sat-* “to sell” (ED798b), *sat-* “verkaufen” (VEWT 405b), MK *sat-* “to sell” (DankKelly II, 156), KB *sat-* “satmak” (1979: 383), *sat-* “satmak” (Hamilton 206), CC *sat-* “verkaufen” (Grønbech 1942: 215), NF *sat-* “satmak” (Ata 1998: 361), KTAM *şat-* “satmak” (Toparlı vd. 2000: 135).

Metinlerde *sat-* fiilinin ticari anlamda arazi, arazinin bir bölümü, hububat ve köle satış işlemlerinde kullanıldığını görüyoruz.

Aşağıdaki belgede Terbiş, babasından kalan bağı 100 *yastuq çao* (kâğıt para) karşılığında satmıştır:

toñuz yıl bişinç ay on altı-ka manga tärbiş-kä yunglak-lık çao yastuk kargäk bolup adam-nıñ maña üliš-tä täggän taysang-takı on altı är kömär borluk-ta maña tögär çırkuştın alıp öngdün sınar alıp yarım borlukum-nı udçı buk-a äsän ikägü-tin yüz yastuk çao alıp toguru tomlıçı satdım... Domuz yılı, beşinci ay, on altıncı gün. Bana, Terbiş’e kullanmak için çav-yastuk gerekli olup, babamdan bana kalan, Taysan’daki on altı kişinin (üzerinde) çalıştığı bağın bana ait, Çırkuş’tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağımı Udçı Buka ile Esen’e, ikisine yüz yastuk çav karşılığında usulüne göre sattım...” (Yamada Sa11)

Aşağıdaki belgede ise arazinin hepsi değil bir kısmı satılmıştır:

...kitin qırata kitäriğ-tä içim qañçuk bilä tüz ülüşlüğ iç[üç] şıy yirim atı qulluq taş-qa toyuru tomlıdu sadım...“...batı bozkırında, Kizi Kiterig’de küçük kardeşim Kañçuk ile paylaştığımız üç şıy yerimi Kutluy Taş’a tamamen sattım...” (Yamada Sa02)

Aşağıdaki köle satış metinlerinde de *sat-* eylemi kullanılmıştır. Her iki belgede de kölenin adı Puking’dır. Yamada Sa24 belgesinde kölenin Kitay olduğu ayrıca belirtilmiştir:

... maña liv taypu-nuñ oylı qovçü-kä yunglaqlıq kümüş krgäk bolup puking atly er qara-başımın kingsun ayay-ka tägimligkä yiti älig stır yarmaq kümüş-kä toyuru tomlıdu satdım...“... bana, Liv Taypu’nun oğlu Kovçü’ye kullanmak için gümüş para gerekli olduğu için Puking adındaki erkek kölemi monsnyör Kingsun’a kırk yedi stır gümüş para alarak tamamen sattım...” (Yamada Sa21)

... män aday tutuñ-qa yunglaq-lıq çao krgäk bolup-pintung atly qıday är qrabaş-ım-nı-şıvsay tayşı-qa (...) (...) *toquz çao yastuq-qa toyuru satdım*-bu qrabaş satıy toquz yastuq çao-nı- män şıvsay tayşı bitig qılınış kün üzä tükäl sanap birtim... “... Ben Atay Tutung’a

kullanmak için çav gerekli olup Pintung adlı Kıtay erkek kölemi Şivsay Tayşı'ya... dokuz çav yastuka doğrudan sattım. Bu senedin düzenlendiği gün bu köle satışı(nın bedeli olan) dokuz yastuk çav'ı, ben Şivsay Tayşı, bütünüyle sayıp verdim..." (Yamada Sa24, Clark 58)

Aşağıdaki belgede Kutluk Temür adlı kişi Mübarek Koç adlı oğlunu 60 altın karşılığında satmıştır. Evlatlık verme belgelerinde belirli bir para karşılığında babalar çocuklarını başkasına vermekteydiler. Ama bu belgede *sat-* eylemi kullanılmıştır. Bu nedenle burada evlatlık verme durumundan söz edilemez.

...*qutluq tämür är tuymış toqtamış olarqa yunglaqlıq yarmaq kümüş kärgäk bolup säñäktäz aqatın altmış altın alıp mübäräk qoç atlıg oğlumnu män atası qutluq tämür aqası är tuymış aqası toqtamış üçgü birlä bolup toyuru tomlidu sattım...* "Kutluk Temür, Är Tugmış ve Toktamış, bu (kişilere) kullanmak için gümüş para gerekli olup en büyük kardeş Säñäktäz'den 60 altın alıp Mübarek Koç adlı oğlumu ben babası Kutluk Tämür, onun büyük ağabeyi Är Tugmış ve onun büyük ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte olup doğrudan sattım..."(Yamada Sa26)

Sat- iktisat terimi Eski Türk dili sahasında olduğu gibi çağdaş Türk dili sahasında da yaygın olarak kullanılmaktadır: Çuv. *sut-* "satmak"; *sut ĭ- ul-*, *sutsa ul-* "satın almak" (ÇuvSl. 2007: 193), Yak. *at-* "to buy" (EDAL II, 1193), Hal. *sat-* "verkaufen" (Doerfer-Tezcan 1980: 185), Tuv. *sat-* "to buy" (EDAL II, 1193), Alt *sat-* "satmak"; *sadıp al-* "satın almak" (AltSl. 1999: 150), Hak. *sat-* "satmak"; *satıp al-* "satın almak"; *sat-pir-* "satmak" (HakSl. 2007: 427), Tat. *sat-* "1. Satmak, ihanet etmek, ihbar etmek, jurnallemek 2. Gösteriş yapmak, caka satmak, sergilemek 3. Bir yalanı veya dedikoduyu yaymak" (TatSl. 2009: 230), Karayim *sat-* "satmak" (KarayimSl. 1996: 120), Kum. *satmaq* "satmak"; *satıp almaq* "satın almak" (KumSl. 2011: 289), KarMalk. *sat-* "satmak"; *açhaga sat-* "parayla satmak"; *baga sat-* "pahalı satmak"; *satıb al-* "satın almak" (KarMalkSl. 2000: 333), Bşk. *hat-* "to buy" (EDAL II, 1193), Kzk. *sat-* "1. Satmak 2. Pazarlamak 3. Kendi menfaati upruna başkalarına ihanet etmek" (KzkSl. 2003: 471), Kırg. *satü* "satmak, satış" (KırgSl. 1997: 170), SUyg. *sat-* "to buy" (EDAL II, 1193), Sal. *sat-* "to buy" (EDAL II, 1193), Özb. *sätmäk* "satmak" (ÖzbSl. 1994: 361), YUyg. *sat-* "satmak" (YUygSl. 2008: 342), Az. *sat-* "1.para alarak karşılığında bir şey vermek 2. Hainlik 3. Bazı kelimelerden sonra birleşik fiil yapar" (AzTüSl. 1994: 1019), Trkm. *sat-* "1. satmak: *arzan s.-* ucuz satmak: *gımmat s.-* pahalı satmak 2. Döneklilik etmek" (TrkmSl. 1995: 563), Gag. *satma* "satmak"; *hurtaylan satma* "toptan

satmak”; *baltadaki balı satma* “Yakalanmış olan balığı satmak” (GagTüSl. 1991: 210), TTü. *sat-* “Bir değer karşılığında bir malı alıcıya vermek” (TTüSl. 2010: 2042).

3.2.7 *tärkä/n al-* “borç almak; kiralamak”

< *tärkän al-* < *tär-kä/n al-* “leihen, mieten”(SUK 82). Kelimenin etimolojisi üzerine bilgiler için bkz. **Bölüm 3.1.1.4 *tär*** maddesine. *Tärkän* almak yapısının kullanımı ile ilgili ED ve diğer etimoloji sözlüklerinde herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Kiralamak için belgelerde çoğunlukla *tut-* eylemi kullanılmıştır. *tärkä/n, almak* eylemi ile birlikte kira ücretiyle almak, kiralamak anlamında sadece aşağıdaki belgede kullanılmıştır.

yunt yıl altıncı ay on yığı-qa mña srañuç-qa uzun-qa baryu aşäk ulay kargäk bolup qıbrıdumñ aşäkin on<a>r-qa (..) toquz otuz-lıq büzgäk(?) tärkä altum qutaba-tın yanmış-ta bu aşäk-ni köni birür-män aşäk-ni täre birlä birmäsır-män... “at yılı altıncı ay onuncu gün bana Srañuç’a uzun yere gidebilecek eşek ulak gerekli olduğundan Kıbrudu’nun eşeği her on gün için yirmi dokuz büzgäk (ya da: böz-kä: pamuk) kira ücretiyle aldım. Kutaba’dan aldığım gibi bu eşeği veririm. Eşeği kira ücretiyle birlikte vermezsem...” (Yamada RH13)

Yukarıdaki rehin verme belgesinde Srañuç adlı kişi Kıbrudu’nun eşeğini günlük kira bedeli karşılığında almıştır. Kira bedeli olarak büzgäk sözcüğü (Yamadanın okuyuşuna göre) kullanılmıştır. Yamada’ya göre haklı olarak *büzgäk* şeklinde düşündüğü kelime böz-kä (pamuk) olarak da düşünülebilir (SUK 82).

3.2.8 *tut-* “kiralamak”

<Tü. *tut-* “to hold, grasp, seize” (ED451), *tut-* “fassen, halten, auffassen, annehmen, festhalten” (VEWT 502a), ProtoT. **tut-* “to grasp” (EDAL II, 1478), MK *tut-* “catch, capture” (DankKelly III: 201), KB *tut-* “tutmak” (Arat 1979: 471), NF *tut-* “tutmak, yakalamak, edinmek; (oruç) tutmak; bekletmek; farz etmek, saymak; sahip olmak, kullanmak; yöneltmek; kaplamak; gerekleri yerine getirmek” (Ata 1998: 438), KTSI. *tut-* “1. Tutmak, 2. Elde etmek, yakalamak, saklamak 3. Bir şeyi salıvermek üzere tutmak 4. Dokunmak, el ile tutmak 5. Yakalamak” (Toparlı vd. 285).

Tut- eylemi birçok anlamının yanında iktisat terimi olarak “kiralamak” anlamında da sıkça kullanılmıştır. Sivil belgelerde özellikler “yaqa ve anuq” adlarıyla birlikte kullanılmıştır. *yaqa-qa tut-* “kira bedeliyle tutmak; kiralamak”; *anuq-qa tut-* “toprağı ekip biçmeye hazırlamak için tutmak, kiralamak” anlamında kullanılmıştır.

Aşağıda rehin verme belgeleri olan Yamada RH01, Yamada RH04, Yamada RH05’de *yaqa-qa tut-* eylemi kiralamak anlamıyla tanıklanmaktadır:

*tavışgan yıl üçünç //////////////// qaymış saun-qa (...) yaqaqa //////////////// boltı · vrxardağı açarı bæg
////////////////// yaqa-qa tutdum yaqasın älig qunpuqa üzüşdümüz //////////////////// nägü irdi birdi
kälsär////////////////// bilmöz-män män açarı bilür-män //////////////////// bæg bars tanuq qutlug ////////////////////
tavşan yılı üçüncü ay..... Bana, Kaymış Sangun’a ürün kirası karşılığında.....oldu.
Manastırdaki Açarı Beyden ürün kirası karşılığında.....aldım. Kira bedelini..... 50
kunpuka anlaştık... İrdi birdi vergisi (zamanı) gelirse .... Beni ilgilendirmez. Ben Açarı’yi
ilgilendirir... Tanık Bey Bars, tanık Kutluk” (Yamada RH01)*

Aşağıdaki belgede pamuk ekilecek yer gerekli olduğu için on teng pamuk karşılığında arazi kiralanmıştır. Pamuğu “başı taşı birlä birür-män” ifadesi o dönemde pamuk bitkisinin her kısmından yararlandığını göstermektedir:

*taqıyü yıl ikinti <ay> on yangıq-a maña bay tmür-kä kápaz tarıyü yir kârgäk bolup tmiçi-
niñ bu suv-taqı uduru borluqın on tng kápaz yaq-a-qa tuttum bu bu on tñ kápaz-ni küz
yangıda başı taşı birlä birür-män bu borluq-nıñ nägü kim qalanı kavıdı bolsar män tmiçi
bilür-män bay tmür bilmöz... “Tavuk yıl, ikinci <ay> onuncu gün. Bana, Bay Tmür’e
pamuk ekecek yer gerekli olup Tmiçi’nin bu suyun karşısındaki bağını on tng(teng) pamuk
karşılığında kiraladım. Bu on teng pamuğu güz başında başından ucuna(tamamını)
vereceğim. Bu bağın her ne kalanı(vergisi), kavıtı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum.
Bay Tmür sorumlu değildir.” (Yamada RH04)*

Aşağıdaki belgede yine ekip biçme işinin yapılacağı arazi belirlenen ücret karşılığında kiralanmıştır:

*biçin yıl aram ay iki yangı-qa maña tümür buq-a-qa tarıy tarıyü yir kârgäk bolup qayımtu-
nuñ çakçak(?)tağı ilçi birlä-kii täng ülüş-lüg yirin iki şıy ya-a-qa tudum bu yir-kä ängiz
tudsä birim alım kälsä män tümür buq-a-qa bilür män qayımtu bilmöz uluñ birim kälsä ol
arq-a-lıq bolu tnuq mısır tanuq sängä bu nişan män tümür buq-a-nıñ ol män qayımtu tümür
buq-a-qa ayıdıp bitidim “maymun yılı, birinci ay, ikinci gününde, bana Temür Buka’ya
ekip biçecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit olarak bölüştüğü yeri iki
şik para karşılığında kiraladım. Bu yerde anız için yapılacak bir şey olursa ben Temür
Buka’yi bilirim. Ben Kayımtu’yu bilmem. Büyük bir olursa İl Ağa’lığın(Ülkenin en
büyüğü)(işi) olur. Tanık Mısır, Tanık Sanga. Bu imza ben Temür Buka’nındır. Ben
Kayımtu, Temür Buka’ya sorarak yazdım.” (Yamada RH05)*

Bu belgede (Yamada RH07) ise ekip biçilecek yer gerekli olduğundan Yol Togan'daki boş arazi *anuç-qa tutulmuştur* yani ekip biçmeye hazırlamak için kiralanmıştır. Boş olan bu araziye ekip biçmeye hazırlamak için tutulduğu ve dolayısıyla elde edilen ürünün sadece yarısının toprak sahibine verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca toprak için herhangi bir vergi ödemesi olursa ödenen miktar arsa sahibi ve kiracı arasında bölüştürülür. Bu durum günümüzde de daire, arsa vs. satışlarında alıcı-satıcı-emlakçı arasında uygulanan bir yöntemdir:

taçıyü yıl ikindi ay säkiz ygrmikä maña ilçä-kä tarıy tarıyü yir kârgäk bolup qayımtu-nıyol togan-tağı yarım ängiz yir-in anuç-qa tuttum bu yirkä näçä uruğ batsar ikägü täng üntürüp tarır-biz bolmış tüş-in täng ülüşür-biz bu yir-kä bir<i>m alım kâlsär ikägü täng bilir-biz...“Tavuk yılı, ikinci ay, on ikinci gün. Bana, İlçi'ye ekip biçmek için yer gerekli olup Kayımtu'ning Yol Togan'daki yarım boş yerini ekip biçmeye hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz eşit miktarda büyütüp ekeriz. Yetişen ürünleri eşit şekilde bölüşürüz. Bu yere birim alım (vergesi) gelirse ikimiz sorumluyuz...” (Yamada RH07)

Çağdaş Türk sahasında *tut-* eyleminin çeşitli anlamlarıyla kullanımını şu şekilde verebiliriz: Çuv. *tut-* “1. Tutmak, yakalamak, avlamak, çekmek, sürümek. 2. Oynamak, kazımak, çentmek, yarmak, dövmek” (ÇuvSl. 2007: 226), Hal. *tut-* “ergreifen” (Doerfer-Tezcan 1980: 209), Yak. *tut-* “to grasp” (EDAL II: 1478), Tuv. *tu't-* “to grasp” (EDAL II: 1478), Alt. *tut-* “1. Tutmak, yakalmak 2. Yer edinmek” (AltSl. 1999: 187), Hak. *tut-* “tutmak” (HakSl. 2007: 535), Tat. *totu* “tutma”(TatSl. 1997: 323), Bşk. *tot-* “to grasp” (EDAL II, 1478), KarMalk. *tut-* “yakalamak, tutmak” (KarMalkSl. 2000: 410), Karayim *tut-* “tutmak, yakalamak” (KarayimSl. 1996: 149), Kum. *tut-* “1. Tutmak 2. Tutmak, yakalamak, avlamak 3. Tevkif etmek, tutuklamak, yakalamak; hapse koymak 5. Birbirine herhangi bir şekilde muamelede bulunmak 6. Muhafaza etmek 7. Birleşik fiil meydana getirir” (KumSl. 2011: 343), Kzk. *tutuv* “1.elle tutmak 2. Asmak 3. bırakmamak, yapışmak 4. yakalamak, ele geçirmek 5. Saymak, kabul etmek, bilmek” (KzkSl. 2003: 558), Kırg. *tutü* “tutmak, yakalamak” (KırgSl. 1997: 199), SUyg. *tut-* “to grasp” (EDAL II, 1478), YUYg. *tut-* “tutmak”; ; *öy tut-* “ev tutmak” (YUYgSl. 2008: 428), Trkm. *tut-* “tutmak, kiralamak...” (TrkmSl. 1995: 638), Az. *tut-* “mec. kiralamak, para vererek geçici olarak kullanmak...” (AzSl. 1994: 1156), Gag. *tutmaa* “tutmak” (GagTüSl. 1991: 247), TTü. *tut-* “1. Elde bulundurmak, ele almak 2. Ele geçirmek, yakalamak... 14. Hizmetine almak veya kiralamak ...” (TTüSl. 2010: 2391).

3.2.9 yul- “satmak”

<yul- “to take back, recover” (ED 918), Proto-Turk. *jul- “to ransom” (EDAL III, 212), yul- “kaufen, abkaufen, Rückkauf tun, auslösen, einlösen; yul al-/ al- yul-zurückkaufen” (SUK 305), yul “handeln”; yul+uy “Kauf” (VEWT 210a).

Uygur sivil belgelerinde kullanılan iktisat terimlerinden biri de yul- eylemidir. Kelimenin anlamını EDAL yazarları³³ “to ransom” (fidye için ödenen para) olarak vermişlerdir. Oysa sivil belgeler dışında İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde de yul+ug “satma, satış” kelimesi kullanılmakta ve “satma, satış” anlamına gelmektedir (Hamilton 1998: 238). EDAL yazarlarının verdiği anlam direkt satmak eylemi ile aynı anlamda değildir; fakat yine de “to ransom” anlamı satmak eylemi ile örtüşmektedir.

Çağdaş Türk dili sahasında da sözcüğün “fidye ödemek, azat parası ödemek” anlamlarında yaşadığı tanıklanmaktadır. Karaçay-Malkar ve Yakutçada kelime tanıklanmıştır: KarMalk. *cul-* “fidye ödemek; Karaçay-Malkar toplumunda eskiden, kölelerin azat olmak için prens ve asilzadelere para ödemeleri”; *baş cul-*: “azat olmak için fidye ödemek”; *culuv* “fidye” (KarMalkSl. 2000: 159), Yak. *sulū* “to ransom” (EDAL II, 890). Bu kelime fidye için ödenen para, fidye ödemek anlamlarında Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir. Turk. *yul->* Moğ. *coli-* “to ransom” (VEWT 210).

Kelime Uygur sivil belgeleri arasında doğal olarak en çok satış belgelerinde geçmektedir. Sa02, Sa03, Sa04, Sa05, Sa06, Sa07, Sa08, Sa09, Sa15, Sa16, Sa18, Sa21, Sa22, Sa23, Sa24, Sa28, Sa29, Ex01, Ex03, Em01 belgelerinde eylemin tanıklandığını görmekteyiz.

Aşağıdaki arazi satış belgesinde yapılan anlaşmanın şartına uymayıp; nüfuzu güçlü kişilerin güçlerini kullanarak toprağı başkasına satmaları durumunda satın alacak kişinin zarardan sorumlu olduğu belirtilmiştir:

...tağı birök ärklig *bäg işi küçin tutup alayın yulayın tisär-lär bu oq ögäntä bu yir täñi<n>çä iki yir yaratu birip **yulup** alzun **yultaçı** kişi qorluq bolzun basa togrul qorsuz

³³ Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak.

bolsun. "... dahi eğer nüfuzlu beyin gücünden yararlanıp alayım satayım deseler, tam bu nehirde bu yer değerinde iki yer düzenleyip satıp alsın. Satın alacak kişi zarardan sorumlu olsun, Basa Togrul sorumlu olmasın."(Yamada Sa06)

Aşağıdaki köle satış belgesinde köleyi satan kişi ailesinin bireylerinin bu satışa karışmamasını, eğer bu satışa karşı çıkıp sorun çıkarırlarsa bu köle değerinde iki köleyi satın almaları gerektiğini anlaşılmada belirtmiştir. Köle satış metinlerinde bu ifadenin geçmesi kölenin sadece bir kişiye değil tüm aileye ait olduğunu düşündürmektedir:

...içim inim tuymuş-ım qadaş-ım yigän-ım tayay-ım kim qayu çam çarım qılmazun-lar apam birök çam çarıp qulsarlar bu qarabaş täñinçe iki qarabaş yaratu birip yulup alzun yultaçı kişi qorluq bolsun bu bitig tuta inäçi qorsuz bolsun... "Büyük (ve) küçük kardeşim, soyum, akrabalarım, yiğenim, dayım, hiçkimse sorun çıkarmasın. Eğer sorun çıkarırlarsa bu köle denginde iki köle bulup geri satın alsınlar. Satın alan kişi sorumlu olsun, bu senedi yazan kişi sorumlu olmasın..." (Yamada Sa22)

3.2.1. Ticaretle Rol Alan Asıl Kişiler

Eski Türklere ait metinlerde geçen meslek adları Türklerin ekonomik alanda çeşitliliğini ve gelişmişliğini gösterir. Eski Türklerde hayvancılıkla ilgili *iğdişçi* (ED 102), *yılkıcı* (ED925-926; KB 540), *udçı* "sığırcı" (Hamilton 1998: 59), *qazcı* (Moriyasu 1991: 46), *takıgu iğdigüci* "tavuk yetiştiricisi" (Bang-Gabain 1930: 8), *kütçi* "çoban" (Arat 1999: 159; Toparlı vd. 2003: 167); avcılıkla ilgili *engçi* "avcı" (ED173), *tonguzçı* (Bang-Gabain 1930: 8), *kuşçı* (Hamilton 1998: 27), *balıqçı* (Hamilton 1998: 27); tarımcılıkla ilgili *tarıyçı* "çiftçi" (DankKelly III, 276), *bağcı* (SUK 36), *äkinci* (Gül 2004: 173), *borlukçı* (ED354, Hamilton 1998: 62), *ögän käsküçi* "su seti yapımcısı" (Zieme 1981: 245), tekstille ilgili *börkçi* "başlık yapıp satan kişi" (DankKelly II, 406), *bözçi* (ED390), *ätükçi* "çizme, ayakkabıcı" (DankKelly II, 408), *tonçı* "terzi" (Arat 1999: 263), *yungçı* "yüncü" (SUK 57); gıda ile ilgili *saçlı* "aşçı" (DankKelly 1984: , *tuji* "kasap" (Bang-Gabain 1930a: 8), *tunurçı* "pastacı" (Tekin 1980: 191), ticaretle ilgili *sart* "tüccar" (Arat 1999: 287), *satıyçı* "satıcı, tüccar" (Ölmez-Rohrborn 2001: 85); taşımacılıkla ilgili *äşgäkçi* "eşekçi; arabacı" (Zieme 1980: 234), *kämiçi* "gemici" (Le Coq 1922: 6) eğitimle ilgili *bahşı* "bilgin; öğretmen" (Kara-Zieme 1977: 31) vs. meslek adları Eski Türkler arasında gelir elde etmek için yapılan işlerin çeşitliliğini gösteriyor.

İktisadi yaşamda aktif rol alan kişiler için kullanılan adlar Uygur sivil belgelerinde farklılık göstermektedir. Örneğin, Eski Türklerin iktisadi yaşamlarında önemli rol oynayan tüccarlar için Uygur Sivil Belgeleri dışındaki eserlerde çoğunlukla *satıyçı* ve *sartsözcükleri* kullanılmaktadır. Uygur Sivil Belgeleri'nde ise satıcılar için *yultaçı* terimi kullanılmaktadır.

Kefil, sözleşmelerin ve ticari yaşamın olmazsa olmaz unsurudur. Kefil olan kişiler için Türkçe *arka* sözcüğünden türemiş olan *arqalıq* kullanılmıştır. Günümüz Türkçesinde *bir kişiye arka çıkmak* ifadesinde bir kişiye destek olmak ya da bir kişiye kefil olmak anlamı vardır.

Tungsu (ortak borçlu) ve *ançası* (müfettiş) gibi terimler, Uygursivil belgelerde kullanılan Çince kökenli sözcüklerdir. Bu bölümde Uygur sivil belgelerinde geçen meslek adları ile ticaretle rol alan diğer unsurlar, Alım-Satımda Rol Alan Kişiler genel başlığı altında işlenmiştir.

Bu konuyla ilgili Serkan Şen'in 2007 yılında bitirdiği "*Orhon Uygur Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*" adlı doktora tezi önemli bilgiler içermektedir. Yukarıda verdiğimiz meslek adlarından daha fazlasını metinlerdeki bağlamlarıyla birlikte açıklayan Şen, Eski Türk iktisadi yaşamıyla ilgili de bilgiler sunmaktadır. Reşat Genç'in 1997 yılında yayımladığı "*Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*" adlı eseri üç ana bölümden oluşur. Kaşgarlı'nın Divanına göre dönemin ekonomik durumu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kitabın 3. Bölümünde yer alan Ekonomik Durum'da geçen terimleri, Uygur sivil belgelerinde geçen iktisat terimleri ile karşılaştırmak açısından çok önemlidir.

Uygur Sivil Belgeleri'nde geçen terimler aşağıda verilmiştir:

3.2.1.1. yul-tacı “Satıcı, tüccar”

< Tü. *yul-tacı*

yul- “satmak” eyleminden türeyen iktisat terimi, malı satan kişi için kullanılır. Satış belgelerinde sıkça karşılaştığımız bu kelime “*kişi*” kelimesiyle birlikte *yul-tacı kişi* “satacak kişi” biçiminde sivil belgelerde kullanılmaktadır.

Tarihi Türkçe metinlerinde, mal alıp satan, ticaretle uğraşan kişiler için birçok ad bulunmaktadır. 12. yüzyıldan önceki metinlerde tüccar için Soğd kökenli *sart*³⁴ ve *satıyçı* sıkça kullanılmıştır. SUK’ta tüccar için *satıyçı* “satıcı” sözcüğü geçmez. Bunun yerine “*yultacı*” sözcüğü kullanılmıştır. *Satıyçı* sözcüğü *satıy* “satış” sözcüğünden türemiştir. Sözcüğün kökü *sa-* “saymak, hesaba katmak” köküne kadar götürülebilir. *Sa-* eylemine -(X)t- ettirgenlik ekiyle türetilen *sat-* “satmak” malı alıcının hesabına geçirmek demektir. *Sat-* eylemine -(X)g FİYE eklenmesiyle oluşturulan *satıy* “ticaret, satış” sözü Türkçenin tarihi dönemlerine götürülür (ED 801a).

Sözcük tarihi Türk dili sahasında sıkça kullanılmıştır:

Orhon T.- *ymä ikinti qata satıyçı är yüz altun ayap tamyalıp qolı älginä ol qızıy idtı* “Yine, ikinci defa satıcı adam yüz altın takdim ederek damgalayarak kolu ve elinden o kızı gönderdi” (Orkun 1994c: 180)

Uygur T.- *bäs yüz satıyçılar on koltı altun yartmaqqa satıyın alıp täñri täñrиси burqanqa buşı bärdilär* “Beş yüz tüccar bir milyon altın akçeye satın alıp yüceler yücesi Buda’ya sadaka olarak sundular” (Ölmez-Röhrborn 2001: 85).

³⁴ ED 846a, *sart* < Sansk. *Sartha*, Man. *nigoşaklarıg sartlarıg* (TT II 6, 16), DLT *sart* “tacir, tüccar” (I, 342).

Karahanlı T.- *satıgçı yok ärsä ajun käzgüçi / kaçan kädgäy ärdi äñri kara kiş içi*(Arat 1999: 445) “Dünyayı dolaşan bu satıcılar olmasa idi, kara samur kürkü ne zaman giyerdin (Arat 2003: 20)

Sözcük Karahanlı Türkçesinden sonraki dönemde de işlekliliğini korumuştur: Har. *satıyçı* “satıcı, tüccar” (Ata 1997b: 540); Kıp. *satuhçı~satıçı* “satıcı, tacir” (Toparlı vd. 2003: 228); Çağ. *satıyçı* “Müzayedeci, perakendeci” (Clauson 1972: 801); Osm. *satıcı* “Bayi, gezdirici, tablakâr” (Ahmet Vefik Paşa 2002: 334).

Çağdaş Türk dillerinde Bşk. *hatıvsı*, Kzk. *satıvsı*, Kırg. *satıcu*, Özb *sätıvçı*, YUyg. *satkuçı*, Trkm *satıgçı*, Az. *satıcı*, TTü *satıcı* biçimlerinde yaşamaktadır.

Kullanımı bu kadar yaygın olan *satıgçı* “tüccar” sözcüğünün Uygur Sivil Belgeleri gibi çoğu ticari eylemleri konu alan belgelerde görülmemesi şaşırtıcıdır. Bu belgelerde kullanılan dil kalıplaşmıştır. *Yultaçı* sözcüğünün kalıplaşmış şekilde sivil belgelerde geçmesi *satıgçı*’nın bu belgelerde kullanımının engellediğini düşündürmektedir.

Aşağıdaki arazi satış belgesinde satıcı için *yultaçı kişi* yapısı kullanılmıştır. Anlaşma yapılırken anlaşmaya konulan “... *yultaçı kişi qorluq bolsun...*” ifadesi anlaşmanın ihlali karşısında sorumluluğun satıcıya yüklendiğini göstermektedir. Bu ifade Uygur ticaret hayatında ürünleri alan kişilerin haklarının korunduğunu göstermektedir:

...taçı birök ärklig bağ işi küçin tutup alayın yulayın tisär-lär bu oq ögäntä bu yir tängi<n>çä iki yir yaratı birip yulup alzun yultaçı kişi qorluq bolzun basa togrul korsuz bolsun. “... dahi eğer nüfuzlu beyin gücünüden yararlanıp alayım satayım deseler, tam bu nehirde bu yer değerinde iki yer düzenleyip satıp alsın. Satıcı zarardan sorumlu olsun, Basa Toğrul sorumlu olmasın.”(Yamada Sa06).

Aşağıdaki arazi satış belgesinde paraya ihtiyacı olup arazisini satan *yultaçı kişi* “satıcı” anlaşmanın ihlali durumunda sorumlu tutulmuştur. Arazinin büyüklüğü *bir şıy säkiz küri uruy kirür yir-imin* “bir şıy sekiz küri tohum giren arazimi” ifadesi ile açıklanmıştır:

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · manga şabi-qa · yunglaq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şıy säkiz küri uruy kirür yir-imin · basmıl-qa · toşuru tomlıdu sattım...yultaçı kişi qorluq bolzun-basmıl qorsuz bolsun“maymun yılı, altıncı... yedinci gün. Bana, Şabi’ka kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsüinkü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl’a doğrudan sattım...Satıcı sorumlu olsun, Basmıl sorumlu olmasın...” (Yamada Sa04).

Aşağıdaki belgede Atay Tutung’a para gerekli olduğu için Pintung adlı kölesini satmıştır. *Yultaçı kişi* Atay Tutung anlaşma ihlali durumunda sorumludur:

luu// säkiznç ay altı otuz-qa-män aday tutuñ-qa yunglaq-lıq çao krgäk bolup·pintung atly qıday är qrabas-ım-nı·şıvsay tayşı-qa (...) (...) toquz çao yastuq-qa toşuru satdım·bu qrabas satıñı tokuz yastuq çao-nı- män şıvsay tayşı bitig qılmış kün üzä tükäl sanap birtim...yultaçı kişi qorluk bolsun şıvsay tayşı korsuz bolsun... “Ejderha (yılı), sekizinci ay, yirmi altıncı gün. Ben Atay Tutung’a kullanmak için çav gerekli olup Pintung adlı Kıtay erkek kölemi Şıvsay Tayşı’ya... dokuz çav yastuka doğrudan sattım. Bu senedin düzenlendiği gün bu köle satışı(nın bedeli olan) dokuz yastuk çav’ı, ben Şıvsay Tayşı, bütünüyle sayıp verdim... Satıcı sorumlu olsun, Şıvsay Tayşı sorumlu olmasın...” (Yamada Sa24, Clark 58).

Yultaçı kişi yapısı satış belgelerinin dışında aşağıdaki köle azat etme belgesinde de kullanılmıştır:

...içimiz inimiz tuymış-ıms qadaşımız kim ymä çam çarım qılmazınlar çam çarım qılıp alayın yulayın tisärlar bu yir tänginçä iki yir öküz qay-a açarı olar-qa yratu birip yulup alzun yultaçı kişi qor-luy bolzun öküz qay-a olar qor-suz bolzun... “küçük kardeşimiz, büyük kardeşimiz, soyumuz, akrabalarımız, kimse sorun çıkarmasın. Sorun çıkarıp alayım satayım diye söyleseler bu yer denginde iki yer Öküz Kaya Açarı’ye ve onlara verip satın alsın. Satın alan kişi sorumlu olsun Öküz Kaya (ve) onlar sorumlu olmasın...” (Yamada Ex01).

3.2.1.2 alyuçı “alıcı”

< Tü. *alyuçı* “Käufer” (SUK 239).

İktisadi *almak* eylemini gerçekleştiren kişiler için Uygur Sivil Belgeleri'nde *al-* eyleminden türetilmiş olan *alyuçı* sözcüğü kullanılmıştır. Sözcük, bir satış belgesi (Yamada Sa01) ve bir karışık içerikli metin (Yamada Mi17) olmak üzere iki belgede geçmektedir. Aşağıdaki satış belgesinde olduğu gibi bu terim, kişilerin adları belgede geçtikten sonra taraflar için ayrıca kullanılmıştır.

Aşağıdaki satış belgesinde Pusartu Sinkay Kya adlı yazıcı, tarafların adlarını tekrarlamamış bunun yerine *alyuçı* ve *birgüçi* terimlerini kullanmıştır:

...bu tamya män adıy tarxan-nıñ oylum qaramuq-nuñ ol *alyuçı-qa* birgüçi-kä inçgä ayıtıp män pusartu sinqay qy-a bitidim... “...Bu damga ben Tarxan ve oğlum Karamuk’a aittir. Alıcıya ve satıcıya söyleyip ben Pusartu Sinkay Kya onu yazdım” (Yamada Sa01)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede sözcük, *tungsu* ile birden fazla alacaklı için kullanılmıştır:

qoyn yıl aram ay on säkiz-kä biz inç buqa aruñ ikägü tärbış apam (..) (?) ymä(?) ärgän-tä bitig birtimizärdi qoço-tağı taysañ borluq balıqborluq taştın qaç bölük yir-niñ satayı altı yüz yastuq çao içindin yüz yastuqbirip qalyan biş yüz yastuq çao qaldı bu çao-nı oylu tigin yängämiz-kä yaz küz kim kälsär tögürüp birürbiz...bu bitig-däki çao-nı birginçä biz inç buk-a aruñ iştin taştın bar yoq bolsar-biz birlä *alyuçı* tungsu taypaosın män in buqa-nıñ inim äsän män aruñ-nıñ oylum qar-a tuym-a ikägü bu bitig-täki çao-nı bitig yosunça nägü-kä m-ä tildamayın çam-sız köni birür-biz... “ koyun yılı, birinci ayın on sekizinde biz İnç Buka, Aruğ ikimiz Terbiş apam... olduğunda senet vermiştik. Koço’daki Taysang bağıni, şehir bağıni dışarıdan birkaç bölük yerin satış (parası) altı yüz yastuk çav içinden yüz yastuk verip beş yüz yastuk çav kaldı. Bu çav’ı Oğul Tigin yengemize yaz güz kim gelirse ulaştırıp veririz... bu senedi çav’ı verinceye... bu senetteki çav’ı senet şartlarınca itiraz, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz... Bu senetteki çav’ı verinceye..bizle birlikte alacaklı olanlar depozitoyu ben Buka’nın kardeşi Esen, ben Aruğ’un oğlu Kara ikimiz bu senetteki düzene göre hiçbir şekilde itiraz etmeden, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz...” (Yamada Mi17)

Alıcı, müşteri anlamındaki bu kelime Tat. *aluçı* “alıcı” (TatSl. 1997: 25), Kırg. *aluuçu* “alıcı” (1997: 7), Trkm *alıcı* “alıcı; müşteri” (TrkmSl. 1995: 29), Az. “1. Müşteri 2. Değiştirilen ürünü, malı vs.’yi alıp karşılığında para, senet vs. veren şahıs” (AzTüSl. 1994: 33), Gag. *alıcı* “1. Alıcı, müşteri 2. Rüşvet alan kişi” (GagTüSl. 1991: 9), TTü. *alıcı* “1. Satın almak isteyen kimse, müşteri 2. Kendisine bir şey gönderilen kimse 3. Almaç ...”; *alıcı bulmak* “müşteri bulmak”; *alıcı çıkmak* “1. Müşteri olmak 2.

İstemek, talip olmak” (TTÜSl. 2010: 92) gibi şekillerle çağdaş Türk dillerinde kullanılmaya devam etmektedir.

3.2.1.3 birgüçi “satıcı”

<Tü. *birgüçi* < *bir-gü-çi* “Satıcı/Verkäufer” (SUK 249).

Alyuçı “alıcı” sözcüğü ile birlikte *bir-* “vermek” eyleminden türetilmiş olan *birgüçi* “satıcı” sözcüğü kullanılmıştır. *Birgüçi*, malını satan kişi (satıcı) anlamında sadece bir satış belgesinde kullanılmıştır:

...bu tamya män adıy tarxan-ning oylum qaramuq-ning ol alyuçı-qabirgüçi-kä inçgä ayıtıp män pusartu sinqay qy-a bitidim... “...Bu damga ben Tarxan ve oğlum Karamuk’a aittir. Alıcıya ve satıcıya söyleyip ben Pusartu Sinkay Kya onu yazdım” (Yamada Sa01)

Satıcı anlamının dışında karışık içerikli bir belgede *birgüçi* sözcüğünün vergici anlamında kullanıldığı saptanmıştır:

tavişyan yıl ikindi ay iki otuz-qa biz bæg buq-a bay buq-a yürüng qıpçaq il buq-a malda qıdan yn-ä yürüng tümän kök tmür äsän tmür mänggü tmür turmuş udmış tınmış qul qy-a umınçı isigi töläk abış başlap il bodun-qa ol öngdünin-tä yunglaq-lıq böz käreğäk bolup inal qoçtın yüz iki yırım bay-lıq böz alıp biz-ni bilä qalançı turı-nı borluq-çı birip biz-ning burun birgüçi qı-a toyn alıy qalan-çımız-nı yanturup altımız... “Tavşan yılı, ikinci ay, yirmi ikinci gün. Biz Beg Buka, Bay Buka, Yürüng, Tümen, Kök Temür, Esen Temür, Menggü Temür, Turmuş, Udmış, Tınmış, Kul Kaya, Uminçı, İsigi, Tölek, Abış başta (olmak üzere) il halkına önceden kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğundan Inal Koç’tan yüz iki buçuk bağli pamuklu kumaş alıp bizimle birlikte (olan) kalançı Turı’yı, bağcı verip, bizim önceki vergici Kara Toyın adlı kalançımızı geri döndürüp aldık...” (Yamada Mi20)

3.2.1.4. birimçi “alacaklı; borç veren”

< Tü. *birimçi* < *bir-im-çi* “Gläubiger, Kreditgeber” (SUK II: 249), *bérimçi* “debtor” (ED 366), *bärimçi* “borçlu” (DLT I, 75). Ayrıca bk. *berim*

Alım birim çift sözünde olduğu gibi *alımçı* ile birlikte kullanılan *birimçi* terimi Uygur Sivil Belgelerinde vergi mükellefi olarak kullanılmıştır (Bkz. Özyetgin 2004). Malov’un *birimçi*’ye “kreditor” (1925: 268) anlamı vermesini yanlış bulan Caferoğlu, diğer Uygur

belgelerinde *öteğçi birimçi* “ödeyici medyun” olarak kullanıldığını ve böylece kelimenin “borçlu” anlamının tamamen teyit edildiğini ifade etmiştir (1934: 27).Kaşgarlı’daki *alımçı arslan berimçi sıçgan* “alıcı arslan, borçlu sıçan” (DLT I, 75) atasözünde de kelimeye “borçlu” anlamı verilmiştir.

Uygur Sivil Belgeleri’nde *birimçi* kelimesi *alımçı* ile birlikte çift söz oluşturarak iki belgede kullanılmıştır. Kutlug Temür’ün, oğlunu, Sengektez’e satışını gösteren aşağıdaki belgede kullanılmıştır:

...qutluq tāmür är tuymış toqtamış olarqa yunglaqlıq yarmaq kümüş kargäk bolup sängäktäz aqatın altmış altın alıp mübäräk qoç atlıq oylumni män atası qutluq tāmür aqası är tuymış aqası toqtamış üçägü birlä bolup toyuru tomlıdu sattım män bu oylu-qa ming yıl tūmān kün kē tāgi sängäktäz aq-a ärklig bozlun taplasar özi tutsun taplamasar adın kişi-kä ötkürü satsun biz-ning on-lukumuz yüz-lükümüz alımcımız**birim-çimiz** aqamız inimiz kim kim m-ä bolup çam çarım qılmazun-lar ...”Kutlug Temür, Är Tugmış ve Toktamış, bu (kişilere) kullanmak için gümüş para gerekli olup en büyük kardeş Sängäktäz’den 60 altın alıp Müberek Koç adlı oğlunu ben babası Kutluk Tämür, onun büyük ağabeyi Är Tugmış ve onun büyük ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte olup doğrudan sattım. bu evlatlığa bin yıl, on bin güne kadar büyük kardeş Sängäktäz sahip olsun. İsterse kendinin olsun, istemezse onu başkasına satsın. Biz-im onluğumuz, yüzlüğümüz, alımcımız berimcimiz büyük (ve) küçük kardeşimiz hiç kimse itiraz etmesinler...” (Yamada Sa26)

Baçak’ın kölesini sattığı aşağıdaki belgede *bärimçi* yine *alımçı* ile birlikte kullanılmıştır. Baçak, bu satışı yaptıktan sonra *alımçibärimçilerin* bu satışa itiraz etmemelerini istiyor:

...bir äksük-süz tükäl snp qırlp aldım bu män baçak satmış kişi-kä mäniñ akam inim uruqum tuymışım on-lukum yüz-lüküm alımcım berimçim kim kim m-ä bolup çam çarım qılsar-lar...
“ hiç eksiksiz, tam olarak sayıp ölçüp aldım. Bu, ben Baçak sattığım kişiye ağabeyim, küçük kardeşim, soyum, akrabam, onluğum, yüzlüğüm alımcım berimçim her kim olup itiraz ederlerse...”(Yamada Sa29)

3.2.1.5. alımçı “alacaklı, kredi veren kişi”

<Tü. *alımçı* <al+ım+çı “Gläubiger, Kreditgeber” (SUK 239), *alım+çı* “Gläubiger, Kreditgeber; Lebewesen, denen man das Leben schuldet” (UWp. 93). MK *alımçı* “creditor” (DankKelly. III, 7), *alımçı*“creditor, with some implication of activity in the collection of dept” (ED 146b).

Uygur Sivil Belgeleri'nde *alımçı* kelimesi *birimçi* kelimesi ile birlikte bir tür vergi mükellefi anlamında kullanılmıştır (Bkz. Özyetgin 2004: 155).

Taşık adlı kişinin borcuna karşılık Turı'ya arazisini ipotek ettiğini gösteren aşağıdaki belgede geçen *alımçularım* terimi ile alacaklılar kastedilmiştir. Belgede Taşık, kalan vergisini ödemeye gücünün yetmediğini, alacaklılarının çok olduğunu ve bu nedenle yaşamak için gücünün kalmadığını ifade etmiştir:

qoy(in)n yıl aram ay on yangıq-a män taşıq turı-qa bitig birür-män män qalan-qa yadap birim alım talım bolup alım-çı-larım m-a tälim bolup turıyü tög bolmayın... “Koyun yılı, birinci ay, onuncu gün. Ben Taşık, Turı'ya senet veririm. Ben kalana (vergisine) gücüm yetmeyip birim alım(borç) çok olup alımçularım (alacaklılarım) da çok olup duracak gibi olmayım(yaşayacak gibi olmadığım)dan...” (Yamada Mi19)

Kutluk Temür'ün Muberek Koç adlı oğlunu Señektez'e satışını gösteren aşağıdaki belgede *alımçı* kelimesi alım vergisini toplayan kişiler için kullanılmıştır:

...qutlug tämür är tuymış toqtamış olarqa yunglaqlıq yarmaq kümüş kargak bolup sängäktäz aqatın altmış altın alıp mübäräk qoç altıy olumnı män atası qutluq tämür aqası är tuymış akası toqtamış üçägü birlä bolup toyruru tomlıdu sattım män bu oyul-qa ming yıl tümän kün kä tägi sängäktäz ak-a ärklig bozlun taplasar özi tutsun taplamasay adın kişi-kä ötkürü satsun biz-ning on-luqumuz yüz-lükümüz alımçı-muz birim-çimiz aqamız inimiz kim kim m-ä bolup çam çarım qılmazun-lar ... “Kutluk Temür, Är Tuymış ve Toktamış, bu (kişilere) kullanmak için gümüş para gerekli olup en büyük kardeş Sängäktäz'den 60 altın alıp Müberek Koç adlı oğlunu ben babası Kutluk Tämur, onun büyük ağabeyi Är Tuymış ve onun büyük ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte olup doğrudan sattım. bu evlatlığa bin yıl, on bin güne kadar büyük kardeş Sängäktäz sahip olsun. İsterse kendinin olsun, istemezse onu başkasına satsın. Biz-im onluğumuz, yüzlüğümüz, alımcımız berimcimiz büyük (ve) küçük kardeşimiz hiç kimse itiraz etmesinler...” (Yamada Sa26)

Aşağıdaki belgede Baçak'ın, Bedrüz'e köle satışını gösterir. Bu satış belgesinde kullanılan *alımçım birimçim* kelimesi *alım birim* vergisini alan kişi için kullanılmıştır:

...bir äksük-süz tükäl snp qırıp aldım bu män baçaq satmış kişi-kä mäning aqam inim uruyum tuymışım on-luqum yüz-lüküm alımçım berimçim kim kim m-ä bolup çam çarım qılsar-lar... “ hiç eksiksiz, tam olarak sayıp ölçüp aldım. Bu, ben Baçak sattığım kişiye ağabeyim, kü.ük kardeşim, soyum, akrabam, onluğum, yüzlüğüm alımçım berimçim her kim olup itiraz etseler...” (Yamada Sa29)

Uygur Sivil Belgeleri dışında da kelime kullanılmıştır. Örneğin Kaşgarlı'daki şu ifade ilgi çekicidir: MK *alımçı arslan berimçi sıçgan* “alıcı arslan, borçlu sıçan” (DLT I, 75).

3.2.2. Ticarete Rol Alan Yardımcı Kişiler

3.2.2.1. arqalıq“giderleri üstlenen, kefil”

< Tü. *arqalıq* < *arqa+lıq* “Übernehmender” (SUK 241), UWp. *arkalıq* a) “helfend, Hilfs-” b) “beruhend auf, abhängig von” (Röhrborn 1977: 197) KTSI. *arka* “yardımcı” (Toparlı vd. 2003: 11)

Sivil belgelerde *arqalıq* kelimesi giderleri üstlenen kişi anlamında kullanılmıştır. Kelime ödünç alma ve rehin verme olmak üzere iki belgede kullanılmıştır. Yamada Lo19 belgesinde görüleceği üzere *arqalıq* olan kişi ödünç alınan mala kendi belirlediği bir oranda faiz uygulayabilmektedir. Bu da faiz oranının her ürün için belli bir ölçüde değil, kişilere göre değişebileceğini göstermiştir:

bars yıl altınç ay iki otuz-qa maña yigädmiş-kätüş-kä üür krgäk bolup-çanaq-ta vaptso tutuñ küri-siüzä-iki şıy üür altım-yangı-ta arqalıq tüş-i birlä köni birürmän-birginçä yoq bolsar män oylum qaysung köni birzün... “pars yılı, altıncı ay, yirmi ikinci gün. Ben, Yigedmiş’e faizi ile darı gerekli olduğu için, Çagan’dan Vaptso Tu’nun ölçüsü ile iki şık darı aldım. Güz başında yardım eden kişinin uygulayacağı faizle birlikte hepsini veririm. Vereceğim (gün) eğer olmazsam oğlum Kaysung hepsini versin...” (Yamada Lo19)

Aşağıdaki rehin verme belgesinde Temür Buka adındaki bir kişi ekip biçecek yer ihtiyacını karşılamak için Kayımtu’nun arazisini kiralamıştır. Ekip biçilen toprak için alınan birim vergisi gelirse araziyi kiralayan Temür Buka *arqalıq* yani giderleri üstlenen kişi olur. *Arqalıq* terimi bu belgeden de anlaşılacağı üzere tam olarak bugünkü kefil anlamında kullanılmamıştır. Bu belgede yardımcı olan kişi anlamından ziyade giderleri üstlenen kişi anlamında kullanılmıştır:

...maña tämür buq-a-qa tarıy tarıy yir kargäk bolup qyımtu-nıñ çaqçaq(?)tağı ilçi birlä-kii täñ ülüş-lüg yirin iki şıy ya-a-qa tudum bu yir-kä äñiz tudsä birim alım kälsä män tämür buq-aa bilür män qayımtu bilmäz uluy birim kälsä ol arqa-lıq bolur... “... bana, Temür Buka’ya ekip biçecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit olarak bölüştüğü yeri iki şık para karşılığında kiraladım. Bu yerde anız için yapılacak bir şey olursa ben Temür Buka’yı bilirim. Ben Kayımtu’yu bilmem. Yüksek birim (vergesi) gelirse o kefil (arka çıkan, üstlenen kişi) olur...” (Yamada RH05)

3.2.2.2 tungsu “ortak borçlu”

< Çin. *tungsu* “Mitschuldner” (SUK 294b).

Çince kökenli bu sözcüğün tarihi Türk dili sahasında başka bir yazılı belgede kullanımı tanıklanamamıştır. Uygur sivil belgelerinde sadece bir belgede kullanımı tespit edilmişti. Aşağıdaki karışık içerikli belgede alıcıların birden fazla olması sebebiyle *tungsu* “ortak borçlu” sözcüğün kullanımı tercih edilmiştir.

... bu bitig-däki çao-nı birginçä biz inç buq-a aruy iştin taştın bar yok bolsar-biz birlä alyuçı **tungsu** taypaosın män in buqa-nıñ inim äsän män aruy-nıñ oylum qar-a tuym-a ikägü bu bitig-täki çao-nı bitig yosunça nägü-kä m-ä tldamayın çam-sız köni birür-biz... “... bu senedi çav’ı verinceye... bu senetteki çav’ı senet şartlarınca itiraz, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz... Bu senetteki çav’ı verinceye..bizle birlikte alacaklı depozitoyu ben Buka’nın kardeşi Esen, ben Aruy’un oğlu Kara, ikimiz bu senetteki düzene göre hiçbir şekilde itiraz etmeden, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz...” (Yamada Mi17)

Tarihi Türk dili alanının yanında çağdaş Türk dili alanında da sözcüğün kullanılmaması Çinlilerle çok iyi ticari ilişkiler kuran Turfan Uygurları döneminde bu kelimenin ticarete kullanılıp daha sonra sözcüğün kullanımının bırakıldığını gösteriyor.

3.2.2.3 ançaşı “müfettiş”

< Çin. *ançaşı* “Inspektor (Bezeichnung eines Beamten zur Mongolenzeit)” (SUK 240)
ançaşı “Bezeichnung eines Beamten zur Mongolenzeit (bis zum Jahre 1291); Inspektor” (UWp. 134)

Moğol İmparatorluğu altındaki bölgelerde görevli memurlara (müfettişlere) verilen bu ad Uygurlarda da görülmektedir. Dönemin müfettişlerine verilen ad vasiyetname türündeki bir belgede kullanılmıştır.

luu yıl säkizinci ay altı otuz-qa män şivsay tayısı ulu suu-qa buyan-ı tægün anta basa aqa ini oylul-lar-qa buyan-ı tægün basa qoço il bäg-läringä **ançaşı-lar-qa** şazın ayyuçı-qa şazın uluylarınğa il-kä bodun-qa quvray-qa alqu tunly ... “yılan yıl sekizinci ay yirmi altıncı gün. Ben Şivsaa Tayısı, Ulu Kağana sevabı değsin, sonra büyük ve küçük prenslerine sevabı değsin. Koço şehrinin beylerine, müfettişlerine işverenlere, bölgenin ulularına, il halkına, Budist topluluğa, bütün canlılara...” (Yamada Em01)

Bu devlet memurları kişiler arasında yapılan sözleşmelerin ihlali durumunda ihlali yapan kişi tarafından kendisine ceza verilen görevliler arasında sayılmaktadır. Sözleşme ihlali durumunda ayrıca devleti yöneten kişiye, kraliçeye, prenslere, sözleşmenin yapıldığı şehrin ileri gelenlerine altın ya da gümüş verildiği anlaşılmaktadır.

3.2.2.4 qalançı “Vergi toplayıcısı, kalan vergisini toplayan kişi”

< *qalançı* < *qalan-çı* “qalan- Steuereinnehmer” (SUK 272) *qalan* vergi sözcüğünün kökeni, tarihi ve çağdaş Türk dili sahasındaki kullanımı için bkz. Özyetgin 2004.

ET’de *qalan* vergisini toplayan kişileri adlandırmada kullanılan *qalançı* sözü Uygur dönemi sonrasında 1453 tarihli Kırım sahasına ait bir yarlıkta kullanılmıştır (Özyetgin 1996: 113). Daha sonraki dönemlerde kullanılmayan bu kelime, iki sivil belgede geçmektedir

Arazi satış belgesinde *qalançı* teriminin kullanıldığı tespit edilmiştir:

küskü yıl bir ygrminç ay al[tı yangı]-qa biz tolu qy-a m[ısır ul]ıy inç qy-a mısır başlap [onluk]lar-qa on öngdün-in-dä böz kargäk bol[up] ///////////////kä(?) (..)////(.) qalan-çımız (?) tög//p barıp yorır qalan-ı yüz başında-çı äski//(.)my biz onluqlar-qa qalmış üçün üdäy älçi-kä toñuz yıl biz-niñ on // kälmiş böglik bir küp bor tögmäyüük üçün (.)////.)lık- py//yüz äki [bag-lıg] böz ///(.)(...)-kı py(.) birgü (?)// sodu ögän-täki bir äkin yer-in quus t(ä)mür bahşı-tın uzun qarı bilä otuz tas böz iligdä alıp toguru tomlıdu satımız... “Fare yıl, on birinci ay, altıncı gün. Biz Tolu Kaya Mısır, Ulug, İnç Kaya, Mısır başta (olmak üzere) onluklara on pamuklu kumaş gerek olduğundan...ke...kalançımız... varıp yürürlükte olan kalan vergisini yüz başındaki eski...biz onluklara kaldığı için Üdey Elçi’ye domuz yılında bizim bağlı kumaş...vermek için... Sodu ırmağındaki bir ekin yerini Kuus Temür Bahşı’dan uzun ölçü ile otuz tas(ölçü birimi) pamuklu kumaşı elden alıp doğruca tamamen sattık...” (Yamada Sa09)

Bağ idaresinin devir teslim sözleşmesinde sözcüğün kullanımı tespit edilmiştir:

il bodun-qa ol öngdünin-tä yunglaq-lıq böz kargäk bolup inal qoçtın yüz iki yırım bay-lıq böz alıp biz-ni bilä qalançı turı-m borluq-çı birip biz-niñ burun birgüçi qr-a toyın altıy qalan-çımız-nı yanturup altımız...”... il halkına önceden kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğundan Inal Koç’tan yüz iki buçuk bağlı pamuklu kumaş alıp bizimle birlikte (olan) kalançı Turı’yı, bağcı verip, bizim önceki vergici Kara Toyın adlı kalançımızı geri döndürüp aldık...” (Yamada Mi20)

3.2.2.5 taruğa, taryu “vali; vergi tahsildarı”

< (*daruğa*) *taruğa*, *taryu* < Moğ. *daruğa* “Präfekt, Gouverneuer” (SUK), *daruga* “Gouverneur, im Auftrage des Herrschers seiner Tätigkeit obliegender Bezirks-oder Stadtkommandant” (TMEN 193). *Taruga* “Kelime Tü. *baksak* ile eş anlamlı olup her iki kelimenin de kök şekli olan *daru-* ve *bas-* “baskı yapmak, zorlamak” olarak aynı anlama gelmektedir.” (Özyetgin 2004: 160).

Moğol idari teşkilatlarındaki bir memur grubuna verilen ad, SUK'ta iki belgede (Ad01-Mi04) farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Darugalar, farklı görevlerde bulunmuşlardır. Askeri vali ve vergi tahsildarı oldukları için doğal olarak nüfus sayımında, savaş zamanı bölgesindeki ordunun askere çağırılmasından, posta istasyonlarının kurulmasından, vergilerin toplanmasından ve saraya bu vergilerin merkeze gönderilmesinden sorumlu olmuşlardır. (Özyetgin 160-161).

SUK'ta yayımlanan belgeler arasında bulunmayan Clark 97, JW-Li 4.12 belgesinde de *taruga* sözcüğü kullanılmıştır. Özyetgin, sözcüğün bu belgede, tımar bağcılarının kalan vergisini kesmeye gelen vergi tahsildarı için kullanıldığını ifade etmektedir.

[*älçi*] *igädäy qan çaqın-ta toqluy altıy taruğa-kälip inçü bayçı-lar-qa qalan käsmişi yoq*
“(Elçi) İgedey Han çağında Toklug adlı *taruğa* gelip inçü bağcılara *kalan* kestiği yok”
(Özyetgin 2004: 161, Clark 97, JW-Li 4.12)

Aşağıdaki belgede *taruğa* şehir anlamına gelen *balıq*'tan hemen sonra kullanılmıştır. Bu nedenle Özyetgin “*taruğa*” sözcüğünün bu belgede şehir valisi anlamında kullanıldığını düşünmüştür (Özyetgin 2004: 161)

balıq taryu-larığa ädär-kä yaraşu at birip çinsto ayay-qa tägimlig-kä bir-kä iki birip...
“şehir valisine binmeye uygun at verip Saygıdeger Çintso'ya bir'e iki verip...” (Yamada Ad01)

3.2.2.5 borluqçı “şarap üretimiyle uğraşan kişi, bahçıvan, bağcı”

<FarTü. *borluq* < *bor+luq+çı* “Weingärtner” (SUK 252) “vine grower, vine cultivator” (ED 366a) Kelimenin kökü Orta Farsçadan ödünçleme olan *bor*’dur. (Clauson: 354). Ayrıca bkz. *Bölüm 3.3.4.1 bor*.

Borluqçı kelimesinin kökü yukarıda verildiği gibi *bor*’dur. İİYE ile türetilen *borluq* başlangıçta sadece “üzüm bağları” için kullanılmasına rağmen Budist edebiyat içerisinde yer alan *Kalyanamkara* ve *Papamkara*’da bahçe için kullanılmıştır: ... *borluqta tägmiştä borluqçı ärkä inçä täp tädi qaç käräklig yämiş sögüting üzä birär çingratgu asıng* “bahçeye varınca bahçıvana şöyle dedi: Uygun birkaç yemiş ağacının üzerine her birine küçük birer çingirak asın” (Hamilton 1998: 66).

Eski Türk devletlerinde dolaşan seyyahlar buralarda yetişen meyvelerden övgüyle söz etmişlerdir (Zaif 1987: 76). Bu devletlerde meyveler kadar bahçe işi ile uğraşan kişiler de önem kazanmışlardır. *Borluqçı* aşağıdaki belgelerde görüldüğü gibi vergi ödeyen meslek grubuna girmektedirler.

Borluqçı, Uygur Sivil Belgeleri’nde hem özel ad hem de meslek adı olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki belgede *borluqçı* kelimesi, bağcı, şarap üreticisi anlamında kullanılmıştır:

tavışyan yıl ikindi ay iki otuz-qa biz bæg buq-a bay buq-a yürüñ qıpçaq il buq-a malda qıdan yn-ä yürüñ tümän kök tmür äsän tmür mäñgü tmür turmış udmuş tinmiş qul qy-a umınçı isigi töläk abış başlap il bodun-qa ol öngdünin-tä yunglaq-lıq böz käreğäk bolup inal qoçtn yüz iki yrım bay-lıq böz alıp biz-ni bilä qalançı turı-nı borluq-çı birip biz-niñ burun birgüçi qr-a toyın altıy qalan-çımız-nı yanturup altımız... “Tavşan yılı, ikinci ay, yirmi ikinci gün. Biz Beg Buka, Bay Buka, Yürüñ, Tümen, Kök Temür, Esen Temür, Mengü Temür, Turmuş, Udmuş, Tinmiş, Kul Kaya, Uminçı, İsigi, Tölek, Abış başta (olmak üzere) il halkına önceden kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğundan Inal Koç’tan yüz iki buçuk bağlı pamuklu kumaş alıp bizimle birlikte (olan) kalançı Turı’yı, bağcı verip, bizim önceki vergici Kara Toyın adlı kalançımızı geri döndürüp aldık...” (Yamada Mi20)

Tarih farklılığı dışında neredeyse tamamen benzer olan aşağıdaki ödünç alma belgelerinde *borluqçı* özel ad görünümündedir:

... maña bolmış-qa asıy-qa kümüş kârgâk bolup işirä-tä üç stir kümüş altım qaç ay tutsar-män ay sayu birär yarım baqır kümüş asıyı bilä köni birürmän birginçä yoq bolsar-män kişim tüzük köni birzün tanuq **borlukçı** tanuq baçara...“...Bana, Bolmuş’a faiziyle gümüş gerekli olup İşire’den üç stir gümüş aldım. Kaç ay tutarsa her ay için yarım bakır gümüş faiziyle birlikte veririm. Vereceğim gün eğer olmazsam eşim Tüzük hepsini versin. Tanık Borlukçı, Tanık Baçara...” (Yamada Lo07)

küskü yıl törtünç ay iki ygrmikâ maña bolmış-qa asıy-qa kümüş kârgâk bolup işirä-tä üç stir kümüş altım qaç ay tutsar-män ay sayu birär yarım baqır kümüş asıyı bilä köni birürmän birginçä yoq bolsar-män kişim tüzük köni birzün tanuq **borlukçı** tanuq baçara...“maymun yılı dokuzuncu ay on ikinci gün. Bana Bolmuş’a faiziyle gümüş gerekli olup İşire’den üç stir gümüş aldım. Kaç ay tutarsa her ay için yarım bakır gümüş faiziyle birlikte veririm. Vereceğim gün eğer olmazsam eşim Tüzük hepsini versin. Tanık Borlukçı, Tanık Baçara...” (Yamada Lo08)

Sözcük, sivil belgeler dışında *Kalyanamkara* ve *Papamkara*’da da geçmektedir:

... ötrü tegin ol borluqçı är birlä bardı. “daha sonra prens bu bahçıvanla gitti” (Hamilton 1998: 65)

... borlukta tægmiştä borlukçı ärkä inçä täp tädi kaç kâräklig yemiş sögüting üzä birär çingratgu asıng “bahçeye varınca bahçıvana şöyle dedi: Uygun birkaç yemiş ağacının üzerine her birine küçük birer çingırak asım” (Hamilton 1998: 66)

3.2.2.6 bözçi “Kumaş dokumacısı”

< bözçi < böz+çi “Baumwollstoffweber” (SUK 252); bözçi “a weaver, or seller, of cotton cloth” (ED 390a). Sözcüğün kökeni, tarihi ve çağdaş Türk dili sahasındaki kullanımı için bkz. **Bölüm 3.3.4.2 Böz.**

ET’de sıkça karşılaştığımız böz, bözçi kelimeleri daha sonraki dönemlerde de görülmüştür. Çağ. bözçi (ED 390a) “pamuklu elbise dokuyan kişi” karşılığında görülür.

Kelime çok açık anlamlı olmasa da ticari terim olarak araştırmamıza almayı uygun gördük. Kelime yalnızca aşağıdaki karışık içerikli belgede görülmüştür:

pars yıl toquzunç ay altı otuz-qa biz otuz-nuñ b(..)ltur atly tmirçi qarabaş toyın-çoy-nuñ ay silıy(?) atly äbçi qarabaş bözçi ikägü bægär-lär-iñä ayıtmatın är äbçi bolmış-lar kin män toyın-çoy otuz bilä äşitip adırtmın toyınçoy-nuñ äbçi qarabaş-nuñ birtin toyın-çoy oq alırmän · män otuz-nuñ tmirçi qarabaş-nuñ birtin män otuz oqalır-män... “Pars yıl, dokuzuncu ay, yirmi altıncı gün. Biz, Otuz’un(sahipler), B(..)ltur adlı demirci köle ve Toyunçug’un Ay Silıy adlı evde çalışan kadın köle şarap üreticisi sahiplerine sormadan erkek ve kadın

olmuşlar. Daha sonra ben, Toyunçug ve Otuz ile işitip ayırdık. Toyunçug kadın kölesinin birtini(vergisini) ben Toyunçug alırım. Ben Otuz, demirci erkek kölemin birtini(vergisini)alırım...(Yamada Mi02)

Bözcü sözcüğü, Çağdaş Türk dillerinde, Kırg. *bözçü* “bez dokuyan” (Yudahin 1998: 140) ve YUyg. *bözçi* “dokumacı” (YUygSl. 1995: 51) biçimleriyle halen kullanılmaktadır.

3.3. Ticareti Yapılan Unsurlar

Uygurlarda ticaretin gelişmişliği, sivil belgelerde yapılan ticari eylemlerin çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. Sivil belgelerde tarımsal ürünlerin, sanayi ürünlerinin, hayvanların, insanların ticareti yapılmıştır.

Tarım ürünleri Eski Uygurlarda rehin verme ve borç alma belgelerinde kullanılmıştır. Borç alınan ürünler çoğunlukla güz başında faiziyle geri verilir. Borcun güz başında geri verilmesinin nedeni hasadın bu dönemde yapılmasıdır. Borç alınan bir tarım ürününün ödemesi çoğunlukla yine bir tarım ürünüyle yapılır:

maņa çürikä tüşkä { } küñçit kargäk bolup qayımtutın bir küri küñçit aldım yañıda iki küri küñçit köni birür män “... Bana Çurı’ye faizli susam gerekli olup, Kayımtu’dan bir küri susamın hepsini vereceğim” (Yamada Lo25)

Eşek, at ve ud (sığır) gibi hayvanlar da ticaretin önemli unsurlarıdır. At’ın özellikle Çinliler ve Türkler arasında yapılan ticaretin önemli bir parçası olduğu bilinmekle beraber Sivil belgelerde at’ın ticaretiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Eşek yük hayvanı olarak kullanılmıştır. Eşeğin bu özelliğinden yararlanan Uygurlarda eşek kiraya verilen bir hayvandır.

Sanayi ürünleri olan *böz* “pamuklu kumaş”, *quanpo* “keten kumaş”, *bor* (şarap) alımı-satımı yapılan ürünlerdi. Farklı çeşitleri olan *böz* ve *quanpo* aynı zamanda ticarete bir ödeme aracı olarak da kullanılmaktadır. Turfan bölgesi pamuklu kumaş ticaretinin merkezidir. Bu nedenle Türkler bu bölgeye göç ettikten sonra *böz* ve *quanpo* ticareti Türkler arasında daha fazla yayılmıştır.

İnsan ticareti de ticaretin bir parçasıdır. Sivil belgelerde köleler için kullanılan terimler cinsiyete göre farklılık gösterir. Kadınlar için çoğunlukla *küng* erkekler için ise çoğunlukla *qarabaş* adı kullanılmıştır. Bazı belgelerde kişiler kendi çocuklarını ve kadınlarını belli bir ödeme karşılığında satmışlardır. Bir belgede bir kadının rehin olarak verildiği saptanmıştır. Aşağıda bu örnekler verilmiştir.

3.3.1. Tarımsal Ürünler

Orta Asya üzerine üzerine yapılan çalışmaların genelinde Türklerin, Eski Uygurlar döneminde tarımsal üretime geçtiğini belirtilmektedir. Bilinen ilk Türk devleti olan Göktürk Devleti'nde ve daha sonrasında Uygur Bozkır Kağanlığı döneminde tarımsal üretimin ve bununla birlikte tarım ticaretinin yapıldığını gösteren birçok arkeolojik buluntu ortaya çıkarılmıştır (Bunun için bkz Gül 2004)

Uygurlar Sivil Belgeleri'nde *tary*, *äkin*, *buyday*, *arpa*, *uruy*, *yür*, *darı*, *künçit* gibi tarım ürün adları geçmektedir. Tuturgan, aşlık, apargan, konak vs. gibi ürünler sivil belgelerde ticareti yapılan ürünler olarak geçmemesine rağmen Türkler arasında bilinip, ticaretinin yapıldığı açıktır (daha geniş bilgi için bkz. Gül 2004)

3.3.1.1 *tary* “hububat, darı”

<*tari-γ* (ED 537b), MK *tary* “Tillage” (DankKelly I, 291); KB *tary* “ekin, tohum” (Arat 1979: 426); NF *tary* “buğday, zahire” (Ata 1998: 405); CC *tari* “Hirse” (Grønbech 1942: 236), KTAM *tari* “darı” (Toparlı 200: 142); Kİ *tar* “darı” (Caferoğlu 1931: 99); İMüh. *tary* “darı” (Battal 1934: 69).

Tary kelimesinin etimolojisi üzerine farklı görüşler vardır: Clauson *tary* kelimesinin kökünü *tari-* “tarlayı ekmek, ekin sürmek” olarak almıştır (ED 537b). Doerfer ise *tary* kelimesinin kökenini *tar-* “verstreuen” fiilinden getirir (Doerfer 1982:114).

Gül, ET’de “ekin ekilmiş arazi” ve “darı, hububat” anlamlarında geçen *tarıy* kelimesinin *ı taray* varyantının da kullanıldığını ifade etmiştir (2004: 249).

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde böz karşılığında *tarıy* verilmiştir:

yılan yıl üçünç ay iki yangıqa maña qıryaquz-qa böz kârgäk bolup vaptu-tın iki iki bay böz aldım yañıd-a iki şıg tarıy birürmân birmädün kâçür {sâr}-mân il yñınça tüşi bilä birürmân ...yılan yılı üçüncü ay ikinci gün, bana Kıryakuz’a böz gerekli olup Vaptu’dan iki bağ böz aldım. Karşılığında iki şıy darı vereceğim. Vereceğim günü geçirirsem il töresinin (uygulayacağı) faizle vereceğim... (Yamada Lo15)

tarıy sözcüğü, Uygur Sivil Belgeleri’nde darı anlamında kullanılmaktadır. Bu belgelerde *tarıy tarıy yir* “hububat ekilecek yer” ifadesi sıkça kullanılmıştır. Hububat ekilecek bu arazilere ihtiyacı olan kişiler toprak sahiplerinden bu arazileri kiralarlar. Kiralanan arazilerde toplanan ürünler toprak sahibi ve kiralayan taraf arasında belli oranlarda paylaşılır:

biçin yıl aram ay iki yangı-qa maña tämür buq-a-qa tarıy tarıy yir kârgäk bolup kıymtu-nıñ çakçak(?)taki ilçi birlä-kii täñ ülüş-lüg yirin iki şıy ya-a-qa tuttum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä ol arqalıy bolur... “Maymun yılı, birinci ay, ikinci gününde, bana Temür Buka’ya ekip biçecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit olarak bölüştüğü yeri iki şık karşılığında kiraladım. Bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelirse o yardımcı olur...”(Yamada RH05)

tavışyan yıl aram ay bir yangıqa mân aram qy-a qınısun birlä yunglaq(?)-lıq ço krgäk [bolup] Töküz-taqı tarıy tarımaq-qa yir-ni altmış-aq-qa apam-qa on iki sıtır ço yaq-a-sın ilig-tä alıp birürmân... “Tavşan yılı, birinci ay, birinci gün. Ben Aram Kya, Kınısun ile kullanmak için çav gerekli olup Töküz’teki tarlayı ekip biçilecek yeri altmış aka(?) on iki sıtır çav faizini öncesinde alıp vereceğim...” (Yamada RH03)

Sözcük, Çağdaş Türk dillerinde kullanılmaktadır: Çuv.*tır* “1. xleba v zerne” 2. Xleva na kornyu; posevi” (Yegorov 1964: 268); Tuv. *tara a* “1. Hububat, buğdaygiller. 2. Buğday 3. is. ekmek” (TuvaSI. 2003: 105); Hks. *tarığ* “1. Ekim ekme; *çashı tarığ* ilkbahar ekimi; *tarığ ploşadı* “ekim alanı, tarla” (HksSI. 2007: 493), Kırg. *taruu* “darı yarması” (KırgSI. 1994: 714); Kzk. *tarı* “1. darı, akdarı 2. darı tanesi” (KzkSI. 2003:524); YUyg *térik* “darı” *äxliyan térik* “kabuğundan arınmış darı” (YUygSI. 1995: 409); Özb. *tarik* “darı” (ÖzbSI. 1994: 257); Az. *darı* “Türklerin eskiden beri bildikleri ufak taneli bir tahıl” (AzTüSI. 1994: 234); TTü. *darı* “1. Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (Panicum) 2. Bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu 3. (bazı bölgelerde) Mısır” (TTüSI. 2011: 596)

3.3.1.2 uruy “tohum; nesil”

<uruy (ED 214b), *uruy “1. Seed 2. Child, girl 3. Kin, kind 4. Relatives” (EDAL II. 1187), uruy (Suv 337-8/11), urug “Same, Korn, Saat, Nachkomme” (VEWT 516a), MK uruyäkti “tohum ekti” (DLT I, 64), KB uruy “tohum, nesil, soy, sop” (Arat 1979: 497), urug “tohum” (Battal 1934: 80), uruq “qarındaş, uruy” (Nevayil III. 298).

Eski Uygur sivil belgelerinde ticareti yapılan tarımsal ürünlerden olan *uruy*, Eski Türkçede hem tohum anlamında hem de mecazi olarak “soy, torun, klan” anlamlarında kullanılır.

Aşağıdaki belgede satışı yapılan yere ne kadar *uruy* “tohum” ekilirse taraflar arasında eşit miktarda paylaşılır:

taqıyü yıl ikindi ay säkiz ygrmikä maña ilçi-kä tarıy tarıyü yir kargäk bolup qayımtu-nıñ yol toğan-taqı yarım äñiz yir-in anuq-qa tuttum bu yirkä näçä uruy batsar ikägü täng üntürüp tarır-biz bolmuş tüş-in täng üläşür-biz bu yir-kä bir<i>m alım kälsär ikägü täng bilir-biz... “Tavuk yılı, ikinci ay, on ikinci gün. Bana, İlçi’ye ekip biçmek için yer gerekli olup Kayımtu’nın Yol Toğan’daki yarım boş yerini ekip biçmeye hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz eşit miktarda büyütüp ekeriz. Yetişen ürünleri eşit şekilde bölüşürüz. Bu yere birim alım (vergesi) gelirse ikimiz sorumluyuz...” (Yamada RH07)

Aşağıdaki satış belgesinde arazinin ölçüsü *uruy* ile ölçülmüştür. Bir yere ne kadar *uruy* “tohum” ekileceğinin bilinmesi Uygurlarda tarımın ileri seviyede olduğunu gösteriyor. Tarımsal arazilerin çeşitli ürünlere karşılık kiralandığı satıldığı bu durumun hem tarım hem de ticaret açısından çok önemli olduğunu görüyoruz:

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yunglıq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şıy säkiz küri uruy kirür yir-imin · basmıl-qa · toyuru tomlıdu sattım... “Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi’ya kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basımıl’a doğrudan sattım...” (Yamada Sa04)

Çağdaş Türk dili sahasında da kelime farklı şekilleriyle kullanılır: Çuv. *vara* “1. vor 2. Vorovstvo, kraja” (ÇuvSl. 1982: 69), Dolgan. *urū* “1. Verwandter 2. Sohn oder Schwester der Eherfrau von Ego 3. Tochter dwer Schwester des Vaters der Eherfrau von ego 4. Verwandt (schaftlich)” (DolSl. 1998: 263), Tuva *uruy* “1. Rebyonok 2. Devoçka

3. Devuşka 4. Doç” (TuvaSl. 1968: 440), Kırg. *uruk* “1. Tohum 2. Cins 3. Soy, kabile” (KırgSl. 1998: 785); Kzk. *urık* “1. Embriyon, oğulcuk 2. Tohum” (KzkSl. 2003: 587), Nog. *urlık* (EDAL II. 1187) KKalp. *urık* (EDAL II. 1187), Tat. *orlık* “tohum, döl” (TatSl. 1997: 235), Başk. *orlok* (EDAL II. 1187), Karay.-, Kar-Malk. *urluk* “tohum” (KMalkSl. 2000: 419), YUyg. *uruk* “1. Tohum 2. Soy” (YUygTüSl. 1995: 438), Özb. *urug* “1. Tohum, tane 2. Akriba” (Yusuf 1994: 160), Trkm. *uruy* “bir ata-babadan emele gelen nesiller toparı, şonung yalı-da umuman nesil” (TrkmDSl. 1962: 676), TTü. *uruk* “soy, sülale” (TüSl. 2010: 2420).

3.3.1.3 üür / ür / ü’r / yür / yüür “darı”

< *ür* ~ *üyür* ~ *yür* “Kolbenhirse (oder: eine andere Hirseart)” (SUK 298), *yügür “1. millet 2. sorgho 3. corn, maize” (EDAL II: 1548), MK *ügür* (DLT I. 54), KB *yür* “bir darı cinsi (?)” (Arat 1979: 562) ve *üyür* “darı” (Arat 1979: 507).

Clauson *yür* için darı veya benzeri bir çeşit tohum anlamını verir. (ED 275b). Darı için Uygur sivil belgelerinde *tarıg* ve *yür* gibi farklı kelimeler kullanılmıştır. Gül’e göre *tarıg* ve *yür* farklı türdeki darı için kullanılmıştır (2004: 310).

Aşağıdaki rehin verme belgesinde, Tölek Temür kiraladığı ineğin ücretini *yür* “darı” olarak vermiştir:

yunt yıl ikinti ay tokuz yangıqa maña töläk tämür-kä tärkän ud kargäk bolup umar-nıñ ala ud-nıñtärin-gä küz yangıt-a iki şıy tarıy üç şıy yür birür-män... “at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gün. Bana Tölek Temür’e kiralık inek gerekli olduğundan Umar’ın ala(benekli) ineğini kira ücreti için güz başında iki şıy tohum üç şıy darı veririm.”(Yamada RH14)

Diğer bir belgede ise Yigedmiş’in darı ihtiyacı olmuş. Aldığı darının ücretini faiziyle ödemek zorundadır. Bu belgede ilginç olan diğer özellik darının Vaptso Tutuñ’un ölçüsüyle alınmış olmasıdır. Genel ölçü birimlerinin dışında olan bu ölçünün miktarı ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

bars yıl altınç ay iki otuz-qa maña yigädmiş-kätüş-kä üür krgäk bolup-çanaq-ta vaptso tutun küri-siüzä-iki şıy üür altım... “pars yılı, altıncı ay, yirmi ikinci gün. Ben, Yigedmiş’e faizi ile darı gerekli olduğu için, Çagan’dan Vaptso Tutuñ’un ölçüsü ile iki şık darı aldım...” (Yamada Lo19)

Çağdaş Türk dili sahasında kelimenin kullanımı tespit edilmiştir: Çuv. *vir* “1. proso 2. pşyonny” (ÇuvSl. 1982: 80), Saha *üöre* (EDAL II: 1548), Tuv. *ürgene* “ikra” (TuvSl 1968: 454), Kırg. *cügörü* “mısır” (KırgSl. 1988: 236), Kzk. *jügeri* “mısır” (KzkSl. 2003: 188), Tat. *cögürä* “süpürge darısı, darı” (TatSl. 1997: 493), Kar-Malk. *cügeri* “mısır” (KMalkSl. 2000: 161).

3.3.1.4 äkin “hububat; ekin ekilen yer”

<*äk-in*, *äk*-“something which bends” (ED 109a), MK *ekin* “çiftlik ekin ekilen yer” (DLT I, 78), ME *äkin* “ekin” (Yüce 1993), AKT *äkin* “ekin” (Borovkov 2002: 99), NF *ekin* “ekin” (Ata 1998, 116), KTAM *ekin* “ekin” (Toparlı 2000: 104), Kİ *äkin* “ekin” (Toparlı 1999: 108), DM *ekin* “ekin” (Toparlı 2003: 14), TZ *ekin* “ekin” (Atalay 1945: 167).

ET’de hububat genel adı olarak *tarıy* kelimesi kullanılmıştır. İslami çevrede daha çok *äkin* kelimesi kullanılmıştır. *äkin*, *tarıy* kelimesi gibi toprağa ekilen her türlü ürün için kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde de *ekin* “toprağa ekilen her türlü ürün” için kullanılır (Gül 2004: 263).

Äkin Uygur sivil belgelerinde sıkça karşılaştığımız genel tohumluk adıdır. Sivil belgelerde anlatıldığı üzere ekinler toprağı tutuyor (*äkin tut-*), toprağa tutulan ekinlerden elde edilen ürünler taraflar tarafından belli oranlarda paylaşılıyor:

biçin yıl aram ay iki yangı-ka maña tämür buk-a-ka tarıy tarıy yir kargäk bolup kyımtu-nıy çakçak(?)taki ilçi birlä-kii täng ülüş-lüg yirin iki şıy ya-a-qa tuttum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä ol arqalıy bolur... “Maymun yılı, birinci ay, ikinci gününde, bana Temür Buka’ya ekip biçecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit olarak bölüştüğü yeri iki şık karşılığında kiraladım. Bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelirse o yardımcı olur...” (Yamada RH05)

maña tınsıdu-qa yir [kargäk] bolup çikäztäki tarıy nätäg ... kölni yazlıy küzlüg ... yarım şıy tarıy iki küri ür yaqa birgükä t... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn ulıy birim bolza [ol arqalıy bolur... “Bana Tınsıdu’ya yer gerekli olduğundan Çikez’deki darı gibi... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şıy hububat iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımcı olur(arka olur, yardım eder)...”(U 5268, Zieme 1980: 225)

Çağdaş Türk dillerinde de kullanımı açıktır: Hal. *häkin* “Saat” (LSch. 1987: 292), Tat. *igên*“ekin” (TatSl. 1997: 101), YUyg. *ekin* (YUygTüSl. 1995: 123b), Özb. *ekin*“ekin” (Yusuf 1994: 267), Az. *ekin*“1. tahıl, bostan vs. ekilmiş tarla // tarlada bitmiş tahıl, taneli bitkiler vs. 2. Ekme işi 3. Bazı ot isimleriyle beraber kullanılarak onların aslında tarlada, ekin arasında bittiğini gösterir (ekin lalesi vs.)” (1994: 352), TTü. *ekin*“1. tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı durum 2. Kültür, hars. (TüSl. 2010: 766).

3.3.1.5 arpa“arpa”

arpa “barley” (EDAL I. 313), *arpa* “arpa” (Maitr. 104/13), *arpa* “arpa” (M III. 40), MK *arpa* “arpa” (DLT II, 329), KB *arpa* “arpa” (Arat 1979: 24), NF *arpa* “arpa” (NF 28-11), CC *arpa* “Gerste” (Grønbech 1942: 40), KTAM *arpa* “arpa” (Toparlı 2000: 88), Kİ “bugünkü manasında” (Caferoğlu 1931: 5), KK *arfa* “arpa” (Toparlı 1999: 101), TZ *arpa* “arpa” (Atalay 1945: 141), DM *arfa~arpa* “arpa” (Toparlı 2003: 13), İMüh *arpa* “bildiğimiz hububat” (Battal 1934: 11), *arpa* “arpa” (NevayiL. I. 115).

Clauson, [“barley”. Possibly an Indo-European (?Tokharian)] *arpa* kelimesinin Hint-Avrupa dillerinden alıntı olabileceğini ileri sürmüştür (ED 198b). Kelime Moğolcada da *arbai* biçimiyle yaşamaktadır (Gül 2004: 280). Budist ve Maniheizt çevrede yazılmış Türkçe eserlerde de *arpa* sözcüğü kullanılmıştır.

ayır satıylıy ädi tavarı yoq ärsär birär idiş suv täginçä birär avdur arpa täginçä ot otunğa ulatı qltı... “fazla satılık malı yoksa birer kâse su ulaşınca birer avuç arpa ulaşınca ot otunda daha kaldı” BT VIII (1977: 38)

Arpa sözcüğü iki Uygur sivil belgesinde görülür. Aşağıdaki kiralama belgesinde ekilecek arpanın iki katı yetişen üründen verilmiştir. %100 faiz oranı burada da uygulanmıştır:

toyrul-qa ////////////// yir kârgk bol- /////// açarı-nıy bärk toyan-taqı bir ängiz yirin anuq-qa tuttum örtgün-tä anuq bolmış-ta iki şıy arpa-nıy tüşin tilik toyrul alır tört küri arpa män tilik toyr<r>ul bulda açarı<-qa> birip altı küri bulda açarı>-qa> birip altı küri bulda açarı //////////////(?) üntürüp ////////////// (.) ... bu yirkä (....) ..... yn-ä üç şıy arpa-tın artuq batsa ikigü täng uruy üntür<ü>p (.....) tarır-biz...“Togrul’a.....yer gerekli olup.....Açarı’nın Berk Togan’daki bir anız yerini çalışmaya hazırlamak için tuttum(kiraladım).Harmanda hazır olduğunda iki şıy arpanın faizini ben Tilik Togrul alırım. Dört küri arpayı ben Tilik

Togrul, Bulda Açarı'ye verip 6 küri Bulda Açarı.....üç şıy arpadan fazla yetişse ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz..." (Yamada RH09)

Çağdaş Türk dili sahasında da *arpa* sözcüğünün kullanımı yaygındır: Çuv. *urpa* "yaçmen" (ÇuvSl. 1982: 516), Hal. *arpa* "Gerste" (Hal. 1980: 81), Tuv. *arbay* "yaçmen, yaçmennıy" (TuvaSl. 1968: 65), Hak. *arpa* (EDAL I, 313), Alt. *arba* "arpa" (AltSl. 1999: 27), Kırg. *arpa* "arpa" (KırgSl. 1994: 48), Kzk. *arpa* "arpa" (KzkSl. 2003: 51), Nog. *arpa* (EDAL I. 313), YUyg. *arpa* "arpa" (YUygTüSl. 1995: 17b), Gag. *arpa / harpa* "arpa, arpa suyu, bira" (GagTüSl. 1991: 17, 114), Az. *arpa* "1. Hayvan yemi olarak kullanılan bir tahıl bitkisi 2. Altın veya gümüşten yapılan ve arpaya benzeyen takı, süs" (AzTüSl. 1994: 53), TTü. *arpa* "1. buğdaygillerden bir bitki 2. bu bitkinin ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara verilen taneleri" (TTüSl. 2011: 156).

3.3.1.6 buyday"Buğday"

Proto-Tu. *buyu-day (Rybatzki 2000: 144), Uyg. *buydāy* "wheat" (DankKelly. II. 551), KB *buyday* "buğday" (Arat 1973: 113), NF *buyday* "buğday" (Ata 1998: 87), CC *boıyday/buyday/boday* "Weizen" (Grønbech 1942: 62), KK *buyday* "buğday" (Toparlı 1999: 105), İMüh *buyday* "bildiğimiz hububat, buğday" (Battal 1934: 22).

Uygur sivil belgelerinde borç alınan ürünlerden bir diğeri de *buyday*'dir. Etimolojisi tam olarak yapılmayan sözcük Uygur sivil metinleri de dahil olmak üzere tarihi sahada birçok eserde görülmektedir. *Uigurisches Totenbuch*'da *buyday*, ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

...üç ävin *buyday* orununça altın yir orunta ärdinilig ordu qarşı tört bulınlıy tamı ranta basa yana oq üç ävin *buyday* orununça altın orunta üç uuçluıy linxua tamır äriür rasana lalana munıy ikin arasında tükäyür"üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar büyüklükteki yer(in) altındaki yerde mücevherli saraya karşı dört köşeli damar ondan sonra yine üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar büyüklükteki yer(in) altındaki yerde üç uçlu lotus çiçeği damarı ulaşır. Rasana ve Lalana bunun ikisinin arasında tükeniyor..." (UigTot. 385-390)

Uygur sivil belgelerinde buğday borç alınan bir üründür. Borç alınan ürüne karşılık ya faiziyle buğday ya da kadın verilmiştir. Aşağıdaki borç alma belgesinde uygulanan faiz oranı %100'dür:

... toquz küri arıy silig **buyday** ikiki tüşkä birgü birdim män bäkümüŝ kuintutın ////// toquz küri **buyday** iki tüşü birlä säkizincü ayın quintuqa yıyıp birürmän...“dokuz küri temiz buğday iki kat faiziyle geri(birgü) verdim ben Bäkümüŝ Kuintu’dan ////// dokuz küri buğday iki faiziyle sekizinci ayda Kuintu’ya yığarak vereceğim...” (Yamada Lo17)

Yukarıdaki belgede *arıy silig buyday* kullanımını buğdayın farklı kalitelerde olabileceğini işaret ediyor. Ayrıca borç alınan buğdayın geri ödeme sırasında yığarak verilmesi bu işlemin de bir maliyeti olduğunu gösteriyor.

Aşağıdaki belgede borç alınan buğdaya karşılık kadın verilmiştir. Kadın köleler için “kun” teriminin kullanıldığını biliyoruz. Bu belgede 16 ve 20 yaşındaki *qatun kişi* terimi kullanılmıştır. Dolayısıyla bu belgede buğdaya karşılık verilen kadın, bize göre köle değildir:

it yıl altınç ay yidi yngıq-a maña qımdı-qa buyday kârgâk bolup irinçipl(?) -tin iki yırım tayar buyday aldım bu buyday-qa on altı yaşlıy ygrmi yaşlıy qatun kişi-ni iki bir yrtu kişi-ni yitiñç ay-nuñ on bištâ qoço-qa tægürüp birür-män ol kim kün-tä birmäsär-män kün tribilä birür-män... “köpek yılı, altıncı ay, yedinci gün. Ben, Klımdı’ya buğday gerekli olduğu için, İrinçipl(?)’den iki yarım tagar buğday aldım... Bu buğday karşılığında on altı yaşında (ve) yirmi yaşında kadını, iki ya da bir kadını yedinici ayın on beşinde Koço’ya getirip veririm. Eğer o gün vermezsem günlük kira ücreti ile veririm...” (Yamada Lo18)

Çağdaş Türk dillerinde bu sözcük yaygın olarak kullanılmaktadır. Çuv. *p ĩri* “polba” (Yegorov 1964: 148), Hal. *buyda, boyda* “Weizen” (Hal. 1980: 94), Tuva *buuday* (Yybatzki 2001: 142), Şor.-, Alt. *buuday* “buğday” (AltSl. 1999: 46a), Kırg. *buuday* “buğday” (KırgSl. 1994: 149), Kzk. *biday* “buğday” (KzkSl. 2003: 89), YUyg. *buyday* “buğday” (YUygTüSl. 1995: 52a), Özb. *bugdây* “buğday” (Yusuf 1994: 246), Gag. *booday* “buğday” (GagTüSl. 1991: 38), Az. *buyda* “buğday” (AzTüSl. 1994: 153), TTü. *buğday* “buğdaygillerin örnek bitkisi 2. Bu bitkinin başaktan ayrılıp öğütülmesiyle elde edilen tanesi” (TüSl. 2010: 404).

3.3.1.7 kâpâz“Pamuk”

<kâpâz < Hot. *kapâysä* “Baumwolle” (SUK 260), *kâpâz* “cotton seed” (ED 692b), MK *kâpâz uruylandı* “pamuk ne tane tuttu” (DLT I: 263). *Böz*’ün “pamuklu kumaş” hammaddesi olan *kâpâz* Maniheist ve Budist metinlerde karşımıza sıkça çıkmaktadır.

Metinlerde sıkça karşılaşılan *käpöz* ve *böz*, pamuğun çok ekildiğini düşündürmektedir. (Gül 2004: 315). *Käpöz*, Budist çevrede yazılan Maitrisimit'te şu şekilde geçmektedir:

Patini qız inçä tip tidi... käbüz tarısayuq ödtä gautami qatun knti iligin uruy saçtı... “Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı...” (MaitrH III.: 2232-2233-s. 172)

Uygur Sivil Belgeleri'nde görülüyor ki *käpöz* borç alınan bir tarım ürünüdür. Aşağıdaki belgede Bay Temür pamuk ekilecek yere ihtiyaç duymuş, suyun karşısındaki yeri kiralamış, kiraladığı yerin ödemesini de aynı şekilde %100 faiz uygulaması ile *käpöz* ile yapmıştır. *käpöz tarıyu yir* ifadesi pamuk ekimi için farklı araziler olduğunu düşündürmektedir. Bay Temür güz başında pamuğu *başı taşı birlä* “başıyla ucuyla(tamamını)” verecektir. Bu ifade ile pamuğun kumaşlarda kullanılan beyaz bölümü dışında kabuğunun da bir ihtiyacı karşıladığı anlaşılmaktadır:

taıryu yıl ikinti <ay> on yangıq-a maña bay tmür-kä käpöz tarıyu yir kärgäk bolup tmiçi-niñ bu sıv-taqı uduru borluqın on tng käpöz yaq-a-qatuttum bu on tngkäpöz-ni küz yañıda başı taşı birlä birür-män bu borluq-nıñ nägü kim qalanı qavıdı bolsar män tmiçi bilür-män bay tmür bilmöz... “Tavuk yıl, ikinci <ay> onuncu gün. Bana, Bay Tmür'e pamuk ekecek yer gerekli olup Tmiçi'nin bu suyun karşısındaki bağını on tng(teng) pamuk karşılığında kiraladım. Bu on teng pamuğu güz başında başıyla ucuyla(tamamını) vereceğim. Bu bağın her ne kalanı(vergisi), kavıtı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir.” (Yamada RH04)

[tng]käpözi (.)l(...) borluq-nıñ yir-niñ ///(...)qalanı bolsar män tmiçi bilür-män bay(?) tmür bilmöz.. “teng pamuğu... bağın, yerin... kalanı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir (Yamada RH12)

Bir bağa konulan vergiler arasında sıralandığı aşağıdaki belge içinde *tarıg, ür* gibi aynı vergiler arasında *käpöz* de geçmektedir. Burada *käpöz*'i pamuk ekilen arazilerden aynı olarak alınan bir vergi olarak değerlendirebiliriz (Özyetgin 2004: 148).

... bu borluq uçaqur³⁵ turı-nıñ üçün amtı bu kün başlap bu turı-ta nägüm-a qalan qavud tüdün qabın qıy qodıy umdu borluq äñiz trıy ür käpöz kavlalık äñiz basıy salıy nägüm-ä katılmaz-biz salmaz-biz tip bu budasıri bahşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabın, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, käpöz, kavlalık anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

Çağdaş Türk dili alanında kelimenin pamuk anlamı yanında farklı anlamları da tespit edilmiştir: Yeni Uygur Türkçesinde *kevez* “pamuk, ham pamuk” (YUygTüSl. 1995:

³⁵ Radloff'a göre kelimenin anlamı expert “uzman”dır. (USp. S. 302)

1999a), Kırgız Türkçesinde *kebez* “pamuk, pamuk ağacı”(KırgSl. 1994: 428), Anad. ağ. *kepez* “boncuk, para ve tüy takılmış renkli tülbentlerle yapılan gelin başlığı, tepelik; tavuk ve kuşların ibiği ya da başındaki uzun tüyler, sorguç; koyunların başlarındaki kabarık tüyler” (DS VIII, 2747).

3.3.1.8 künçit “susam”

< Toh. *kuñcit* (ED 727b). Yamada kelimenin Toharcadan ödünçleme olduğunu söylemiştir. *künçit*< Toh. *kuñcit* “sesam” (SUK 204); Râsanen de kelimenin Orta İran dilinden Türkçeye geçtiğini ifade etmiştir (VEWT 309a), DM *kinci* “susam” (Toparlı 2003: 14), İMüh. *künçüt* “susam; kuncut” (Battal 1934: 49), *künçüt yağı* “susam yağı, şırlagan” (Battal 1934: 49).

künçit, Uygur sivil belgelerinde, sadece borç alma belgelerinde görülmüştür. Bu belgelerde *künçit* belli bir faiz oranıyla borç verilmiştir

Aşağıdaki belgede Kayımtu’dan alınan dört şîş susamın karşılığında güz başında sekiz şîş susam ödenecektir. Bu bize %100 faiz uygulandığını gösteriyor. Bu faiz oranı her belgede aynı olmamakla birlikte ödünç alma belgelerinin çoğunda görülür. Ödün alma belgelerinde ödünç alınan *künçit* için yine faiziyle *künçit* verilmiştir:

...*künçit* kârgâk bolup qayımtutın dört şîş *künçit* aldım küz yañıda sâkiz şîş *künçit* köni birür mân... “Susam gerekli olup Kayımtu’dan dört şîş susam aldım. Güz başında sekiz şîş susam(in) hepsini vereceğim...” (Yamada Lo24)

maña çürikä tüşkä { } künçit kârgâk bolup qayımtutın bir küri *künçit* aldım yañıda iki küri *künçit* köni birür mân “... Bana Çurı’ye faizli susam gerekli olup, Kayımtu’dan bir küri susamın hepsini vereceğim” (Yamada Lo25)

maña qayşiduqa tüşkä künçit kârgâk bolup il tmirtin bir küri *künçit* altım küz iki küri *künçit* birür mân... “Bana Kayşidu’ya faizli susam gerekli olup İl Tmir’den bir küri susam aldım güz (gününde) iki küri susam vereceğim” (Yamada Lo28)

maña somaşiriqa tüşkä künçit kârgâk bolup qayımtutın öz patır bilä on iki patır *künçit* aldım küz yañıda ygrimi iki patır *künçit* köni birür mân “Bana Somaşiri’ya faizli susam gerekli olup Kayımtu’dan kendi kabıyla (patır) on iki kap susam aldım güz gününde yirmi iki kap susamı tamamen vereceğim”(Yamada Lo27)

suriyaşiraqa künçit kârgâk bolup qayımtu bahşitun iki küri *künçit* küri aldım küz yañıda iki küri *künçit* köni birürmân... “Susriyaşira’ya susam gerekli olup Kayımtu bahşı’dan bir küri

susam aldım. (Bu susamı) güz gününde iki küri susamı tamamen vereceğim” (Yamada Lo26)

Sağlık metinlerinde de *künçit* kullanılmıştır. *Künçit yağı* aşağıdaki metinde ilaç olarak kullanılmıştır. Bu durum da künçit yağının bir sanayi ürünü olduğunu dolayısıyla üretimi ve satışı yapılan bir ürün olduğunu gösterir:

til ayrıq am qarada ud mayağı sirkä birlä çoquratıp täpizdäki tävä mayağı qızıl tuz birlä bulyaq isiçtä isitip böz qapçuqta üriüp künçit yağı sokup tiş üzä ursun... “diş ağrısına ilaç kara sığır gübresi dışkısı sirke ile birlikte kaynatıp, otlaktaki deve gübresi kızıl tuz ile sokup şarap ile karıştırıp, kazanda ısıtıp, pamuklu kumaş torbaya koyup susam yağı koyup, susam yağı sokup diş üzerine koysun” [(Heil. I. 97-100] (Raschmann 1997: 107)].

Çağdaş Türk dili sahasında *künçit*'in kullanımı şöyledir: Uyg. *günçüt* “susam” (YUygTüSl. 1995: 137b); Trkm. *künce* “susam”; *k.yağı* “susam yağı” (TrkmSl. 1995: 429); TTü. *küncü* “susam (taneleri)” Anadolu ağızlarında *küncüt* [kürcü] “1. Susam (İğdır, Bayburt, Sarıkamış), 2. Susam tohumu (Ağrı)” (DS VIII 3036b), *küncü* [künci, küncük, kündüc, künlü] “susam tanesi” (DS VII 3036b).

3.3.2. Hayvan Alım-Satımı ve Kiralanması

3.3.2.1. äşäk, äşgäk, äşyäk “eşek”

Sözcüğün etimolojisi üzerine farklı görüşler vardır. Pedersen'e göre sözcük Ermeniceden alınmıştır. (Erm. *éş* “Esel”)(ZDGM 57: 567). Clauson *eşgek* sözcüğünün kökünü *eş-* “(animal) which habitually ambles’ olarak almış, -gek ekiyle sözcüğün türediğini ifade etmiştir (ED 260a). Ramstedt, eşek sözcüğünü Moğolca elçigen ile ilişkilendirmiştir (JSFOu 19: 97). *äşäk, äşgäk* “Esel” (SUK 244b), *äşäk, äşyäk, äşkäk* “Esel” (VEWT 51a), DLT *eşgek* “eşek” (DLT I, 114); *eşek* “eşek” (DLT II, 246); *eşyek* “eşek” (DLT I, 111), NF *eşek* “eşek” (Ata 1998: 137), ME *eşek* “eşek” (Yüce 1988: 121), KK *eşek* “eşek” (Atalay vd. 1999: 108), TZ *eşek* “eşek” (Atalay 1945: 170), KTAM *eşek* “eşek” (Toparlı vd. 2000: 106), İMüh. *eşek* “malum hayvan, eşek” (Battal 1997: 30)

Eşek, yaşam koşulları açısından Türk coğrafyasına uyumlu olmamakla birlikte Türk yaşamında önemli bir yer edinmiştir. Yük hayvanı olarak kullanılması nedeniyle ticareti yapılan bir unsurdur. Uygur Sivil Belgeleri'nde eşek, kiraya verilen bir maldır.

Aşağıdaki rehin verme belgesinde Kıbrudu adlı kişi eşeğini, her 10 gün için 29 pamuklu kumaş karşılığında Sranguç'a rehin vermiştir:

yunt yıl altıncı ay on yığı-qa mña sranuç-qa uzun-qa baryu aşäk ulay kargäk bolup qıbrıdunuy aşäkin on<a>r-qa (..) toquz otuz-lıq büzgäk(?) tärkä altım qutaba-tın yanmış-ta bu aşäk-ni köni birür-män aşäk-ni täri birlä birmäsır-män... “at yılı altıncı ay onuncu gün bana Sranguç'a uzun yere gidebilecek eşek ulak gerekli olduğundan Kıbrudu'nun eşeğini her on gün için yirmi dokuz büzgäk (ya da: böz-kä: pamuk) kira ücretiyle aldım. Kutaba'nın aldığı gibi bu eşeği veririm. Eşeği kira ücretiyle birlikte vermezsem...” (Yamada RH13)

Çağdaş Türk dillerinde sözcük geniş bir kullanım alanına sahiptir: Alt. *eşte* “eşek” (AltSl. 1999: 85), Hak. *eşte* “eşek” (HakTüSl. 2007: 121), KMalk. eşek “eşek” (KMalkSl 2000: 195), KumTüSl. *eşek* “eşek” (KumTüSl. 2011: 124), Kırg. *eşek* “eşek” (KırgTüSl. 1988: 90), ÖzkTüSl. *eşäk* “eşek” (ÖzbTüSl. 1994: 187), YUyg. *éşek* “eşek” (YUygTüSl. 2008: 127) Trkm. *eşek* “eşek” (TrkmSl. 1995: 206), Az. *éşsek* “tek tırnaklı hayvanlardan attan küçük, ince bacaklı, iri başlı, büyük kulaklı binek ve yük hayvanı” (AzTüSl. 1994: 395), Gag. *eşek* “eşek” (GagTüSl. 1991: 93), TTü. *eşek* “1. Atgillerden, uzun kulaklı hizmet ve binek hayvanı 2. halk. Odun kesme, duvar örme, sıva yapma vb. işlerde kullanılan üç veya dört ayaklı sehpa” (TTüSl. 2012: 655)

3.3.2.2. ud“sığır, öküz, inek”

<ud “bovine, ox” (ED 34a), ud “Rind, Kuh” (SUK 296b), ud “korova” (DTSl. 605), ud “Kuh, Rind” (VEWT 509b), ud “ox, bull” (EDAL I, 1484) ud “sığır, öküz” (DLT II, 45), KB ud “sığır” (Arat 1979: 488), KP ud “sığır, öküz” (Hamilton 1998: 160).

At, koyun ve eşek gibi sığır da eski Uygurlar arasında satılan hayvanlar arasında yer alır. Eski Türklerin temel besin kaynaklarından birinin et olduğunu biliyoruz. Etinden yararlanan hayvanlar ise çoğunlukla koyun ve sığırdır. Dayanaklı oldukları için sığırlar tarım işlerinde çalıştırılmıştır. Aşağıdaki rehin verme belgesinde Tölek Temür adlı kişi, Umar'ın ala sığırını sonbahara kadar kiralamıştır. Metindende anlaşılacağı üzere Tölek Temür sığırını çalıştırmak için kiralamıştır. Tarım işlerinin genel olarak sonbahara kadar devam ettiği göz önünde bulundurulursa sığırın sonbahara başına kadar kiralanacağı ifadesi hayvanın gücünden yararlanılarak bu işlerde kullanmak için kiralandığı anlaşılıyor.

yunt yıl ikindi ay toquz yangıqa maña töläk tämür-kä tärkän ud kargäk bolup umar-nıñala udın tärkän aldım bu ud-nıñ tärin-gä küz yangıt-a iki şıy tartıy üç şıy yür birürmän bu ud-nıñ ölser ıdsar män umar birür-män yoq boslar män bilürmän bu udnı onunç ay bayırçq-qa täginç işlädmälik boldım tanuq nom qulı tanuq köküş kay-a bu nişan mäniñ ol män töläk tämür özüm bitidim... “At yılı, ikinci ay, dokuzuncu gün, bana Tölek Temür’e kiralık sığır gerekli olduğundan, Umar’ın ala(ya da benekli) sığırını aldım(kiraladım). Bu sığırın kira parasını sonbaharın başında iki şıy mısır, üç şıy darı (olarak) vereceğim. Bu sığır ölürse ve giderse (kaybolmak) ben Umar (tekrar) vereceğim. Kaybolursa ben bileceğim. Bu sığır onuncu aya (kadar) çalıştıracağım. Tanık Nom Kuli, tanık Köküş Kaya. Bu imza benimdir. Ben Tölek Temür kendim yazdım.” (Yamada RH14)

Sözcüğün Çağdaş Türk dili alanında Alt. *uy* “inek” (AltSl. 1999: 195), Kırg. *uy* “inek, sığır” (KırgSl. 1997: 206), YUyg. *uy* “öküz” (YUygSl. 2008: 441), SUyg. *ut* “ox, bull” (EDAL II: 1484) biçimleriyle halen kullanıldığı tespit edilmiştir.

3.3.3. Arazi Alım-Satımı ve Kiralanması

3.3.3.1. yir “yer”

Genel algıya göre toprak, İslam öncesi Türklerde kağan ve ailesinin ortak malıdır³⁶. Ancak Uygurlara ait sivil belgeler ve Karahanlılar dönemine ait tarla satış belgesi bu durumun aksini gösterir. Bu belgede görüldüğü gibi toprak sahipleri herhangi bir ihtiyacını gidermek için toprağını satmış veya kiralamıştır. Arslan’ın verdiği bilgilere göre, Eski Türklerde bireysel mülkiyetin yanında boylara ait ortak mülkler de olmuştur. Bir boya ait olan otlak ve yaylaklar ortak mülkiyet dâhilindeydi. Ortak mülkiyete ait olan yerlerden, örneğin yaylalardan, faydalanan sığır, at ve koyunlar için belirli vergiler tahsil edilirdi. Kişilerin idaresiyle eden ve mülkleri ile ilgili görevli olan boy Bey’i kişilerin mülkleri üzerinde egemen değildi. Boy Beyleri’nin görevi tarlaları ailelere bir vergi bedeli ile dağıtmaktı. Toprağın mülkiyeti, yine boy’un tüzel kişiliğinde kalırdı³⁷ (Arslan 1984: 32).

³⁶ Örneğin bkz. M. Mori, “Kuzey Asya Eski Bozkır Devleti Teşkilatı”, Tarih Enstitüsü Dergisi Sayı: 9, İstanbul 1978, s. 214-228.

³⁷ Boyların idari yapısı ile ilgili bkz. Arslan, M. (1984), *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul.

Sivil belgeler, Uygurlarda arazi satışlarının yanında kiralamanın da söz konusu olduğunu gösteriyor. Aşağıdaki belgede kardeşlerin ortak malı olan arazi başka bir kişiye satılmıştır.

...kitin qırata kitärig-tä içim qañçuq bilä tüz ülüşlüg iç [üç] şıy yirim atı qutluq taş-qa toguru tomlidu sadım.“...batı bozkırında, Kizi Kiterig’de küçük kardeşim Kançuk ile paylaştığımız üç şıy yerimi Kutluy Taş’a tamamen sattım...” (Yamada Sa02)

uruş kirür yir,

Aşağıdaki belgede ise *bir şıy säkiz küri uruş kirür yir* “1 şıy, 8 küri tohumun ekilebileceği arazi” satılmıştır. Sivil belgelerde arazinin büyüklüğünü gösteren bu ifade Uygurların tarımda ileri noktada olduğunu göstergesidir. Bir alana ne kadar tohum ekileceğinin bilinmesi bu ileri seviyenin açık göstergesidir:

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yunglıq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şıy säkiz küri uruş kirür yir-imin · basmıl-qa · toyuru tomlidu sattım satıg quanpusın inçä sözläştimiz qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamgalıy üç miñ biş yüz quanpoqa kápäzi birlä käziştimiz-bu quanpu bitig kulmuş kün üzä · män basmıl tükäl birtim · män şabi ymä bir ägsüksüz tükäl sanap altım.....“Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi’ya kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl’a doğrudan sattım. Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuğu ile anlaştık bu kuanpu’yu senedi yazdığım gün üzerine ben Basmıl hepsini aldım. Ben Şabi de bir eksik olmadan hepsini sayarak aldım...” (Yamada Sa04)

tarıy tarıyü yir,

biçin yıl aram ay iki yangı-ka maña temür buk-a-ka tarıy tarıyü yir kargäk bolup kyımtu-nıñ çakçak(?)taki ilçi birlä-kü tñ ülüş-lüg yirin iki şıy ya-a-qa tudum... “Maymun yılı, birinci ay, ikinci gününde, bana Temür Buka’ya ekip biçecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak’taki ilçi ile eşit olarak bölüştüğü yeri iki şık karşılığında kiraladım.”(Yamada RH05)

tarıy tarımaq-qa yir,

Aşağıdaki belgede *on iki sıtır çav’a karşılık arıy tarımaq-qa yir-ni* “ekip biçmeye uygun olan arazi” satılmıştır:

tavışyan yıl aram ay bir yangıka män aram qy-a qınsun birlä yunglaq(?) -lıq ço krgäk [bolup] töküz-taki tarıy tarımaq-qa yir-ni altmış-aq-qa apam-qa on iki sıtır ço yaq-a-sın ilig-tä alıp birürmän... “Tavşan yılı, birinci ay, birinci gün. Ben Aram Kya, Kınısun ile kullanmak için çav gerekli olup Töküz’teki tarlayı ekip biçilecek yeri altmış aka(?) on iki sıtır çav faizini öncesinde alıp vereceğim...” (Yamada RH03)

Aşağıdaki belgede arazi kira bedeli “yaqa” ile alınmıştır yani kiralanmıştır. Zieme’ye göre *yaka* kira anlamındadır. *yaqa+qan kargäk bol-* ise kiralamak anlamındadır (SUK 70-71).

it yıl üçünç ay biş yangı-qa maña ////////////// atız [yir] yaqaqan³⁸ krgäk boltı //////////////... “köpek yılı üçüncü ay beşinci gün, bana.....atız [yeri] kiralamak gerekli oldu.(Yamada RH02)

küpüz tarıyu yir,

taçıy yıl ikinti <ay> on yangıq-a maña bay tmür-kä küpüz tarıyu yir kargäk bolup tmiçi-niñ bu suv-taki uturu borluqın on tñ küpüz yaq-a-qa tuttum... “tavuk yılı ikinci <ay> onuncu gün bana Tmür’e pamuk ekecek yir gerekli olduğundan Tmiçi’nin bu suyun karşısındaki üzüm bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım...”(Yamada RH04)

yür tarıyu yir,

Aşağıdaki belgede kiraya verilen *yür tarıyu yir* “ekin ekilecek araziden” elde edilecek ürün iki tarafa (kiracı-arazi sahibi) eşit bölüştürülecektir:

yunt yıl altınç ay säkiz ygrmi-kä maña mısır-qa yür tarıyu yir kargäk bolup qayımtu-niñ sıkap-taqı ilçi bilä ülüş-lüg maña tægär yrım üñiz yir yän-ä üstünki yir-ni mısır-ka birip aldın yrım üñiz yir-ni anuq-qa birdim bu yir-kä niç-ä uruy batsa ikigü tng üläşip alır-biz alım birim kälsä ikrär [ikirär] tñ bilişip tñ birürbiz...“ At yılı, altıncı ay on sekizinci gün. Bana, Mısır’a darı ekip biçmek için yer gerekli olup Kayımtu’nun Sıkap’taki İlçi ile eşit hisseli bana ait yarım ekin yer (ile) yine yukarıdaki yeri Mısır’a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit paylaşır alırız. Alım berim (vergisi) gelirse, ikimiz eşit miktarda sorumlu olup eşit veririz... (Yamada RH11)

Kiralanen ya da rehin olarak verilen arazilerin vergileri gelirse kimin sorumlu olacağı belgelerde belirtilmiştir:

tñ küpazi (.)l(...) borluq-niñ yir-niñ ///(...)qalanı bolsar män tmiçi bilür-män bay(?) tmür bilmäz.. “teñ pamuğu... bağın, yerin... qalanı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir (Yamada RH12)

Sözcük çağdaş Türk dili sahasında yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir: Hal. *yer, ye r* “Ort” (HalSl. 1980), Alt. *cer* “1. Toprak, zemin, yeryüzü 2. Yer, bölge 3. Ülke,

³⁸ Zieme’ye göre kira. *yakakan krgäk bol-*: yaka+kan (SUK 70-71).

yurt” (AltTüSl. 1999: 59), Tat. *cir* “1. Yeryüzü 2. Arazi, toprak üstü 3. Memleket, yer 4. Kısım, parça 5. Aile 6. Mevki 7. Sosyal pozisyon” (TatTüSl. 2009: 57), KMalk *cer* “yer, toprak” (KMalkTüSl. 2000: 148), Kzk *jer* “1. yer, dünya 2. Kara parçası mahal 3. Memleket, toprak 4. Arsa, arazi” (KzkTüSl. 2003: 175), Kum. *yer* “1. Yeryüzü, dünya 2. Yer toprak 3. Yer, mahal, mekan 4. Yatak 5. Edat görevinde kullanılır” (KumTüSl. 2011: 392), YUyg. *yer* “yer”; yer égisi “toprak sahibi” (YUygTüSl. 2008: 463), Trkm. *yer* “1.dünya 2. Toprak, kara 3.yer, toprak 4.toprak, arazi, saha 5.yer” (TrkmSl. 1995: 692), Az. *yér* “yer küresi, dünya; kara parçası; yer kabuğunun üst tabakası; üzerinde durduğumuz ve hareket ettiğimiz saha; ekilen ya da ekilmeyen toprak...” (AzTüSl. 1994: 1244), TTü *yer* “1. Bir şeyin, bir kimsenin kapladığı veya kaplayabileceği boşluk, mahal, mekân. 2. Gezinilen, ayakla basılan taban 3. Bulunulan, yaşanan, oturulan bölge 4. Durum 5. Ülke 6. Görev 7. Önem 8. İz 9. Üzerine yapı kurulmaya elverişli arazi 10 Ekime elverişli toprak parçası 11. Bir olayın geçtiği ya da geçeceği bölüm, alan, mahal 12. Otel 13 yerküre” (TTüSl. 2010: 2575)

3.3.3.2. borluq “üzüm bağı”

Borluq sözcüğünün kökü olan *bor*’un tarihi ve çağdaş Türk dili sahasındaki kullanımı için bkz. **Bölüm 3.3.4.1 bor**. *Borluq* sözcüğünün farklı türdeki eserlerde üzüm bahçesi, bağ, bahçe gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz: *borluq* “Weingarten” (SUK 252a), VEWT *bor-luk* “Weinberg” (Räsänen 1969: 80), KP *borluq* “bağ, meyve bahçesi” (Hamilton 1998: 173)

Bazı arazi satış belgelerinde arazilerin belirli hisseleri satışa sunulmuştur. Araziler ailelerin malı olduğu için kişi kendine ait hisseyi satışa sunabilmektedir. Satışa sunulan toprak parçalarının sınırları kesinlikle senetlerde belirtilmiştir. Aşağıdaki satış belgesinde de satışı yapılan 16 kişinin üzerinde çalıştığı (ekip biçtiği) üzüm bağıdır. Üzüm bağı, yüz yastuk çav’a satılmıştır:

toñuz yıl bişinç ay on altı-qa maña târbiş-kä yunglaq-liq çao yastuq kârgäk bolup adam-nıñ maña üliş-tä täggän taysañ-taki on altı är kömâr borluq-ta maña tægär çırkuştın alıp öñdün sıñar alıp yarım borluqum-nı udçı buq-a äsän ikägü-tin yüz yastuk çao alıp toguru tomlıdı satdım... bu bitignı qılmış kün üzä bu borluq satıy-ı çao-nı tükäl sanap altım... Domuz yılı, beşinci ay, on altıncı gün. Bana, Terbiş’e kullanmak için çav-yastuk gerekli olup, babamdan bana kalan, Taysang’daki on altı kişinin (üzerinde) çalıştığı bağın bana ait,

Çırkuş'tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağıcı Udçi Buka ile Esen'e, ikisine yüz yastuk çav karşılığında usulüne göre sattım... Bu senedin düzenlendiği günün şartlarına uygun olarak bu bağın satış çavını tamamen sayıp aldım.” (Yamada Sa11)

3.3.3.3 qavlalıq “sebze bahçesi”

< qavla < Çin ts'ai “culinary vegetables” + Tü. lıq. (ED585a), qavlalıq “Gemüsegarten” (SUK 274b). qawlalıq (~ qavlalıq) < qawla “vegetable garden” Clauson, qawlalıq kelimesini sadece Uygur Sivil Belgeleri'nde görüldüğünü söylemiştir. qavlalıq ,Yamada Ex01; Yamada Mi28 temel anlamıyla kullanılmıştır. Sadece bir belgede (Yamada Mi20) “vergi” anlamında kullanılmıştır. Belge incelendiğinde görüleceği gibi qavlalıq vergisinin içeriği ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. qavlalıq kelimesi ängiz “stubble field” (ED191a) ürün toplandıktan sonra boş bırakılan yere verilen addır. qavlalıq ängiz ifadesi ürün alındıktan sonra tarlalarını uzun süre boş bırakan arazi sahiplerinden alınan bir vergi karşılığında kullanılabilmiş olabilir (Özyetgin 2004: 85).

Aşağıdaki karışık içerikli belgede Tölek Temür adlı kişi sebze bahçesini ve tarlasını 20 yastuk çav karşılığında Tolmış'a vermiştir:

... töläk tämür-kä san-lıy tuyuq-taqı taş köprüg-nüñ öñdün sıñar-qı tägsinürü tam-lıy qavlalıqım-nı yänä çänggur ağız<-taqı> yiti küri-lig yirim-ni yänä törtkil çuy-dağı tört şıy yir-im-ni.....maña san-lıy bu munça yir-lär-i-im-ni maña töläk tämürkä yonglaq-lıq çav yastuq käreğäk bolup tolmuş ayag-qa tägimlig-tin yigirmi yastuq çungdung bav çav alıp taşıq-qa bu yirlärim-ni tarıp yiz-ün tip togr-ı qılıp birtim... “... Tölek Temür'e Tuyuk'taki taş köprü'nün ön tarafındaki, duvarlarla çevrilmiş sebze bahçemi, yine Çengür Ağız'daki yedi kürilik yerimi...bana ait bunca yerlerimi, bana Tölek Temür'e kullanmak için çav yastuk gerekli olup saygı değer Tolmış'tan yirmi yastuk çungdung bav çav alıp bu yerleri ekip biçsin diye ona verdim...” (Yamada Mi28, Clark 45)

Aşağıdaki belgede vergi adları arasında kullanılmıştır:

...bu borluq uçaqur turi-nıñ üçün amtı bu kün başlap bu turi-ta nägüm-a qalan qavud tüdün qabın qıy qodyu umdu borluq äñiz trıy ür kápaz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turi'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turi'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabın, kodgu, umdu, borluq anız, tarıg, ür, kápaz, qavlalık anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız (karışmayız)...” (Yamada Mi20)

3.3.4 Sanayi Ürünleri:

3.3.4.1 bor “şarap”

bor “wine” (ED 354a), *bor* “Wein” (SUK 252), *bor* “vino” (DTSI 112), *bor* “Wein” (VEWT 80A), MK *bor* “şarap, süci” (DLT III, 121), KB *bor* “şarap” (Arat 1979: 103), CC *bor* “Wein” (1942: 65), KTAM *bor* “şarap” (Toparlı vd. 2000: 95).

Eski Türklerde şarapçılık iyi bilinmektedir. Han sülalesinden beri Turfan bölgesinde üzüm yetiştirme ve şarapçılık yapıyordu. 647 senesinde Göktürk yabgusu, Çin’e üzümler gönderiyor ve bu üzümler Çinliler tarafından çok beğenilmiştir. Bundan sonra Çin’de şarap imali, Orta-Asya’da Turfan bölgesindeki usullere göre yapılmaya başlamıştır. Çin kaynaklarında, Turfan şarapları hakkında bahislere sık sık rastlanmaktadır (Ögel 1991: 366).

Aşağıdaki belgede Temür adlı kişi ihtiyaç duyduğu şarabı Bahşı’dan almış. Metinden anlaşılacağı gibi bire bir (yani %100 faiz oranı) faiz uygulanmıştır:

qoyn yıl üçünç ay iki otuz-qa maña miñ tmür-kä tüş-kä bor kargäk bolup turı baxşı-tın yarım [qap] bor altun küz yngıda bir bir qap sücüg köni birür-män birmdin kaçürsär-män il yngünç-ä tüşi bilä köni birür-män... “Koyun yılı, üçüncü ay, yirmi ikinci gün, bana Tmür’e faiziyle şarap gerekli olup Turı Bahşı’dan yarım [kap] şarap aldım. Güz başında bire bir (oranda) tatlı şarap vereceğim. Vermeden (o günü) geçirirsem il töresince belirlenen faiziyle birlikte hepsini vereceğim...” (Yamada Lo30)

3.3.4.2 böz “Pamuklu kumaş”

<*böz* “cotton cloth” (ED 389a), *böz* “Baumwollstoff” (Zieme 1975b: 78; 1980: 202), *böz* “Baumwollstoff, Ballen von Baumwolle” (Gabain 1938, Brief-Ht), Altyaruk VI *böz* “pamuklu kumaş” (Ayazlı 2012: 301), MK *buz ~ böz* “bez” (DLT I, 87; DLT I, 36), KB *böz* “bez (pamuktan yapılmış kumaş)” (Arat 1979: 105), AH *böz ~ biz* “bez” (Arat 1992: XI, XII), NF *böz* “bez” (Ata 1998, 84); *kefenlik böz çıqardı* “kefenlik bez çıkardı” (NF 131-10), CC *böz* “Baumwollenzeug” (Grønbech 1942: 66), KTAM *biz / böz* “bez, kumaş” (Toparlı 2000: 95, 96), KTSI. *bez* “bez, kumaş parçası” (2003: 29), İMüh. *büz* “pamuk (bunun doğru manası ‘pamuk ipliğinden dokulmuş bez’dir)” (Battal 1934: 23).

Uygur Sivil Belgeleri'nde sıkça geçen kelimelerden biridir. Böz kelimesinin etimolojisi üzerine farklı görüşler vardır: Rona-Tas, Suriyece **buse*, Grekçe **bus*, Arapça **bazz* kelimelerinin aynı köke dayandığını söyler. (Rona-Tas 1975: 162-163). Hamilton, Grek ve Sami kökenli olduğunu ileri söylemektedir (Hamilton 1998: 178). Clauson kelimeyi Grekçe *bussos* ile ilişkilendirirken, Ramstedt kelimenin Çince *pua*'dan geldiğini düşünmektedir (Räsänen 1969: 72). Böz ile ilgili Simone-Christiane Raschmann'ın 1995'te yayımlanan çalışması çok önemlidir. Kelimenin etimolojisi ile ilgili görüşler için bu esere bakılabilir (Raschmann 1995: 20-25).

Eski Türklerin yaşamında kumaşa verilen değer yazılı belgelerde açıkça görülür. Mete'den başlayarak Türk kağanlarına Çinliler tarafından sürekli kumaş gönderilmiştir (T Tekin 1995: 34-35). Pamuk ziraatının çok yapıldığı Turfan bölgesinde dokumacılık ilerlemiştir. Turfan Uygurlarından kalan vesikalar içinde pamuk ya da pamuklu kumaş ile ilgili olanların çokluğu; kadın kölelerin dokumacı olmaları Uygurlarda dokumacılığın büyük bir zanaat kolu olduğunu göstermektedir (İzgi 1986: 89).

Böz ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz Raschmann'ın çalışmasında *böz*'ün çeşitleri hakkında ayrıntılı şekilde bilgi verilmiştir. *Böz*'ün, *tas böz* "kaba pamuklu kumaş", *yinçgä/inçgä* böz "ince, narin pamuklu kumaş", *qalın böz* "kalın pamuklu kumaş", *yoyun böz* "kalın, yoğun pamuklu kumaş", *yumşaq böz* "yumuşak pamuklu kumaş", *kaş böz* "Hint ülkesi Kaşi kumaşı; en iyi kumaş", *yoyluq böz* "mendil, havlu gibi şeylerin yapımında kullanılan kumaş" gibi farklı çeşitleri vardır. Farklı çeşitlere sahip *böz*'ün Uygur sivil belgelerinde sık sık geçmesi, Uygurların *böz*'ün imal edilmesinde, dokumasında ileride olduklarını gösteriyor (Gül 2004: 341).

Aşağıdaki satış belgesinde Tedmilig ve Buka aşağıdaki belgede Kutlug adlı kadını yüz elli *böz* karşılığında satmışlardır:

biçin yıl çahşaput ay iki yangı-qa maña tädmilig qar-a buq-a ikägü-kä qarçlıq kâräk bolup qutluq atlıy qatun kişi-ni satıp qutluq tämür-tin yüz älig [qalın] böz aldımız... "Maymun yıl on ikinci ay ikinci gün, bana Tädmilig Kara, Buka, ikimize harcamak için para gerekli olduğundan Kutluq adlı kadını satıp Kutluq Tämür'den yüz elli [kalın] böz aldık..." [Yamada Sa28)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde ise *böze* ihtiyaç duyan Torçı, Kayımtu'dan şarap karşılığında *yarım böz* almıştır. Bu belgeden de görüldüğü gibi trampa usulü bu dönemde Uyurlar arasında devam etmektedir:

luu yıl ikinti ay biş otuz-qa maña torçı-qa süçüg-kä böz kargäk bolup qyımtu-tın bir yrım böz aldım küz yañı-ta otuzar tänbin süçüg-ni bir kap birürmân birmâdin kaçür-sâr-mân il yañıñ asvı bilä köni birürmân birginç-ä bar yoqbolsar-mân oylum tämür buq-a äv'-täkilär bilä könibirzünler...“Ejderha yılı ikinci yirmi beşinci gün. Bana, Torçı'ya beyaz şaraba (ya da üzüm suyu)karşılık pamuk gerekli olup Kyımtu'dan bir yarım pamuk aldım. Güz ayı otuzar tänbin şarabakarşılık bir kap vereceğim. Vermeden bu tarihi geçirirsem o yerin töresince belirlenen faiz ilehepsini vereceğim. Vereceğim tarih geldiği zaman eğer ben yok olursa oğlum Tämür Buka evdekilerle(kişilerle) birlikte hepsini versinler...” (Yamada Lo14)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede ise il halkının böz ihtiyacı olmuş. Belgelerin çoğu iki kişi arasındaki anlaşmayı konu edinirken bu belgede il halkının ihtiyacının belirtilmesi belgeyi farklı kılmaktadır:

tavişyan yıl ikindi ay iki otuz-qa biz bæg buq-a bay buq-a yürüñ qıpçak il buq-a malda qıdan yn-ä yürüñ tümän kök tmür äsän tmür mängü tmür turmış udmış tınmış qul qy-a umınçı isigi töläk abış başlap il bodun-qa ol öngdünin-tä yunglaq-lıq böz kargäk bolup inal qoçtın yüz iki yrım bay-lıq böz alıp biz-ni bilä qalançı turı-nı borluq-çı birip biz-niñ burun birgüci qr-a toyın alıy qalan-çımız-nı yañturup altımız...“Tavşan yılı, ikinci ay, yirmi ikinci gün. Biz Beg Buka, Bay Buka, Yürüñ, Tümen, Kök Temür, Esen Temür, Menggü Temür, Turmuş, Udmış, Tınmış, Kul Kaya, Umınçı, İsigi, Tölek, Abış başta (olmak üzere) il halkına önceden kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğundan Inal Koç'tan yüz iki buçuk bağli pamuklu kumaş alıp bizimle birlikte (olan) kalançı Turı'yi, bağcı verip, bizim önceki vergici Kara Toyın adlı kalançımızı geri döndürüp aldık...” (Yamada Mi20)

Sivil belgelerde satın alınan *böz*'ün nasıl olması gerektiği çoğu zaman belirtilir. Örneğin aşağıdaki belgede Ozmış ve Tükel adlı kişiler arazilerini satarak 23 *şuuluy tamyalıy* “imzalı damgalı” *böz* almışlardır. Bu dönemde damgalı böz çok değerli olduğu için ödeme aracı olarak kullanılmaktadır:

... maña ozmış-qa tükäl-kä biz ikägü-kä yunglaq-lıq böz kargäk bolup taykü ögän-däki alaçu//// K//(...)YLY'W/(.)//Y////alaçusı birlä basa toyrıl-qa toyuru tomlıdu satımız /// böz-üg inçä sözläşdimz lüküng kidin-intä yorır şu-lıy tamya-lıy üç otuz ikilik böziñä kazişdimz... “... Bana, Ozmış'a ve Tükäl'e, ikimize kullanmak için pamuklu kumaş gerekli olup tayku kanalındaki ... barınağı birlikte Basa Toyrıl'a sattık ...pamuklu kumaş üzerine devamındaki gibi anlaştık: İmzalı damgalı 23 pamuklu kumaş üzerine anlaştık...” (Yamada Sa06).

Sözcük *bez*, *böz*, *boz*, *biz* gibi biçimlerle Çağdaş Türk dili sahasında yaşamaya devam etmektedir: Çuv. *pir* “xolst, byaz, mitkal, kolenkor...” (Yegerov 1964: 161), Hal. *biez*

“Leinwand, Baumwollstoff” (Doerfer-Tezcan 1980: 91), Tuv. *pös*(TuvSl. 1968: 350), Alt. *böz* “bez, basma” (AltSl. 1999: 44b), Kırg. *böz* “bez, elişi olan beyaz, kaba pamuklu kumaş” (KırgSl. 1994: 140), Kzk. *böz* “eine art Baumwollstoff” (VEWT 72), YUyg. *böz*, ağ. *böz* “coarse cotton-stuff” (Jarring 1964: 59), Trkm. *biz* (*bi:z*) “ak renkli arımçik nax mata” (TrkmDSL. 1962: 93), Az. *bez* “Pamuktan yapılmış kaba beyaz kumaş” (AzTüSl. 1994: 124), TTü. *bez* “1.pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma çaput 2.pamuktan düz dokuma 3. Herhangi bir cins kumaş 4. Herhangi bir iş için kullanılan dokuma 5. Gelişigüzel kumaş parçası, çaput” (TTüSl. 2010: 325).

3.3.4.3 quanpu, quanpo, qunpu, quanpuq, qunpuq “Keten kumaş”

< Çin. *quanpu* “genormter Stoff” (SUK 277).

Çince kökenli <*quan bu* şeklinden Türkçeye geçmiştir (Rybatzki 2001: 155). Uygur sivil belgelerinde sıkça geçen *quanpo*, satışı yapılan bir üründür. Uygur sivil belgelerinde *quanpo*, *qunpu*, *qanpu*, *qunpu*, *quanpu*, *quanpuq* gibi farklı şekillerde yazılmıştır.

Aşağıdaki belgede olduğu gibi *quanpu* ihtiyacı için arazi satışı yapılmıştır. *quanpu*'nun Uygurlar arasındaki değerini göstermesi bakımından bu belge önemlidir:

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yunglq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şıy säkiz küri uruy kirür yir-imin · basmıl-qa · toyuru tomlıdu sattım satıq quanpusın inçä sözläştimiz qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamgalıy üç miñ biş yüz quanpuqa kápäzi birlä käziştimiz-bu quanpuıy bitig kalmış kün üzä · män basmıl tükäl birtim · män şabi ymä bir ägsüksüz tükäl sanap altım... .. “Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi’ya kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl’a doğrudan sattım. Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuğu ile anlaştık bu kuanpu’yu senedi yazdığım gün üzerine ben Basmıl hepsini aldım. Ben Şabi de bir eksik olmadan hepsini sayarak aldım...” (Yamada Sa04)

Aşağıdaki belgede ise kira ücreti *quanpu* ile ödenmiştir:

tavışgan yıl üçünç // qaymış sağun-qa (...) yaqaqa // boltı · vrhardağı açarı bäg // yaqaqa tutdum yaqasın älig qunpuqa üzüşdümüz // nägü irdi birdi kälösär // bilmäz-män män açarı bilür-män // bäg bars tanuq qutlug // tavşan yılı üçüncü ay..... Bana, Kaymış Sangun’a ürün kirası karşılığında.....aldım. Manastırdaki Açarı Beyden ürün kirası karşılığında.....aldım. Kira bedelini..... 50 kunpuya anlaştık... İrdi birdi vergisi (zamanı) gelirse .... Beni ilgilendirmez. Ben Açarı’yi ilgilendirir... Tanık Bey Bars, tanık Kutluk” (Yamada RH01)

quanpu aşağıdaki karışık içerikli belgede kullanılmıştır.

bu murutluq aryadannıy borluquya qap bert böz yärläriñä tintsuyların tsañçı ağıçılar almazun 'şwlw yulug berim quanposı küñçit kápöz bor çorba başlap ert bert almadın iş küç işlätmäzün “Bu Murutluk Manastırının bağına kap vergisi, pamuk tarlaları için tintsuy (vergilerini) hazinedarlar (vergi tahsildarları) almasınlar! ‘şwlw (?) ulug birim (satış vergisi için) kuanposu (kumaş), susam, pamuk, şarap, giysi başta olmak üzere ert bert (vergi almadan iş küç (iş mükellefiyeti) koymasınlar” (Özyetgin UygSB. XXVII: 38/42; U 5317, Zieme 1981: 237/263)

3.3.5. İnsan Ticareti

3.3.5.1. küñ “kadın köle”

<küñ “female slave” (ED 726a),küñg “Sklavin” (SUK 264), MK küñg “slavegirl” (DankKelly 1985: 114), KB küñ “cariye” (Arat 1979: 302).

Uygur sivil belgelerinde ve ET’de “kadın köle” anlamında yaygın olarak *küñ* sözcüğü kullanılmıştır.

Aşağıdaki köle satış belgesinde kadın köle 50 bağlık pamuklu kumaş için başkasına satılmıştır. Satış belgesi hazırlanırken satan kişi ailesinden kişilerin bu satışı engellememesini, bu satışı herhangi bir itiraz etmemesini istiyor. Bu ifade kölelerin birkişiye aitolsalar bile bütün aileye hizmet ettiklerini düşündürüyor. Köleyi satın alan kişi parayı verdikten sonra köle üzerinde mutlak egemen olmaktadır:

älig /// baylıq böz alıp mäniñ äsän tigin at-lıy küñüm-ni bädruz-kä älig iki bay-lıq bözkä torıy tomludu sadım...bir äksük-süz tükäl snp qırıp aldım bu män baçak satmış kişi-kä mäniñakam inim uruyum tuymışım on-lukum yüz-lüküm alımçım berimçim kim kim m-ä bolup çam çarım kılsar-lar... “ 50 bağ pamuklu kumaş alıp Esen Tigin adındaki kadın kölemi Bedruz’e doğrudan tamamen sattım... hiç eksiksiz, tam olarak sayıp ölçüp aldım. Bu, ben Baçak sattığım kişiye ağabeyim, küçük kardeşim, soyum, akrabam, onluğum, yüzlüğüm alımçım berimçim her kim olup itiraz etseler...” (Yamada Sa29)

qarabaş Eski Türkçede köleler için kullanılan genel bir ad olmasına rağmen metinlerde çoğunlukla erkekler için kullanılmıştır. Aşağıdaki satış belgesinde ise *qarabaş* kadın köle için kullanılmıştır.

it yıl onunç ay on yangıqa //// älik qay-a açı-qayunglaq-lıq böz kargäk bolup iki ygrmi yaş-lıq taq küñ ağıly qız qrbaş-ım-ni äniçük-kä toyuru tomldu sçım... “köpek yılı onuncu ay

onuncu gün. Bana, Elik Kya Açı'ya kullanmak için pamuklu kumaş gerekli oldupu için 12 yaşındaki Tak adındaki kadın kölemi Eniçük'e doğrudan tamamen sattım..." (Yamada Sa23)

Köleler için kullanılan *künj* ve *karabaş* adlarıyla birlikte kölelerin mesleğini gösteren meslek adları kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki belgede, erkek kölenin mesleği demircilik olduğu için *tmirci qarabaş* "demirci köle", kadın köle ev işlerinde çalıştığı için *äbçi qarabaş* "evci köle" ifadeleri kullanılmıştır

pars yıl toqzunç ay altı otuz-qa biz otuz-nuñ b(.)ltur atly tmirci qarabaş toyın-çoy-nuñ ay silıy(?) atly äbçi qarabaş bözçi ikägü bägär-lär-iñä ayıtmatın är äbçi bolmış-lar kin män toyın-çoy otuz bilä äşitip adırtmın toyınçoy-nuñ äbçi qarabaş-nuñ birtin toyın-çok oqalır-män · män otuz-nuñ tmirci qarabaş-nuñ birtin män otuz ok alır-män... "Pars yıl, dokuzuncu ay, yirmi altıncı gün. Biz, Otuz'un (sahipler), B(.)ltur adlı demirci köle ve Toyunçug'un Ay Sılıy adlı evde çalışan kadın kölesi, bu ikisi sahiplerine sormadan erkek ve kadın olmuşlar. Daha sonra ben, Toyunçug ve Otuz ile işitip ayırdık. Toyunçug kadın kölesinin birtini(vergisini) ben Toyunçog alırım. Ben Otuz, demirci erkek kölemin birtini (vergisini) alırım..." (Yamada Mi02)

3.3.5.2. qarabaş "köle"

Türkçenin bütün yayılma alanlarında görülen karabaş birleşik bir sözcük olup ilk dönemlerde hem kadın hem erkek köleler için kullanılmıştır. *kara baş* > karabaş (Clauson 1972: 644). Yamada, kelimenin karşılığı için cinsiyet belirtmeden "Sklave" sözcüğünü göstermiştir (SUK 273). DLT *karabaş* "gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın, sağdıç kadın; köle ve cariyelere verilen adlardandır. "*kara baş*" anlamındadır" (DLT I, 150; III, 222), CC *karavaş* "Magd, Sklavin" (Grønbech 1942: 194). İlk dönemde hem kadın hem erkek köleler için kullanılan *qarabaş*, Harezmi döneminden itibaren anlam daralmasına uğrayarak daha çok kadın köleler için kullanılmıştır. ET sonrasında görülen *karavaş* türevinde b > v ünsüz değişimi gerçekleşmiştir (Eren 1999: 211). Karahanlı dönemi sonrasında, *karabaş* ~ *karavaş* "Kadın köle, cariye" (Ata 1998: 201), Osm. *karavaş* "Cariye, hizmetçi" (TDK 1996: 2279-2283), KTAM *karabaş* "cariye" (Toparlı vd. 2000: 112), Kıp. *karabaş* "Cariye, hizmetçi"; *karavaş* "Hizmetçi kız" (Toparlı vd. 2003: 127)

Aşağıdaki satış belgesinde Atay Tutun adlı kişi kâğıt para çav'a ihtiyaç duyduğu için Pintun adlı erkek kölesini dokuz yastuk çav karşılığında Şivsay Tayşı'ya satmıştır. Bu

belge, yazıldığı dönemde *qarabaş* ~ *qaravaş* adının erkek köleler için de kullanıldığını göstermektedir:

luu/// säkiznç ay altı otuz-qa-män aday tutuñ-qa yunglaq-liq çao krgäk bolup-pintuñ atly qıday är qrabas-ım-nı-şivsay tayşı-qa (...) (...) toquz çao yastuq-qa toyuru satdım-bu qrabas satıy toquz yastuq çao-nı- män şivsay tayşı bitig qulmış kün üzä tükäl sanap birtim... “Ejderha (yılı), sekizinci ay, yirmi altıncı gün. Ben Atay Tutuñ’a kullanmak için çav gerekli olup Pintuñ adlı Kıtay erkek kölemi Şivsay Tayşı’ya... dokuz çav yastuka doğrudan sattım. Bu senedin düzenlendiği gün bu köle satışı(nın bedeli olan) dokuz yastuk çav’ı, ben Şivsay Tayşı, bütünüyle sayıp verdim...” (Yamada Sa24)

Aşağıdaki satış belgesinde de Pukiñ adlı erkek köle elli sıtır yarmak gümüş karşılığında satılmıştır. Yamada Sa24 ve Yamada Sa21 belgelerinde geçen erkek kölelerin adı Pukiñ’dir:

taqtıy yıl törtünç ay säkiz yangıqa maña liv taypu-nuñ oylı kovçü-kä yunglaqlıq kümüş krgäk bolup pukiñ atly är qara-başımın kingsun ayax-qa tägimligkä yiti älig stır yarmaq kümüş-kä toyuru tomlıdu satdım... “tavuk yılı, dördüncü ay, sekizinci gün, bana, Liv Taypu’nun oğlu Kovçü’ye kullanmak için gümüş para gerekli olduğu için Pukiñ adındaki erkek kölemi monsenyör Kingsun’a kırk yedi sıtır gümüş para alarak tamamen sattım...” (Yamada Sa21)

Uygurlara ait bir satış belgesinde *qarabaş* adı kadın köle için kullanılmıştır.

it yıl onunc ay on yangıqa //// älik qay-a açı-qa yunglaq-liq böz kargäk bolup iki ygrmi yaşlıq taq küñ aqlıy qız qrbas-ım-nı äniçük-kä toyuru tomlıdu sçım... “köpek yılı onuncu ay onuncu gün. Bana, Elik Kya Açı’ya kullanmak için pamuklu kumaş gerekli olduğu için 12 yaşındaki Tak adındaki kadın kölemi Eniçük’e doğrudan tamamen sattım...” (Yamada Sa23).

3.3.5.3 qul “köle”

< qul “Sklave” (SUK 278a), MK qul “köle” (Atalay I, 330, 336).

Uygur Sivil Belgeleri’nde *qarabaş* gibi köleler için genel olarak *qul* da kullanılmaktadır. SUK’ta verilen belgeler arasında vasiyetname türündeki bir belgede, karışık içerikli üç belgede *qul* teriminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Kullanıldığı belge sayılarına baktığımızda qul teriminin belgelerde *qarabaş* kadar kullanılmadığı görülür. *qarabaş* terimi çoğunlukla satış belgelerinde kullanılmasına karşın *qul* satış türündeki belgelerde kullanılmamıştır.

Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde *qul* ile ilgili geçen kayıtlara bakıldığında kölelerin sosyal durumu ile ilgili tespitler yapılabilir.

MK *kul yağı, it böri* (DLT I, 336)

Kaşgarlı, kölelerin o dönemde “çekrek kapa”³⁹ denilen bir elbise giydiklerini yazmıştır. Sadece kölelerin giydiği bu elbiseli ile kölelerin ve özgür kişiler arasındaki farklılık gösterilmiştir.

Aşağıdaki karışık içerikli belgede köle için *qul* adı kullanılmıştır:

... *män tikuy tayşı atay-nıy ş'ısay-qa satmış qul-nıy*... “Ben Tikuy, Tayşı Atay'ın Ş'ısay'a sattığı kölenin...” (Yamada Mi27)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede Toyınçog adlı kişi, Otuz'un kölesine karşı herhangi bir itiraz bulunmayacağını ifade etmiştir:

män toyın-çoy... otuz-qa qul-qa çam qılmaz-män... “Ben Toyınçog.. Otuz'a, köleye itiraz etmem...” (Yamada Mi02)

3.3.5.3. qatun “kadın”

<*qatun* “Frau” (SUK 274a), MK *katun* “kadın, hatun, Afrasyab kızlarından olanların adı” (DLT I, 138, 376, 410; III, 240), CC *qatun* “Frau, besonders von Vornehmen” (Grønbech 1942: 196), KTAM *katun* “kadın” (Toparlı vd. 2000: 114).

Uygur sivil belgelerinde tarımsal, hayvansal ve sanayi ürünlerinin ticareti yanında insan ticareti de tanıklanmıştır. Köle satış metinlerinde “qara baş, kün” gibi ifadeler köleler için kullanıldığı için satılan kişilerin köle olduğunu açıkça anlayabiliyoruz. Aşağıdaki belgede Tedmilig Kara ve Buka adında iki kişiye harcamak için para (ya da harcamak için para değerinde başka bir şey) gerekli olduğu için Kutluy adındaki kadını satıp 150 kalın böz almışlardır. Satılan kadınla ilgili adı dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu nedenle bu kadının köle olmayacağı düşünülebilir. Bu kadın Tedmilig ve Buka

³⁹ Atalay I, 477.

tarafından satıldığı için kadının bu kişilerden birinin eşi ya da çocuğu olması çok düşük bir ihtimaldir. Eğer böyle olsaydı bu bilgi satış belgesinde yer alırdı.

biçin yıl çaxşaput ay iki yangı-qa maña tädmilig qar-a buq-a ikägü-kä qarçlıq kăräk bolup qutluy atlıy qatun kişi-ni satıp qutluy tämür-tin yüz älig [qalın] böz aldımız...“Maymun yıl on ikinci ay ikinci gün, bana Tädmilig Kara (ve) Buka’ya, ikimize harcamak için para gerekli olduğundan Kutluy adlı kadını satıp Kutluy Tämür’den yüz elli [kalın] böz aldık...” [Yamada Sa28)

Yukarıdaki satış belgesi yanında ödünç alma belgesinde de insan ticareti söz konusudur. Aşağıdaki ödün alma belgesinde Klımdu adlı kişinin buğday ihtiyacı olduğu için İrinçipl’den iki yarım tagar buğday almıştır. Buğdayın karşılığında yirmi ve on altı yaşında iki kadını İrinçipl’e vermeyi taahhüt etmiştir. Eğer yedinci ayın on beşinde bu kadınları vermezse günlük kira ücreti yaptırımı uygulanacaktır. Kadınların günlük kira bedelinin ne olduğu verilmemiştir. Kadınların köle olup olmadığı ile ilgili bu belgede de herhangi bir bilgi yoktur. Erkek köleler dışında köle olmayan erkek çocukların babaları ve büyük kardeşleri tarafından satıldığını belgelerden görebiliyoruz. Bu belgelerde erkeklerin köle ya da bir aile bireyi olduğu bilgisi mutlaka verilmiştir.

ıt yıl altınc ay yidi yngıq-a maña qlımdu-qa buğday kărgăk bolup irinçipl(?) -tin iki yarım tayar buğday aldım bu buğday-qa on altı yaşlıy ygrmi yaşlıy qatun kişi-ni iki bir yrtu kişi-ni yitinc ay-nıy on biştä koço-ka tăgürüp birür-män ol kim kün-tä birmäsär-män kün tribilä birür-män... “İt yılı, altınc ay, yedinci gün. Ben, Klımdu’ya buğday gerekli olduğu için, İrinçipl(?)’den iki yarım tagar buğday aldım... Bu buğday karşılığında on altı yaşında (ve) yirmi yaşında kadını, iki ya da bir kadını yedinci ayın on beşinde Koço’ya getirip veririm. Eğer o gün vermezsem günlük kira ücreti ile veririm...” (Yamada Lo18)

3.3.5.4. oğul

<Tü. oğul “offspring, child” (ED83-84), oğul “Sohn, Knabe” (VEWT 358), oğul, oyl “Sohn, Prinz” (SUK 268a), MKoğul “oğul, çocuk” (DankKelly 1985: 38), KB oğul “oğul, oğlan, çocuk, genç” (Arat 1979: 334), Irk og(u)l “oğul, evlat; yavru” (Tekin 2004: 57), KTAM oğul “oğul”; oğlan “oğlan, çocuk” (Toparlı vd. 2000: 130).Sözcük çağdaş Türk dili Çuv. *ıvıl*, Yak. *uol*, Alt. *uul*; *ençiıul*, Hal. *oğul*, Hak. *ool*, Nog. *ul*, *uvıl*, Bşk. *ul*, Tat. *ul*, Kırg. *ül*, Kzk. *ul*, KKlp. *ul*, Özb. *uğil*, YUyg. *oğul*, Az. *oğul*, Trkm. *oğul* biçimleriyle kullanılmaya devam etmektedir.

Sözcüğün etimolojisi ile ilgili görüşler için bkz. Eren 1999: 305

Uygur satış belgelerinde geçen oğul satışı ile ilgili durumun bugünkü evlatlık verme gibi düşünülmesi gerektiğini Özkan İzgi daha önce dile getirmişti. Ancak, diğer belgelerin aksine aşağıdaki belgede geçen “sattım” ifadesi Uygurlar arasında belli bir ücret karşılığında çocukların başka kişilere satıldığını açıkça gösteriyor. Aşağıdaki belgede Kutlug Temür, Muberek Koç adlı oğlunu 60 altın karşılığında Sengektez’e satmıştır. Baba, oğlunu satarken başka kimsenin bu satışa itiraz etmemesini, satın alan kişinin isterse Muberek Koç’u başka birine satabileceğini ifade etmiştir:

...quthuy tāmür är tuymış toqtamış olarqa yunglaqlıq yarmaq kümüş kargäk bolup säñäktäz aqatın altmış altın alıp mübäräk qoç atlıy oylumnu män atası quthuy tāmür aqası är tuymış aqası toqtamış üçägü birlä bolup toyuru tomlıdu sattım män bu oylu-qa miñ yıl tūmān kün kē tägi säñäktäz aq-a ärklig bozluñ taplasar özi tutsun taplamasar adın kişi-kä ötkürü satsun biz-niñ on-luqumuz yüz-lükümüz alımcımız birim-çimiz aqamız inimiz kim kim m-ä bolup çam çarım qılmazun-lar ... “Kutlug Temür, Är Tuğmış ve Toktamış, bu (kişilere) kullanmak için gümüş para gerekli olup en büyük kardeş Säñäktäz’den 60 altın alıp Müberek Koç adlı oğlumu ben babası Kutluk Tāmür, onun büyük ağabeyi Är Tuğmış ve onun büyük ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte olup doğrudan sattım. bu evlatlığa bin yıl, on bin güne kadar büyük kardeş Säñäktäz sahip olsun. İsterse kendinin olsun, istemezse onu başkasına satsın. Biz-im onluğumuz, yüzlüğümüz, alımcımız berimcimiz büyük (ve) küçük kardeşimiz hiç kimse itiraz etmesinler...” (Yamada Sa26)

Yukarıdaki belgede *sattım* ifadesi geçtiği için bunun bir oğul satış belgesi olduğunu ifade ettik. Bazı belgelerde *sat-* eylemi kullanılmamıştır. Bu belgelerde *süt sävinci* (yetiştirme parası) karşılığında oğul bir başkasına verilir. Yamada Ad01, Yamada Ad02 *sattım* ifadesi yerine *oyulluq bir-* (evlatlık vermek) geçmektedir. İzgi’nin sözünü ettiği evlatlık verme belgeleri bunlardır. Buna karşılık Yamada Sa26 belgesinde geçen ifadeler bunun bir satış belgesi olduğunu açıkça göstermektedir.

3.4. Ticarete Kullanılan Ölçü Birimleri

İnsanoğlu ilk çağlardan günümüze bir nesnenin, büyüklüğünü uzunluğunu ve ağırlığını karşılaştırmak için ölçü birimlerine ihtiyaç duymuştur. Dünya üzerindeki her toplum kendine özel ölçü birimleri olmuştur. Bu ölçü birimleri toplumların en eski dönemlerinden çağdaş dönemlerine kadar gelişim göstermiştir. Ticaretin gelişmesi ve tüm toplumların birbiriyle ticari ilişkiye girdiği andan itibaren ölçü birimlerinde standart oluşmaya başlamıştır.

Ölçü birimlerinin oluşumunda insanların günlük hayatında kullandığı nesnelere ve kendi uzuvları önemli yer tutar: *kol* (ED 614b-615a), (I, 358-21), adak “ayak” (ED 45a-b) kulaç (ED 618a-b, TMEN 1502)

Eski Uygur sivil belgelerinde geçen ölçü birimleri içinde Çince ve Toharcadan alıntı ölçü birimleri olduğu gibi (*şy* < Çin. *shih*; Toh. *küri*) Türkçe birimler de vardır (*bay*).

Türkçe ölçü birimleri üzerine ilk çalışma Walter Hinz'in 1955 yılında yayımlanan *Islamische Masse und Gewichte Umgerechnet ins metrische System*'dir. Bu çalışmada Türklerin, İslam öncesi ölçü adları üzerinde durulmuştur. A. Davidoviç'in, 1970 yılında “*Materialy po Metrologii Srednevekovoi Srednei Azii*” adıyla yayımladığı çalışma ise orta dönem Türk devletlerinde İslam kaynaklı metrik sistemi ele almıştır. Uygur sivil belgeleri üzerine çalışan N. Yamada *Studia Turcica*(1971) dergisinde yayımlanan “Four Notes on Several Names for Weights and Measures in Uyghur Documents” adlı makalesinde sivil belgelerde geçen ölçü terimleri üzerinde durmuştur. A. Von Gabain 1973'te yayımlanan “Das Leben im Uigurischem Königreich von Qoço” adlı çalışmasında Turfan Uygurlarının kullandığı ölçü birimlerini vermiştir. Eski Türklerde ölçü üzerine bir diğer önemli çalışma A. Melek Özyetgin'in “Eski Türklerde Ölçü” adlı makalesidir. Son dönemlerde Dai Matsui'nin eski Türklerde kullanılan ölçü birimleri üzerine çalışmaları vardır. Bu çalışmalardan bazıları hakkında terimler açıklanırken bilgi verilecektir.

Araştırmamızın korpusunu oluşturan Uygur Sivil Belgelerinde geçen ve ticarî faaliyetlerde kullanılan ölçü birimleri aşağıda verilmiştir:

3.4.1. Ağırlık Ölçü Birimleri (Sıvılar ve Katı Cisimler İçin)

3.4.1.1. batman “(hububat) ağırlık ölçüsü; (şarap) sıvı ölçüsü”

<*bat-man*“something which sinks; actually a unit of weight” (ED 305b). ET *batman* (USP 71), MK *batmān* “A manā [= ratls]”, “*bir batmān āt*” “A manā of meat” Dankoff-Kelly. I. 223 (DLT I. 448), AKT *batman* “batman, ölçü birimi” (Borovkov 2002: 73),

NF *batman* “batman, bir tür ağırlık ölçüsü”(Ata 1998),KTAM *batman* “batman” (Toparlı 2000: 93), Kİ *batman* “ölçü” (Caferoğlu 1931: 16), KK *batman* “batman” (Toparlı 1999: 103), TZ *batman* “batman” (Atalay 1945: 149), DM *batman*“batman” (Toparlı 2003: 74), KTSI. *batman* “ağırlık ölçüsü” (Toparlı vd. 2003: 25), İMüh.*batman*“batman” (Battal 1934: 17).

Kelimenin kökeni üzerinde farklı görüşler vardır. Clauson, kelimeyi *bat-* fiilinden yapılan bir isim olarak düşünmüştür (ED 305b). Özyetgin *batman*'la ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “... ağırlık birimi olarak geniş Türk coğrafyasında yaygın bir kullanım alanı olan Soğd kökenli *batman* terimi de Uygur metinlerinde, et, pamuk, darı, buğday, un için ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmıştır” (Özyetgin 2003: 198).

Batman, hem sıvı ölçü hem de ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmıştır. *Batman* ile et, pamuk, darı, un, buğday gibi katı ürünler yanında *bor* “şarap” gibi sıvı ürünler de ölçülmüştür.

Aşağıdaki belgede sıvı ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

küskü yıl bişinç ay üç yangıqta kidirtin kalgüçi ilçilärkä tuşguqa üntürügü bortun qayzada açari[-nuj] yigirmi batman ädgü bor amtı on birzün äsän atşag olarqa pswlzwñ “Sıçan yılı beşinci ay üçüncü günü batıdan gelecek elçileri karşılamak için sunulacak şaraptan Kaysa’da Açari’nin yirmi batman iyi şarap(tan) şimdi on (batman) versin. Äsän Atşag onlara on (batman) ...” (JW-Li 4.18: 1/6; USp 71; Clark 110)

İslami çevre Türk eserlerinden NF’de *arpa* ve *tuturyan* “pirinç” gibi ürünlerin *batman* ile ölçüldüğü görülür:

tağı dört batman arpa ekmeği turur.... “daha dört batman arpa ekmeği durur” (NF 28-15)

sekkiz batman tuturyan berçeymen... “sekiz batman pirinç vereceğim...” (NF 292-12/17)

Çağdaş Türk dili sahasında da kelimenin kullanımı tespit edilmiştir: Kırg. *batman* “1. Batman (Ferganade 4 puddan başlayarak Talas vadisinde 12 puda kadar olan ağırlık ölçüsü 2. Batman (Talas vadisinde iki desitina 8 kadar toprak ölçüsü” (KırgSl. 1994: 99), Kzk. *baptan* “bir ağırlık ölçüsü, batman” (KzkSl. 2003: 82), Kar-Malk. *batman* “ağır” (KMalkSl. 2000: 114), YUyg. *patman* “eski ağırlık birimi 57,3 kilo ağırlığına

eşit” (YUygTüSl. 1995: 316), Trkm. *batman* (ba:tman) “takminan yigrimi kikograma barabar bolan ağırlık ölçegi” (TrkmDSL. 1962: 77), Az. *batman* “bölgelere göre iki okkadan sekiz okkaya kadar değişen eski bir ağırlık ölçüsü” (AzTüSl. 1994: 105), TTü. *batman* “esk. 7,692 kilogram olan ağırlık ölçü birimi” (TTüSl. 2010: 284).

3.4.1.2. qap “sıvı ölçü birimi”

< *qab* “a leather bag, water-skin, sack”(ED 578b), *qab* (TMEN 1364), SUK *qap* “Lederschlauch; Maßeinheit” (SUK 273a).

Çağdaş Türk dillerinde de Alt. *kap* “yanları geniş deri çuval” (Alt. 1999: 97), Şor *kap* “torba, çuval” (ŞorSl. 1995: 48), Tat. *kap* “büyük çuval II- kap, kutu (TatSl. 1997), Kırg. *kap* “çuval (geniş) kap, kın, kutu” (KırgSl. 1994: 110) biçimleriyle varlığını sürdüren *kap* ölçü birimi olarak SUK’ta dört ödünç alma belgesinde (Lo03-Lo14-Lo23-Lo30) kullanılmıştır.

Özyetgin *qap* ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: “ ... Türkçe *kap* kelimesi de de şarap için ölçü birimi olarak kullanılmaktadır... Örneğin 30 *tämbin*’in = 1 *kap*’ denk geldiği metinlerde geçen kullanımlardan anlaşılmaktadır” (Özyetgin 2003: 198).

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde *kap*’ın şarap ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

luu yıl ikinti ay biş otuz-qa maña torçı-qa süçüg-kä böz käreğäk bolup qyımtu-tın bir yırım böz aldım küz yangı-ta oduşar tänbın süçüg-ni bir qapbirürmän birmädin kaçür-sär-män il yangınç asıyı bilä köni birürmän birginç-ä bar yoq bolsar-män oylum tämür buq-a äv'-täkilär bilä köni birşünler... “Ejderha yılı ikinci yirmi beşinci gün. Bana, Torçı’ya beyaz şaraba(ya da üzüm suyu)karşılık pamuk gerekli olup Kyımtu’dan bir yarım pamuk aldım. Güz ayı otuzar tänbın şarabakarşılık bir kap vereceğim. Vermeden bu tarihi geçirirsem o yerin töresince belirlenen faiz ilehepsini vereceğim. Vereceğim tarih geldiği zaman eğer ben yok olursa oğlum Tämur Buka evdekilerle(kişilerle) birlikte hepsini versinler... (Yamada Lo14)

3.4.1.3. küp“testi, küp; sıvı ölçü birimi”

<*küp*< Far. *küb* “Topf; Krug”(Gabain 1973: 62), SUK Lehmgefäß, Vorratsgefäß, Krug” (SUK 264a).

SUK'ta 4 farklı belge türünde (Sa09, Sa18, Lo03, WP03, Mi19) kullanımı tespit edilmiştir. Özyetgin'in de (2003: 198) ifade ettiği gibi *küp*, Türkçe *kap* ölçü birimi gibi şarap ölçmede kullanılmıştır.

Aşağıdaki karışık içerikli belgede *küp* şarap ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

... iki tavar qançuq-qa yarım **küp** bor yumşaq-qa... bu nâzâ-lâr-ni turî birip birimim-ni turî üssâr bu borluq turî-qa tölâç bolşun yân-â bu nâzâ-lâr-ni mân taşiq yanıp kâlip turî-qa tölâpbîrsr--mân mân turî borluq-ni yañdurup birür-mân mân... "... iki tavar Kançuk', yarım küp şarap Yumşak'a ...Bu nesnelere Turî verip, bu borçları Turî öderse; Turî'ya, bu bağ tazminat olsun. Sonrasında, ben Taşiq, bunları (eninde sonunda bir şekilde) ödeyiverirsem, Turî'yı çağırıp geri veririm..." (Yamada Mi19)

3.4.1.4. küri "litre, ölçek; kap"

<küri "Scheffel, Hohlmaß (10 küri = 1 şıy)" (SUK 264), küri "buğday tanesi gibi kuru yiyecekler için ağırlık veya hacim ölçüsü" (ED 737a).

Kelimenin kökeni tam olarak bilinmemesine rağmen Clauson kelimeyi Toharcaya bağlama eğilimindedir (ED 737a).

Küri daha çok hububatları ölçmede kullanılan bir birim olmasına rağmen bazı metinlerden yola çıkarak yer ölçmede de kullanıldığını tespit ediyoruz.

Aşağıdaki arazi kiralama belgesinde *küri* ile arpa ölçülmüştür:

toyrul-qa //////////////// yir kârgk bol- /////// açari-nıñ bärk toyan-taqı bir äñiz yirin anuq-qa tuttum örtgün-tä anuq bolmış-ta iki şıy arpa-nıñtüşin tilik toyrul alır tört **küri** arpa mân tilik toy<r>ul bulda açari<-qa> birip altı **küri** bulda açari>-qa> birip altı **küri** bulda açari ////////////////(?) üntürüp //////////////// (.) ... bu yirkä (....) ..... yn-ä üç şıy arpa-tın artuq batsa ikigü täng uruy üntür<ü>p (.....) tarır-biz...“Togrul'a.....yer gerekli olup.....Açari'nin Berk Togan'daki bir anız yerini çalışmaya hazırlamak için tuttum(kiraladım).Harmanda hazır olduğunda iki şıy arpanın faizini ben Tilik Togrul alırım. Dört küri arpayı ben Tilik Togrul, Bulda Açari'ye verip 6 küri Bulda Açari.....üç şıy arpadan fazla yetiştirsek ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz...” (Yamada RH09)

Aşağıdaki belgede buğday ölçü birimi olarak *küri* kullanılmıştır:

... toquz küri arıy silig buyday ikiki tüşkä birgü birdim mân bākūmiş kuintutın ////// toquz **küri** buyday iki tüşü birlä sākizinç ayın kuintuqa yıyıp birürmân...“dokuz küri temiz buğday

iki kat faiziyle geri(birgü) verdim ben Bäkümüŝ Kuintu'dan //////// dokuz küri buğday iki faiziyle sekizinci ayda Kuintu'ya yığarak vereceğim..." (Yamada Lo17)

Aşağıdaki belgede küri,ür "darı" ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

maņa tınsıdu-qa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıy nätäg ... kölni yazlıy küzlüg ... yarım şıy tarıy iki küri ür yaqa birgükä t... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn ulıy birim bolza [ol arqa]lıy bolur..."Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olduğundan Çikez'deki darı gibi... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şıy hububat iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur(arka olur, yardım eder)..."(U 5268, Zieme 1980: 225)

... üç (?) küriü'rne män iliçük qutluq bürt ikgü altım "...üç küri darıyı ben İliçük Kutlug Bürt biz ikişer aldım..." (Yamada Mi15)

Aşağıdaki belgede küri ölçü birimi tarıy "darı" için kullanılmıştır. Borç alınan iki küri darıya karşılık güz başında bir kap şarap verilecektir.

tarıy kärgäk bolup badrunın iki küri tarıy aldım küz yaņıda oduz tämbin bir qap süçüg köni birürmän... "...darı gerekli olup Badrun'dan iki küri darı aldım güz gününde otuz tembin bir kap şarabı tam olarak vereceğim" (Yamada Lo23)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde küri, küñçit "susam" ölçü birimi olarak kullanılmıştır.

maņa çürikä tüŝkä { } küñçit kärgäk bolup qayımtutın bir küri küñçit aldım yaņıda iki küri küñçit köni birür män "... Bana Çüri'ye faizli susam gerekli olup, Kayımtu'dan bir küri susamın hepsini vereceğim" (Yamada Lo25)

maņa qayŝıduqa tüŝkä küñçitkärgäk bolup il tmirtin bir küri küñçitalım küz iki kürikünçitbirür män... "Bana Kayŝıdu'ya faizli susam gerekli olup İl Tmir'den bir küri susam aldım güz (gününde) iki küri susam vereceğim" (Yamada Lo28)

3.4.1.5. kürilig "(küri ölçüsünce) desilitre, ölçek, hacim ölçüsü"

<kürilig <küri+lig.

Küri "küri habend" (SUK 264). Clauson da *kürilig* "a peck measure" kelimesinin *küri*'den türetildiğini düşünmektedir. (ED 745b). Gül, kelimeyi "*küri* ölçüsündeki ölçü" olarak düşünebileceğimizi ve bu ölçü biriminin tahılların ölçümünün yanında yer ölçümünde de kullanıldığını ifade etmiştir (2004: 350).

Uygur Sivil Belgeleri'nde sadece bir kez kullanılan bu terim yer ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

...qavlatıqımnı yänä çangur ayız<taqı> yiti kürligıyırımı ...“Sebzeliğimiğine Çangur Ayızdaki yedi kürlük (yedi küriölçüsündeki) yerimi...” (Yamada Mi28)

3.4.1.6. patır “kap, kap ölçüsü”

<patır< Sans. *pātra* “a bowl” (ED 307a). Kökü Sanskritçe olan ölçü birimi *patır*, Soğdça *p'ttr* kelimesi ile Türkçeye geçmiştir (ED 307a). SUK 271’de *patır* kelimesi için “Bettelscale, Schale” anlamı verilmiştir. Gül, bu çanağın/kabın ne kadar ağırlıkta olduğu, çanağın nasıl bir çanak olduğu ile ilgili herhangi bir bilginin verilmediğini ifade etmiştir (2004: 350).

Aşağıdaki belgede *patır*, *künçit* “susam” ölçü birimi olarak kullanılmıştır. “... *qayımtutın öz patır bilä...*” kullanımından yola çıkarak *patır*’ın herkeste olabilecek bir kap olduğunu düşünebiliriz. Kayımtu’nun *kendi patır* “kabi/çanağı” *künçit* “susam” ölçülmüştür. Böyle bir açıklamanın senette görülmesi farklı kişilerdeki *patırların* farklı büyüklükte olabileceğini düşündürmektedir:

maņa somaşiriqa tüşkä künçitkärgäk bolup qayımtutın öz patır bilä on iki patır künçitaldım küz yañıda ygrimi iki patır künçit köni birür män “Bana Somaşiri’ya faizli susam gerekli olup Kayımtu’dan kendi kabıyla (patır) on iki kap susam aldım güz gününde yirmi iki kap susamı tamamen vereceğim” (Yamada Lo27)

Tıp metni Heilkunde’de *patır*, sıvı ölçü birimi olarak şarap ve su için kullanılmıştır:

iki süñük ärkäç ätin bir patır ayak bor bir patır ayak suv birlä qayınturup suvı soylumışta içsär kidär “... iki yaşındaki teke etini bir kadeh şarap ve bir kadeh su ile kaynatıp, su soğuduğunda içse (hastalık) gider” (Heil I. 16/18; Gül 2004: 351)

3.4.1.7. şıy “ağırlık ölçü birimi”

<şıy < Çin. *shih* (ED 867b)

Clauson *şıy adı için* “a stone; as a measure of capacity ‘ten pecks’ (tou. Küri, q.v.), conventionally 2½ bushels” açıklamasını yapmaktadır (ED 867b). Yamada da kelimenin iki anlamı olduğunu açıklamıştır: 1. Taş; 2. Tahıllar için ölçü birimi (1 şıy = 10 küri) (SUK 284). Dai Matsui’nin çalışmasından yola çıkarak (bkz. Tablo A) 1şıy = 10 küri = 100 şing = 1000 qav eşitliğini kurabiliriz.

Aşağıdaki tarla kiralama belgesinde *şıy*, *tarıy* “tohum, darı” için kullanılmıştır:

biçin yıl aram ay iki yangı-qa maña tāmür buq-a-qa tarıy tarıy yir kǎrgāk bolup qıymtu-nıy çaqçaq(?)taqı ilçi birlä-kü tǎñ ülüş-lüg yirin iki şıy ya-a-qa tutum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä ol arqalıy bolur... “Maymun yılı, birinci ay, ikinci gününde, bana Temür Buka’ya ekip biçecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit olarak bölüştüğü yeri iki şık karşılığında kiraladım. Bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelirse o yardımcı olur...” (Yamada RH05)

Aşağıdaki tarla satış belgesinde *uruy* “tohum” için kullanılmıştır:

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yunglq-lıq quanpu krgāk bolup · tsinküü ögän üzä suvklık · bir şıy säkiz küri uruykirür yir-imin · basmıl-qa · toşuru tomlıdu sattım... “Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi’ya kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 *şıy*, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl’a doğrudan sattım...” (Yamada Sa04)

Aşağıdaki belgelerde de hem *tarıy* “tohum, darı” hem de *yür* “darı” için kullanılmıştır:

yunt yıl ikinti ay toquz yangıqa maña töläk tāmür-kä tǎrkän ud kǎrgāk bolup umar-nıy ala ud-nıy tǎrin-gä küz yangıt-a iki şıy tarıy üç şıyyür birür-män... “at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gün. Bana Tölek Temür’e kiralık inek gerekli olduğundan Umar’ın ala(benekli) ineğini kira ücreti için güz başında iki şıy tohum üç şıy darı veririm.” (Yamada RH14)

maña tınsıdu-qa yir [kǎrgāk] bolup çikǎztäki tarıy nätäg ... kölni yazlıy küzlüg ... yarım şıy tarıy iki küriür yaqa birgükä t... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn uluy birim bolza [ol arqa]lıy bolur... “Bana Tınsıdu’ya yer gerekli olduğundan Çikez’deki darı gibi... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şıy hububat iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımcı olur(arka olur, yardım eder)...”(U 5268, Zieme 1980: 225)

3.4.1.8. şing “ağırlık ölçüsü”

<şing< Çin. *shéng* “a liquiid measure conventionally translated ‘pint’⁴⁰”(ED 868a), *şing* “Hohlmaß” (10 şing = 1 küri) (SUK 284).

Dai Matsui, Çinde bulunan dört dilli bir yazıttan yola çıkarak Moğolca, Uygurca, Çince ve Farsça ölçü terimlerini karşılaştırdığı çalışmasında⁴¹ ölçülerin değerleriyle ilgili şöyle bir tablo oluşturmuştur:

⁴⁰ 0.586 lt.

Değer(litre)	Çince	Moğolca		Uygurca		Farsça(tahıl)
		tahıl	içki	tahıl	içki	
84.0	<i>Shi</i>	<i>tayar</i>		<i>şıy/tayar</i>		<i>tayar</i>
8.4	<i>Dou</i>	<i>şim</i>		<i>küri</i>	<i>qap</i>	<i>kıla</i>
0.84	<i>Sheng</i>	<i>şingsi</i>	<i>saba</i>	<i>şing</i>	<i>saba</i>	<i>mann</i>
0.28			tämbin		<i>tämbin</i>	
0.0084	<i>Ge</i>			<i>qav</i>		

TABLO A

Tablodan Uygurca *şing*'in Moğolca *şingsi*, Çince *sheng* karşılıklarıyla birlikte 0.84 litre olduğunu anlıyoruz. Yamada'nın *küri* ile *şing* birimleri arasında kurduğu oran (1 küri = 10 şing) da doğrulanmış oluyor.

...küñçitkärgäk bolup qyımtutın tört şing küñçit aldım küz yañıda säkiz şing küñçitköni birür män... “Susam gerekli olup Kayımtu’dan dört şing susam aldım. Güz başında sekiz şing susam(in) hepsini vereceğim...” (Yamada Lo24)

3.4.1.9. täng ~tng “ağırlık ölçü birimi”

<täng <Hot.. *thamga* “Maßeinheit” (SUK 285).

Kelimenin kökeni ilgili Yamada'nın yukarıda yapmış olduğu açıklamadan farklı olarak Clauson kelimenin Çince kökenli olduğunu düşünmüştür. Gül, Türkçedeki “denk, eşit” anlamında kullanılan denk kelimesinin Eski Türkçedeki şekli olan *täng*'in denklik bildiren söz olarak yaşadığını açıklamıştır (Gül 2004: 359).

Uygur Sivil Belgeleri’nde *täng/tng*, *käpöz* “pamuk” ölçmek için de kullanılmıştır:

tağıyü yıl ikinti <ay> on yangıq-a maña bay tmür-kä käpöz tağıyü yir kärgäk bolup tmiçi-niñ bu suv-tağı uturu borluqın on tng käpöz yaq-a-qa tutum... “tavuk yılı ikinci <ay> onuncu gün bana Tmür’e pamuk ekecek yir gerekli olduğundan Tmiçi’nin bu suyun karşısındaki üzüm bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım...”(Yamada RH04)

[tng] käpözi (.)l(...) borluq-niñ yir-niñ ///(...)qalanı bolsar män tmiçi bilür-män bay(?) tmür bilmäz.. “teng pamuğu... bağın, yerin... kalanı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir (Yamada RH12)

⁴¹Matsui, Dai (2004), “Unification of Weights and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uigur and Mongol Documents”, *Turfan Revisited: The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, Ed. By D. Durkin-Meisterer et al., Dietrich Reimer Verlag, Berlin.

toñuz yıl üçünç ay altı ygrmi-kä maña usin-ä-kä kápaz káräk bolup sauriy-a-şiri-tın tört **täng** {,} kápaz tüş-kä altım küz yañı-ta yiti tang kápaz köni birürmân birginçä bar yoq boslar-män inim budruq 'ävdäkiler birlä bärürmân birmädün kaçürsär-män il yangınça asıy-ı birlä bärürmân...“Domuz yıl üçüncü ay on altıncı gün, bana Üsin'a pamuk gerekli olup Sauriyaşiri'den tört teng pamuğu faiziyle aldım. Güz başında yedi teng pamuğu vereceğim. Vereceğim (gün) yok olursam(olmazsam) küçük kardeşim Budruk evdekilerle birlikte ödesinler. (Ödeme gününü) geçirirsem il töresince (belirlenen) faizle birlikte ödeyeceğim... (Yamada Lo29)

3.4.1.10. tämbin ~ tmbin ~ tänbin “sıvı ölçü birimi”

<tämbin“Maßeinheit” (SUK 289).

Uygur Sivil Belgeleri'nde kullanılan *tämbin* ölçü birimi ile ilgili Yamada yukarıdaki açıklamanın dışında herhangi bilgi vermemiştir. Dai Matsui'nin (2004: 197-202) yukarıda sözü edilen çalışmasında *tämbin*'in bir sıvı ağırlık ölçüsü olduğu ve 0,24 lt'lik bir değere sahip olduğu ifade edilmiştir. Matsui, Yamada'nın metin yayımından sonra bulunan bir yazıttan yola çıkarak *tämbin*'in diğer ölçü birimleriyle karşılaştırmalı değerini ortaya koymuştur (bkz. Tablo A). Tablodan yola çıkarak şu sonuçları çıkarabiliriz:

Tämbin, hem Uygurcada hem de Moğolcada kullanılan bir ölçü adıdır.

1 *qap* = 30 *tämbin*; 1 *saba* = 3 *tämbin*; 1 *şing* = 3 *tämbin*; 1 *küri* = 30 *tämbin*

Tämbin sıvı ölçü birimidir

Tämbin, Yamada'nın yayımını yaptığı 3 Uygur sivil belgesinde tespit edilmiştir. Belgelerde görüldüğü gibi *tämbin*, *süçüg* “tatlı, beyaz şarap” ölçmek için kullanılmıştır. Matsui'nin yaptığı açıklamayı destekleyen örnekler şunlardır:

Ödünç alma belgesinde:

luu yıl ikinti ay biş otuz-qa maña torçı-qa süçüg-kä bözkärgäk bolup qyımtu-tın bir yırım böz aldım küz yañı-ta otuzar **tänbin** süçüg-ni bir kap birürmân birmädin kaçür-sär-män il yangınç asıy bilä köni birürmân birginç-ä bar yoqbolsar-män oylum tämür buq-a äv'-täkilär bilä könihirzünler...“Ejderha yılı ikinci yirmi beşinci gün. Bana, Torçı'ya beyaz şaraba (ya da üzüm suyu)karşılık pamuk gerekli olup Kyımtu'dan bir yarım pamuk aldım. Güz ayı otuzar tänbin şarabakarşılık bir kap vereceğim. Vermeden bu tarihi geçirirsem o yerin töresince belirlenen faiz ilehepsini vereceğim. Vereceğim tarih geldiği zaman eğer ben yok olursa oğlum Tämur Buka evdekilerle(kişilerle) birlikte hepsini versinler...” (Yamada Lo14)

Karışık içerikli belgede:

... *yn-ä toñuz yıl ädlämiş-kä altmış tmbin süçüg yaq-a-nı köni birür-män...* “domuz yılına kadar 60 tmbin tatlı şarabı(yada üzüm suyu) kira bedeli olarak doğrudan veririm” (Yamada Mi21)

tarıy kargäk bolup badrunın iki küri tarıy aldım küz yañıda oduz tmbin bir qap süçüg köni birürmän... “...darı gerekli olup Badrun’dan iki küri darı aldım güz gününde otuz tenbin bir kap şarabı tam olarak vereceğim” (Yamada Lo23)

3.4.2. Uzunluk Ölçüleri

3.4.2.1. çıy “yaklaşık 35 cm’lik bir uzunluk ölçü birimi”

< çıy <Çin. *ch’ih*. Clauson (ED 404b) ve Yamada (SUK 255) kelimenin kökünün Çince *ch’ih* olduğunu ve yaklaşık 35cm.olan bir ölçü olduğunu ifade etmişlerdir. Çıy ölçü terimi ile ilgili Özyetgin şu açıklamayı yapar: “Uygur metinlerinde antropometrik ölçü birimi olarak kullanılan Türkçe *adak* “ayak” yanında, Çince kökenli çıy “yaklaşık 35 cm. olan bir Çin ayak ölçüsü (< Çin *ch’ih*) da geçmektedir” (Özyetgin 2003: 200).

bu türk qrabas satıyn ikigü inça sözläştimiz yüz kidin yoriyur onar çıy tamıyalı qunpuqa...(Yamada Sa19)

Aşağıdaki belgelerde çıy, böz “pamuklu kumaş” ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

... *körkin bädizädgäli saqınsar ötrü böz üzä bädizämiş krgäk böznüing yitizi kingi on çigin çıy üzä altı ygrmi çıy bolur azu ygrmi çigin üzä qırq çıybolur ...*“... güzelliği süslemeli diye düşündüğü için pamuklu kumaş üzerine süslemiş gerek. Pamuklu kumaşın eni on çigin (dirsek), çıy ölçüsü ile on altı çıy olur veya yirmi çigin çıy üzerinden kırk çıy olur.” Buddha [U 2476 + Kr. 29/13 + Kr. 30/4 + Kr 30/19 + Kr 29/15 + Kr 30//13 (Raschmann “995: 136)]

DLT’de de çıy’dan söz edilmektedir:

çıy “The word for “a Turkic cubitmeasure” which is two-thirds of [common] cubit. It is used among the nomads for measuring cloth” MK (DankKelly. II. 499)

DLT’de çıy ölçü adından türemiş *çıyła-*, *çıylan-* ve *çıylat-* fiileri de yer almaktadır.

ol böz çıyladı “O, Türk arşınıyla bez ölçtü” (DLT III. 296) (ED 407b)

3.4.2.2. qarı “arşın, kumaş ölçüsü”

<qarı< *qar-ı (ED 644b). SUK qarı “Elle” (ein Längenmaß, etwa 30 cm)

Proto-Tü. *kar “1. arm 2. forcarın 3. shin-bone of animal 4. various measures of length” (EDAL I. 530), Budd.-Man. Tü. qarı (Yamada Sa10), CC qarı 2 “Elle” (Grønbech 1942: 195), KTAM qarı “kumaş ölçüsü, arşın” (Toparlı 2000: 113).

Özellikle İslam öncesi Türkçe metinlerinde böz’ü ölçmek için kullanılan bu ölçü adının kökünü Clauson qar- olarak düşünmüş ve kelimenin qarış ile ilgili olduğunu düşünmüştür. (ED 644b) Özyetgin’e göre “antropometrik bir birim olarak karı dirsekten parmak uçlarına kadar olan mesafedir” (2003: 202).

Aşağıdaki satış belgesinde qarı, böz “pamuklu kumaş” ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

... yüz iki bağlı uzun qarita böz alıp şuikü ögän üzä surya birlä ülüşlüg maña tægär
...“...yüz tane çift bağlı uzun karıda pamuklu kumaş alıp Şuiki nehri üzerindeki sulama
kanalı Surya ile hisseli bana ait. ...” (Yamada Sa10)

Yamada’da bulunmayan aşağıdaki belgelerdede qarı, böz’ü ölçmek için kullanılmıştır

... yana yiti qarı böz lükçünlökkä ...“yine yedi karı pamuklu kumaş Lükçünlüğe ...” (JW-
Li 4.3, Raschmann 1995: 123)

... iki böz ...bir toqu[z] ... b[i]r böz toquz qarı ... bir böz toquz ... böz toquz qarı ...“... iki
pamuklu kumaş ... bir pamuklu dokuz ...bir pamuklu dokuz karı (ölçü) ... bir pamuklu
kumaş dokuz ...pamuklu kumaş dokuz karı (ölçü)...” (Raschmann 1995: 127)

toquzyıl aram ay altı otuzqa maña ögärünäkä ötünü böz krgäk bolup aqılta tört tonluq böz
ötünü altım bo bözni säksinç aynıñ biş ygrmikä tamya qarısı üzä on ikirär qarı tonluq böz
köni birür mn“Domuz yılı birinci ay yirmi altısında bana Öğretine’ye rica ederek pamuklu
kumaş gerekli olup Akıl’dan dört elbiselik pamuklu kumaş rica ederek aldım. ... bu
pamuklu kumaşı sekizinci ayın on beşinde damga karı (ölçüsü) üzerine on ikişer karı
elbiselik pamuklu kumaşı doğrudan vereceğim” [(T III D 279 (183/34) (Raschmann 1995:
149)]

Çağdaş Türk dili sahasında da kelimenin kullanım alanı geniştir: Çuv. har “ist. Lokot’
(mera dlinı, ravnaya primerno 0,5 m)” (ÇuvSl. 1982: 564), Hal. qarı “Längenmass
(104cm)” (Hal. 1980: 175), Yak. xarı, xara (EDAL I. 530), Tuv. qırı (EDAL I. 530),
Şor. qarı (EDAL I. 530), Alt. qarı “dirsekten omuza kadar olan kolun bölümü” (AltSl.
1999: 99), Teleüt. karı “kolun omuzla bilek arasında kalan kısmı” (TeleütSl. 2000: 48),

Kırg. *qar/qarı* “1. Kolun dirsekte omuza kadar olan kısmı 2. Bir metre kadar uzunluk ölçüsü” (KırgSl. 1988: 409) Kzk. *qar/qarı* “kolun dirsekten omuza kadar olan kısmı” (KzkSl. 2003: 296), Nog. *qarı* (EDAL I. 530), KKlp. *qar, qarı* (EDAL I. 530), Tat. *qarı, qara* (EDAL I. 530), Başk. *qar* (EDAL I. 530), KMalk. *qarı I* “kolun omuzla bilek arasında kalan kısmı” (KMalkSl. 2000: 245), *qarı II* “yaklaşık 60 cm’lik uzunluk ölçüsü” (KMalkSl. 2000: 245), Uyg. *qeri* (EDAL I. 530), Sarı Uyg. *qar* (EDAL I. 530), Özb. *qarı* (EDAL I. 530), Trkm. *qarı* “goyun geçi ve ş.m. malların dızı bilen toynagının aralığı, incik” (TrkmDSL. 1962: 152).

3.4.3. Sayı (Adet) Bildiren Ölçü Birimleri

3.4.3.1 bay “demet, top”

< Tü. *bay* <ba+γ. *bay* “Bündel, Ballen”; *iki bay* 2 doppelte Lage (Einheit von Stoffen) (SUK 245a-b), *bay* “Bündel, Ballen”, in bezug auf Stoffe = Çin. *p’i* “Rolle, Ballen” (Gabain 1973: 63).

KTSl. *bağ* “düğüm, demet, kuşak” (Toparlı vd. 2003: 21). Uygur Sivil Belgeleri yanında tarihi sahada pek çok yerde görülen ölçü birimlerinde biri de *bay*’dır. Bağlamak fiiline gelen FİYY eki ile türemiş olan *bay* kelimesinin birim olarak değerinin ne olduğu tam olarak belli değildir (Gül 2004: 355)

Belgelere göre *bay*, ot, böz, odun demetleri için kullanılmıştır:

yılan yıl üçünç ay iki yangıqa maña qıryaquz-qa böz kargäk bolup vaptu-tın iki iki bay böz aldım yañıd-a iki şıy tarıy birürmân birmädün kaçür {sär}-mân il yngınça tüşi bilä birürmân ...yılan yılı üçüncü ay ikinci gün, bana Kıryakuz’a böz gerekli olup Vaptu’dan iki bağ böz aldım. Karşılığında iki şıy darı vereceğim. Vereceğim günü geçirirsem il töresinin (uygulayacağı) faizle vereceğim... (Yamada Lo15)

iki bay böz “iki pamuklu kumaş”;

...borluynın sadıtı yüz iki bay bözni bitig qılmış...“... üzüm bağının satış bedeli yüz iki bağ pamuklu kumaşı senet yapmış ...” (Yamada Sa10)

Uygur Sivil Belgeleri dışındaki Türkçe eserlerde *debay* kullanılmıştır:

MK *otung bāy* “A bundle of firewood” (DankKelly. II. 511)

NF’de *bay* “odun demeti” için kullanılmıştır:

ewke otun kerek bolçay, bir bay otun kesip keltüreling tep aldım “eve odun gerek olacak, bir bağ odunu kesip getirelim diyerek aldım” (NF 213- 11/12)

3.4.4 Para Ölçü Birimleri

Bu bölümde ele alınan para ölçü birimlerinin değeri Tablo B’de verilmiştir. Belgelerde kullanılan para ölçü birimlerinin değeri Tablo B’de verilen karşılaştırmadan daha iyi anlaşılabilir.

1 <i>yastuq</i>	50 <i>yarmaq</i>
1 <i>baqır</i>	1/10 <i>yarmaq</i>
1 <i>sıtır</i>	1 <i>yarmaq</i>
1 <i>yarmaq</i>	40 gram ağırlığındaki külçe

TABLO B

3.4.4.1 satır, sıtır, stır “para ölçü birimi”

<*satır, sıtır, stır*> Grek. *stater* (1 *sıtır* = 10 *baqır*) (SUK 282a), *sıtır* “a unit of currency, occasionally as unit of weight” (ED 802b).

Yamada sözcüğün, Grekçe *stater*’den geldiğini düşünmektedir (SUK 282a). Gabain, Grekçe *stater*’in Sogdça üzerinden Türkçeye geçtiğini ve kullanıldığını düşünmüştür. (Gabain 1973: 63). Özyetgin ise sözcüğün Sogd kökenli olduğunu ve Uygur Sivil Belgeleri’nde gümüş ve altın için sıkça kullanıldığını ifade etmiştir (Özyetgin 2005: 143).

Çince *liang* ölçü birimine eşit olan *stir~satır*'ın ağırlığı 40 gramdır. *Satır~sıtır* ve *yarmak* aynı ağırlıktaki külçelerdir ve bazı belgelerde ikileme oluşturacak şekilde beraber kullanılır (Bkz. Sertkaya 2005: 118). SUK'ta bütün belge türlerinde kullanımı tespit edilensatır~stir ölçü birimini çoğunlukla *altın* ve *gümüş* için kullanılmıştır. Bazı belgelerde *satır~stir* ölçü biriminin kâğıt para çav için kullanıldığı da tespit edilmiştir.

Aşağıdaki köle satış belgesinde *stir~satır* para ölçü birimi, *kümüş* para birimi için kullanılmıştır:

küskü yıl toquzunç ay iki ygrmikâ maña bolmış-qa asıg-la kümüş kârgâk bolup işirâ-tâ üç stir kümüş altım · kaç ay tutsar-mân ay sayu birâr baqır kümüş asıy-ı bilâ köni birürmân birginçâ yoq bolsar-mân kişim tüzük birzün... “Fare yılı dokuzuncu ay on ikinci gün. Bana, Bolmuş'a faiziyle gümüş gerekli olup İşirâ'den üç stir kümüş aldım. Kaç ay tutarsa her ay için bir bakır kümüş faizi ile hepsini vereceğim. Vereceğim zaman ben yok olursam eşim Tüzük hepsini versin...” (Yamada Lo08)

Çav para birimi aşağıdaki belgede *stir~satır* ölçü birimi ile kullanılmıştır:

tavişyan yıl aram ay bir yangıqa mân aram qy-a qınısun birlâ yunglaq(?) -lıqço krgâk bolup töküç-tâki tarıy tarımaq-qa yir-ni altmış-aq-qa apam-qa on iki sıtır ço yaq-a-sın ilig-tâ alıp birürmân tanuq sısidu tanuq toyın bu tamya biziñ ol mân qına özüm bitidim. “Tavşan yılı, birinci ay, birinci gün. Ben Aram Kya, Kınısun ile kullanmak için çav gerekli olup Töküz'teki tarlayı ekip biçilecek yeri altmış aka(?) on iki sıtır çav faizini öncesinde alıp vereceğim. Tanık Sısidu, tanık Toyın. Bu damga bizimdir. Ben Kına kendim yazdım.” (Yamada RH03, Clark 32)

3.4.4.2 baqır “bakır”

Ticarette ödeme araçları incelenirken *baqır*, para birimlerinden biri olarak ele alınmıştır (*baqır* için bkz. Bölüm 3.5 Ticarette Ödeme Araçları). Bazı belgelerde *baqır*'ın *gümüş* ve *lal* (yakut) için ağırlık ölçü birimi olarak kullanıldığı görülmektedir.

Aşağıdaki borç alma belgesinde *baqır*'ın *kümüş* ölçü birimi olarak kullanıldığı görülmektedir:

küskü yıl törtünç ay bir yangıqa maña bolmış-qa asıq-qa kümüş kârgâk bolup qra oçul-tâ altı stir kümüş altım kaç ay tutsar-mân ay sayu birâr yarım baqır kümüş asıy bilâ köni birürmân... “Fare yılı dördüncü ay birinci gün. Bana, Bolmuş'a gümüş gerekli olup Kra Oğul'dan altı stir gümüş aldım. (Geri ödemem) kaç ay tutarsa her ay için bir bakır gümüş faiziyle hepsini vereceğim...” (Yamada Lo07)

Bakır ölçü biriminin, küküş dışında lal (yakut) ile kullanıldığını görüyoruz. Aşağıdaki belgedeüç bakır lal,yüz yastuq karşılığında alınmıştır:

it yıl onunç ay säkiz yangı-qa män sadı-nıng ortuqluq adaq totoq-tağı üç bakır lal-nı män sadı öng-tün kidin satıq-qa yorıp yüz yastuq-qa käziřdimiz yüz yastuq-qa barza älig yastuqluq ädni män sadı adak totoq-qa kälürüp birürmän yüz yastuq-qa tägmäsä bu (..) ok lal-nı kälürüp birürmän... (Yamada Mi26)

3.4.4.3 yarmaq “para ölçü birimi”

<yarmaq“ a coin” (ED969a-b), yarmaq “Geld” (TMEN 1854), yarmaq “Münze; Geld” (SUK 301), BM yarmaq “. Gümüş madeni para eczası”; yarmaq Kİ “dirhem, gümüş para”; TZ yarmaq “dirhem, gümüş para”; DM yarmuq “dirhem, gümüş para” (KTSI. 2003: 313).

Kaşgarlı, sıkça kullandığı yarmaq sözcüğüne karşılık Arapça dirhemi vermiştir (DankKelly III, 261). Bu bilgilerden yarmaq’ın bir çeşit gümüş para olduğu saptanabilir.

Çin. liang ve Sogd. (<Grek. stater.)sadır~sıdır ile değer olarak aynı olan yarmaq40 gram ağırlığındaki külçedir. Yastuq’un 1/50’idir (1 yastuq = 50 yarmaq). Çoğunluka, stir yarmaq şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır (bkz. Sertkaya 2005: 118)

yarmaq, aşağıdaki köle satış belgesinde küküş ölçü birimi kullanılmıştır. Stir ile yarmak para ölçü birimleri değer açısından eşittir. Bu nedenle yarmaq ile stir bu belgede de ikileme biçiminde kullanılmıştır. Kövçü adlı kişi, ihtiyacı nedeniyle 47 yarmaqstir gümüş karşılığında erkek kölesini satmıştır:

taqtıy yıl törtünç ay säkiz yangıqa maņa liv taypu-nun oylı kovçü-kä yunglaq-lıq küküş krgäk bolup puking atly är qara-başımın kingsun ayağ-qa tägimligkä yiti älig stir yarmaq küküş-kä toyruru tomlidu satdım...” Tavuk yılı, dördüncü ay, sekizinci gün. Bana, Liv Taypu’nun oğlu Kovçü’ye kullanmak için gümüş gerekli olup Puking adlı erkek kölemi muhterem Kingsun’a 47 yarmaq stir gümüşe doğrudan sattım.” (Yamada Sa21)

3.4.4.4 yastuq “para ölçü birimi”

<yastuq < yasta- “something propped up”; “pillow” (ED 974a- 975b), *yastuq*, *yasduq*, *ystuq* “größte Geldeinheit (1 *yastuq* = 50 *sitr*) (SUK 301b), *yastuq* = Far. *bâliš* = Çin. *ting* “Barren”, “Geldeinheit” (Gabain 1973: 63).

Sertkaya, *yastuq* ile ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuştur: “*Yastuq*, (Çin. TING = Far. Bâliš). Aşağı yukarı 2000 gram ağırlığındaki külçedir. *Altın yastuq*, *kümüş yastuq*, *yastuq kümüş*, *aq yastuq*, *çav yastuq*, *yastuq çav* gibi türleri vardır. Çav yastuk 200 veya 100 gram ağırlığındadır ve *kümüşyastuq*’un 1/10’u veya 1/20’idir.” (Sertkaya 2006: 117).

Yastuq, SUK’ta üç satış belgesinde ve bir depozito (güvence-Pl) belgesinde kullanımı tespit edilmiştir. Uygur Sivil Belgeleri’nde en değerli para birimi *altun* çoğu zaman *yastuq* ölçü birimi ile kullanılmıştır. Örneğin bir arazi satış belgesinde *altun*, *yastuq* ölçü biriminden önce şöyle kullanılmıştır.

...apam birök ärklig bağ işi küçin tutup çam çarım qılsarlar ulug süü-kä bir altun *yastuq* basıp il bağläringä ädär-kä yarayı at birip sözläri yorımazı:n... “kuvvetli memura güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altın yastuk sunup il beylerine yaraşır at verip sözleri geçerli olmasın...” (Yamada Sa12)

Kullanıldığı dönemde yaygın para birimi olan *çav* vasiyetname türündeki belgede *yastuq* ölçü birimi ile kullanılmıştır görülür:

...üç *yastuq* çav birzün tip bir...“...üç yastuk çav versin deyip bir...” (Yamada WP04, Clark 69)

3.5 Ticarete Ödeme Araçları

Kişiler ve devletlerarası ilişkinin önemli bir bölümünü ticari ilişkiler sağlamaktadır. Ticaretin iki temel eylemi olan alma ve satma belirli koşullar altında gerçekleşir. Eski Çağlardan beri insan ürettiği nesnenin fazlasını başka birine bir şey almak koşuluyla verir. Alma-satma işleminde kullanılan en eski yöntem trampa yöntemidir. Eski Türklerde de trampa yöntemi metinlerden takip edilebilmektedir (detaylı bilgi için bkz. İzgi 1987: 56). Bu alım-satım usulü, belirli bir mala karşılık ihtiyaç duyulan malın alınmasına dayalıdır. Eski Türklerde bu sistemde en çok (doğal ihtiyaçtan) *ür* (*yür*, *üür*),

tarıg, k p z ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Alınan bir mal ( rneğin ud “inek”) ya da kiralananan bir arazinin kira veya faiz  creti bu mallarla ödenmiştir.

Peter Zieme “Koço Uygur Devletinde Ticaret” (1976: 246-247) adlı çalışmasında Uygurların kullandığı ödeme araçlarını 3 grupta incelemiştir: 1. Kumaş (b z, kuanpo) 2. Madeni Paralar (altun, bakır, gümüş) 3. Kağıt para (av).

Bu konu ile ilgili bir diğer önemli alışma Osman Fikri Sertkaya ve Rysbek Alimov’un 2006 yılında birlikte çıkardığı *Eski Türklerde Para* adlı eserdir. Kitapta bulunan makaleler Göktürk, Uygur ve T rgişlerde kullanılan sikkeler üzerine önemli bilgiler sunmaktadır. Melek  zyetgin “*Eski Türklerde  deme Araçları: Kağıt Para av’ın Kullanımı*” adlı çalışmasında Uygurların  deme aracı olarak kullandığı kumaş ve madeni paraların yanında Moğol hakimiyeti altındayken kullandıkları kağıt para *av*’ın kullanımı ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda bu makaleden sıklıa yararlanılmıştır.

Bu bölümde çalışmamızı, Peter Zieme’nin Uygur Türklerinde  deme araçlarını aıkladırken kullandığı sınıflandırmaya⁴² uygun olarak hazırladık.

3.5.1. Kumaş

3.5.1.1.b z “pamuklu kumaş”

< *b z* “cotton cloth” (ED 389a), *b z* “Baumwollstoff” (Zieme 1975b: 78; 1980: 202), *b z* “Baumwollstoff, Ballen von Baumwollstoff” (Gabain 1938, Brief-Ht), MK *buz* ~ *b z* “cotton cloth” (DankKelly. I. 87; DankKelly. I. 36), KB *b z* “bez (pamuktan yapılmış kumaş)” (Arat 1979: 105), AH *b z* ~ *biz* “bez” (Arat 1992: XI, XII), NF *kefenlik b z çıqardı* “kefenlik bez çıkardı” (NF 131-10), CC *b z* “Baumwollenzeug” (Grönbech 1942: 66), KTAM *biz / b z* “bez, kumaş” (Toparlı 2000: 95, 96),  M h. *b z* “pamuk (bunun doğru manası ‘pamuk ipliğinden dokulmuş bez’dir)” (Battal 1934: 23).

⁴² Aynı zamanda A. Melek  zyetgin de “‘Eski Türklerde  deme Aracı Olarak Kağıt Paranın Kullanımı: av’ adlı çalışmasında bu sınıflandırmayı esas almıştır.

Böz kelimesinin etimolojisi üzerine görüşler ve böz'ün çeşitleri için bkz. **Bölüm 3.3. böz**

Aşağıdaki satış belgesinde Tedmilig ve Buka, Kutlug adlı kadını yüz elli böz karşılığında satmışlardır:

biçin yıl çahşaput ay iki yangı-qa maña tädmilig qar-a buq-a ikägü-kä qarçlıq käräk bolup qutluy atlıy qatun kişi-ni satıp qutluy tämür-tin yüz älig [qalın] böz aldımız... “Maymun yıl on ikinci ay ikinci gün, bana Tädmilig Kara, Buka, ikimize harcamak için para gerekli olduğundan Kutluy adlı kadını satıp Kutluy Tämür'den yüz elli [kalın] böz aldık...” [Yamada Sa28]

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde ise böze ihtiyaç duyan Torçı, Kayımtu'dan şarap karşılığında yarım böz almıştır:

... maña torçı-qa süçüg-kä böz kargäk bolup qıymtu-tın bir yırım böz aldım küz yangı-ta otuzar tänbın süçüg-ni bir qap birürmän birmädin kächür-sär-män il yangınç asıyı bilä köni birürmän birginç-ä bar yoq bolsar-män oylum tämür buq-a äv'täkilär bilä köni birzünler... “Bana, Torçı'ya beyaz şaraba (ya da üzüm suyu) karşılık pamuk gerekli olup Kayımtu'dan bir yarım pamuk aldım. Güz ayı otuzar tänbın şaraba karşılık bir kap vereceğim. Vermeden bu tarihi geçirirsem o yerin töresince belirlenen faiz ilehepsini vereceğim. Vereceğim tarih geldiği zaman eğer ben yok olursa oğlum Tämür Buka evdekilerle(kişilerle) birlikte hepsini versinler...” (Yamada Lo14)

Sözcük *bez*, *böz*, *boz*, *biz* gibi biçimlerle çağdaş Türk dili sahasının hemen hemen her köşesinde yaşamaktadır: Çuv. *pir* “xolst, byaz, mitkal, kolenkor...” (Yegerov 1964: 161), Hal. *biez* “Leinwand, Baumwollstoff” (Hal. 1980: 91), Tuva *pös* (TuvaSl. 1968: 350), Şor.-, Alt. *böz* “bez, basma” (AltSl. 1999: 44b), Kırg. *böz* “bez, elişi olan beyaz, kaba pamuklu kumaş” (KırgSl. 1994: 140), Kzk. *böz* “eine art Baumwollstoff” (VEWR 72), YUyg. *böz*, ağ. *böz* “coarse cotton-stuff” (Jarring 1964: 59), Trkm. *biz* (*bi:z*) “bez” (TrkmSl. 1995: 75), AzTü. *bez* “Pamuktan yapılmış kaba beyaz kumaş” (AzTüSl. 1994: 124), TTü. *bez* “1.pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma 2.pamuktan düz dokuma 3. Herhangi bir cins kumaş 4. Herhangi bir iş için kullanılan dokuma 5. Gelişigüzel kumaş parçası, çaput” (TüSl. 1998: 283).

3.5.1.2. quanpu, quanpo, qunpu, quanpuq “kumaş”

< Çin. *quanpu* “genormter Stoff” (SUK 277) kelime için ayrıca bkz. **Bölüm 3.3.4.3 quanpu**

Damgalı bir kumaş olan *quanpu* da Uygur sivil belgelerinde geçen ödeme araçlarından biridir. Çince kökenli bir kelime olan *quanpu* Uygur sivil belgelerinde farklı şekillerde yazılmıştır: *quanpu* (Sa04 / Lo02 / Lo03 / WP05), *qanpu* (Sa01 / Sa03 / Lo04), *qunpu* (Sa02 / Sa03 / Sa19/ Sa20 / RH01). Sivil belgelerden önce yazılan Türkçe metinlerde bu kelimenin varlığı tespit edilememiştir. Damgalı olan bu kumaş Uygur sivil belgelerinde satış belgelerinde, ödünç verme-alma belgelerinde, bir vasiyetname türündeki belgede ödeme aracı olarak kullanılmıştır.

Aşağıdaki arazi satış belgesinde ihtiyaç duyulan mal ve ödeme aracı *quanpu*'dur. *quanpu*'nun bazı bölgelerde (Koço gibi) geçerli olduğunu yine bu metinde görebiliyoruz. Ayrıca istenilen *quanpu*'nun biçimsel özellikleri ile ilgili ifadeler de yer almaktadır:

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yungla-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şık säkiz küri uruy kirür yir-imin · basmıl-qa · toşuru tomlıdu sattım satıg quanpusın inçä sözläştimiz qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamgalıg üç miy biş yüz quanpoqa kápäzi birlä käziştimiz... “maymun yılı, altıncı... yedinci gün. Bana, Şabi'ka kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 şı, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl'a doğrudan sattım. Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuğu ile birlikte anlaştık.” (Yamada Sa04)

Aşağıdaki belgenin yazılarının büyük bir bölümünün eksik (silinmiş) olmasına rağmen konunun ne olduğunu tespit edebiliyoruz. Belgede bir mala olan ihtiyaç nedeniyle toprak faiziyle kiralanmıştır. Metinde geçen *irdi birdi* vergisi bizi bu yargıya ulaştırıyor. *İrdi birdi* vergisinin zamanı geldiğinde toprağı kiralayan kişinin ödemesi bu vergi borcunu ödemesi gerektiği belgede belirtilmiştir. Bu belgede ödeme 50 *qunpu* olarak belirlenmiştir:

tavışyan yıl üçünç /////////////// qaymış şağun-qa (...) yaqaqa /////////////// bolı · vrhardağı açarı bäg /////////////// yaqa-qa tutdum yaqasın älig qunpuqa üzüşdümüz /////////////// nägü irdi birdi kälär////////// bilmäz-män män açarı bilür-män /////////////// bäg bars tanuq qutlug ///////////////... “Tavşan yılı üçüncü ay..... Bana, Kaymış Sangun'a ürün kirası karşılığında..... oldu. Manastırdaki Açarı Beyden ürün kirası karşılığında..... aldım. Kira bedelini..... 50 kunpuka anlaştık... İrdi birdi vergisi (zamanı) gelirse .... Beni ilgilendirmez. Ben Açarı'yi ilgilendirir... Tanık Bey Bars, tanık Kutluk” (Yamada RH01)

3.5.2 Madeni Para

3.5.2.1. altun “altın”

Sözcüğün kökeni tam olarak bilinmemektedir. Eski Türkçeden Çağdaş Türk dillerine kadar geniş bir zaman diliminde ve geniş bir coğrafyada *altun* sözcüğü kullanılmıştır. DLT’de (120) *altun* olarak geçmektedir (120). Ayrıca DLT’de (147) *uruglug altun* “para için kesilmiş altın” anlamında kullanılmıştır, Orta Türkçede *altūn* olarak geçmiştir. Ayrıca *altun* sözcüğü Çuv. *ilt’in* (Eren 1999: 9), Tuv. *aldın* “altın” (TuvSl. 2003: 4), Hak. *altın* “altın” (2007: 40), Alt. *altın* “altın” (AltSl. 1999: 25), Yak. *altan* ‘bakır’(YakSl. 1945: 18), Tat. *altın* “altın” (TatSl. 1997: 27), Şor *altın* “1. Altın 2. Altından yapılmış” (ŞorSl. 1995: 5), Bşk. *altın* “altın” ; Nog. *altın*, KKlp. *altın* “altın” (Eren 1999: 9) , Kum. *altın* “altın” (KumSl. 2011: 33), KarMalk. *altın* “altın” (KarMalkSl. 2000: 81), Kzk. *altın* “sarı renkli, kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz metal, altın” (KzkSl. 2003: 42), Krg. *altın* “altın, zer” (KrgSl.1997: 8), YUyg. *altun* “altın” (YUygSl. 2008: 11), Özb *ältin* “altın” (ÖzbSl. 1994: 104), Trkm. *altın* (TrkmSl. 1995: 29), Gag. *altın* “altın” (GagTüSl. 1991: 12) biçimlerinde görülür.

Ramstedt (AAScFB 27: 247), Moğolca *altan* ve Eski Türkçe *altun* kelimelerinin Türkçe *al* ‘kırmızı, al’ ve Eski Korece *ton* ‘değerli metal’ biçimlerinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir. Ramstedt’in yaptığı bu açıklamayı Doerfer kabul etmemiştir. Doerfer’e (TMEN 26, 529) göre Türkçede metal anlamında kullanılan *ton* kelimesi yoktur. Ramstedt (Lautlehre: 36) *altun* kelimesini Arapça *lātūn* biçimiyle birlikte düşünmüştür. Räsänen (VI8b) Yakutçada bakır anlamında kullanılan *altan* kelimesinin Moğolcadan alındığını belirtmiştir. Poppe (CAJ 8: 216; 27: 118-119) altın kelimesini sözbaşı **h < *p*’li bir örnek olarak değerlendirir. Moğolcadaki örneklerin **haltun < *altun*’dan gelmiştir. Poppe’ye göre Orta Moğolca **haltan* da Türkçeden alıntıdır. Clauson (ED: 131) *altun* şeklinin yalnızca Moğolcada bakır anlamına geldiğini açıklar. Clauson’a göre Moğolcadaki *altan* şekli Türkçe eski bir alıntıdır. Görüldüğü gibi *altun* kelimesinin etimolojisi üzerine farklı görüşler vardır (Eren 1999: 9-10).

Uygur Sivil Belgelerinde en değerli para birimi *altun*'dur. *Altun* sivil belgelerde çoğu zaman *yastuq* ölçü birimi ile kullanılmaktadır. Örneğin bir arazi satış belgesinde *altun* şöyle kullanılmıştır:

...apam birök ärklig bağ işi küçin tutup çam çarım qılsarlar ulug süü-kä⁴³ bir altun yastuq basıp⁴⁴ il bağläringä ädär-kä yaragu at birip sözlari yorumazun... “ kuvvetli memura güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altın yastuq sunup il beylerine yaraşır at verip sözleri geçerli olmasın...” (Yamada Sa12)

Yukarıdaki metinde görüldüğü gibi sözleşmeye itiraz edildiği takdirde Büyük Kağan'a bir *altun yastuq* verilmesi şartı konulmuştur. Bunun yanında *altun* para birimi sayısal değeri ile de kullanılmıştır. *Altun*'un sayısal değeriyle kullanıldığı bir metin tespit edilmiştir. Aşağıdaki oğul satışı metninde *altmış altun* ifadesi kullanılmıştır.

...qutluq tämür är tuymış toqtamış olarka yunglaqlıq yarmaq kümüş kargäk bolup sänjäktöz aqatın altmış altun alıp mübäräk qoç atlıy oylumni män atası qutluq tämür aqası är tuymış aqası toqtamış üçgü birlä bolup toyruru tomlıdu sattım... “Kutluk Temür, Är Tugmış ve Toktamış, bu (kişilere) kullanmak için gümüş para gerekli olup en büyük kardeş Sängäktöz'den 60 altın alıp Müberek Koç adlı oğlumu ben babası Kutluk Tämür, onun büyük ağabeyi Är Tugmış ve onun büyük ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte olup doğrudan sattım...” (Yamada Sa26)

Bu metindeki ilginç nokta *altun*'un, borcun ödenmemesi ya da sözleşmeye itiraz edilmesi halinde cezai yaptırım olarak *ulug süü*'ye ya da *içgärü aylıq*'a⁴⁵ verilmemesi, direkt alıcıdan, satılan oğul karşılığında alınmasıdır. *Altun* farklı tür metinlerde para birimi olarak kullanılmıştır. Satış metinlerinin yanında vasiyetname türündeki belgelerde de kullanılmıştır.

...çmlasarlar içgärü aylıq-qa bir altun yastuq qoço bağinä bir at balıq bağinä bir ud birip ayır qıyn-qa tögziin...”eğer itiraz ederlerse büyük hazineye bir altın yastuk, Koço Beyi'ne bir at, şehrin beyine bir inek verip ağır cezaya mahkum olsun...” (Yamada WP02)

⁴³ *ulug süü* ifadesi Uygur sivil belgelerinde sıkça geçmektedir. Yüan hükümdarları için, özellikle de Kubilay Han için kullanıldığı düşünülmektedir. Bkz. Özyetgin 2004: 95, Clark 1975: 14

⁴⁴ basıp kelimesinin tercümesini M. Özyetgin (2004: 95) “vermek” olarak ifade etmiştir. Yamada (1993: 27) ise Almanca tercümesinde basmak (pressen) olarak almış, bu ifadenin de armağan etmek, sunmak (darbringen ?) anlamında kullanılmış olduğunu düşünmüştür.

⁴⁵ Saray hazinesi anlamındadır.

Bu metinde *bir altun yastuq* cezası diğer metinlerin aksine büyük hazineye verilecektir. Diğer metinlerde bir *altun yastuq* Ulu Kağan'a, *bir kümüş yastuq* büyük hazineye verilmiştir.

Madeni bir para birimi olarak *altun*, azat etme ve köle satış belgelerinde de geçmektedir. Aşağıdaki azat etme belgesinde *altun*, yine *yastuq* ölçü birimi ile birlikte kullanılmıştır:

... bu bitig-täki söz-tin öji bolsar biz ulug süü-kä bir altun yastuq aqa ini tägitlärkä birär kümüş yastuq iduq qutqa bir yastuq şazın ayyuçı-qa bir at qışyud ötünüp sözläri yorımazun... "bu anlaşmadaki sözden farklı olursa, biz, Ulu Kağan'a bir altın yastuk büyük ve küçük prenslere birer gümüş yastuk, İdukut'a bir yastuk, bölgenin muteber kişisine bir at ceza olarak verilsin, sözleri geçersiz olsun..." (Yamada Em01)

3.5.2.2 baqır "bakır"

DLT'de (361) *baqır*, Çin'de geçen bir para şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca Kaşgarlı, Çinlilerin alışverişlerini bu parayla yaptığını ifade etmiştir. Uygur sivil belgelerinde *baqır*'ın yanında ayrıca *bqır*, *baqar* gibi farklı yazılışları da görülmektedir. *Bakır*, para birimi ve ölçü birimi olarak iki farklı kullanımda karşımıza çıkmaktadır. *Baqır*, *altun* ve *kümüş*'e göre daha küçük tutardaki ödemelerde kullanılmıştır. Bakır, Uygur sivil belgelerinde daha çok borç alma belgelerinde ve vasiyetnamelerde kullanılmıştır.

Sertkaya *Hukuki Uygur Belgelerinde Para Birimleri* adlı makalesinde *baqır* ile ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuştur: "Bakır (= Çin CHİ'EN = TS'İEN) takriben 4 gram ağırlığındaki birimdir. Yastuk'un 1/500'i, Yarmak'ın 1/10'idir. (1 yastuk = 500 bakır; 1 yarmak = 10 bakır)..." (Sertkaya 2005: 118).

Aşağıdaki belgede *baqır* para birimi *yarım* ölçü birimi ile kullanılmıştır:

...bulmuşñ üç satır üç yarım baqır birtim koz yarmış üçün'gü dört baqır birtim nägünkä bir baqır birtim, kirişkä bir baqır birtim, bir şıqqa bir baqır birtim, bir oltırıqqa bir baqır birtim, yana yarım baqır birtim, kalımñ yarım baqır birtim... "Bulmuş'un üç satır üç yarım bakır'ını verdim. Koz Yarmış'a, üçüne dört bakır verdim. Negün'e bir bakır verdim. Kiriş'e bir bakır verdim, bir şık, bir bakır verdim, bir Oltırık'a bir bakır verdim, yine yarım bakır verdim, Kalım'ın yarım bakırını verdim..." (Clark 108, USp. 53)

3.5.2.3 kümüş "gümüş"

Uygur sivil belgelerinde yer alan diğer para birimi *kümüş*'tür. Sözlüklerde kelimenin etimolojisinden çok kullanıldığı diller verilmiştir. Eski Türkçede ve Orta Türkçede *kümüş* olarak geçmektedir. MK *kümüş* "silver" (DankKelly 1984: 114), CC *kümüş*, *kümüş*, *kömiş* "Silber" (Grønbech 1942: 158), DM *kümüş* *kümüş* "gümüş" (Toparlı 2003: 97)

Uygur sivil belgelerinde diğer madeni paralara göre *kümüş* daha çok kullanılmıştır. Türkler, Moğollar ve Çinliler arasında bir ödeme aracı olarak *kümüş*'ün kullanımı çok yaygındır. Yamada'nın yayımını yaptığı 121 belgenin 26'sında *kümüş* ödeme aracı olarak geçmektedir. Sadece belirli türdeki belgelerde olmayıp neredeyse bütün belge türlerinde görülmüştür. *Kümüş* için *yarmaq*, *stir* ve *baqır* ölçü birimleri kullanılmıştır.

taqıyü yıl törtünç ay säkiz yangıqa maña liv taypu-nuñ oylı kovçü-kä yunglaq-lıq kümüş krgäk bolup puking atly är qara-başımın kingsun ayay-qa tägimligkä yiti älig stir yarmaq kümüş-kä toşuru tomlıdu satdım... "Tavuk yılı, dördüncü ay, sekizinci gün. Bana, Liv Taypu'nun oğlu Kovçü'ye kullanmak için gümüş gerekli olup Puking adlı erkek kölemi muhterem Kingsun'a 47 stir gümüşe doğrudan sattım." (Yamada Sa21)

Yukarıdaki metinde erkek köle 47 *stir* gümüş karşılığında satılmaktadır. *qarabaş* ifadesi Uygur sivil belgelerinde köle için kullanılmaktadır. Bir başka köle satış metninde⁴⁶ ise kadın köle *älig stir yarmaq kümüş*'e "elli stir yarmak gümüş" satılmıştır. Aşağı yukarı kadın köle ile erkek köle aynı fiyat karşılığında satılmıştır. Köle satış metinlerinin dışında aşağıdaki borç alım belgesinde de *kümüş* geçmektedir:

küskü yıl toquzunç ay iki ygrmikä maña bolmış-qa asıg-la kümüş kargäk bolup işirä-tä üç stir kümüş altım · kaç ay tutsar-män ay sayu birär baqır kümüş asıg-ı bilä köni birürmän birginçä yoq bolsar-män⁴⁷ kişim tüzük birzün... "Fare yılı dokuzuncu ay on ikinci gün. Bana, Bolmış'a faiziyle gümüş gerekli olup İşirä'den üç stir kümüş aldım. Kaç ay tutarsa her ay için bir bakır kümüş faizi ile hepsini vereceğim. Vereceğim zaman ben yok olursam eşim Tüzük hepsini versin..." (Yamada Lo08)

Yukarıdaki borç alma belgesinde hem borç alınan para birimi gümüş hem de geri ödemede faiziyle birlikte verilen paranın birimi gümüştür. Yine bu metinde dikkati çeken bir diğer nokta ise *kümüş* terimiyle birlikte *asıg* 'faiz' teriminin kullanılmasıdır.

⁴⁶ Yamada Sa22

⁴⁷ yoq bolsar ile ölüm ifade edilmiş olabilir. Bunun yanında o tarihte orada olamamak anlamı da çıkarılabilir. Bu ifade borç veren kişinin haklarının güvence altına alındığını gösteriyor.

Uygur sivil belgelerinde faiz anlamına gelen bir diğer kelime *tüş*'tür. *Kümüş*'ün kullanıldığı bütün metinlerde *asıg* teriminin kullanıldığını görüyoruz. Böylece bu iki teriminin farklı kullanım alanları olduğunu anlıyoruz. Borç alma vesikalarında geri ödemeler genellikle aylık olarak hesaplanır. Burada aylık faiz uygulamasının görülmesi Yamada'ya göre paranın değerinin değişkenlik gösterdiğinin bir kanıtıdır. Yukarıdaki metinde görüldüğü gibi bir *stur* için aylık faiz bir *bakır*'dır. Radloff ve Müller, bir *bakır* 1/10 *stur* olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre bu dönemde %15 - %25 arası faiz oranı uygulanmaktadır.

Tkm. *kümüş* – Nog. *kümüş* – Balk. *kümüş* – Kklp *gumis* – Tat. K. *kömeş*, Bşk. *kömöş*, Krg. *kümüş*, Kzk. *kümis*, Tel. *kümüş*, Çuv. *kēmēl* (Çuvaşça *kēmēl* biçiminin bulunması kelimenin Farsçadan (< *gumāša*) alıntı olmadığını kanıtlamaktadır. Farsça *gumāša* kelimesi Türkçeden alıntıdır (Eren 1999: 166).

3.5.2.3. Kâğıt Para

2.3.1. çav “kağıt para”

Çince kökenli *çau* (*ch'ao*) kelimesinden gelmiştir.⁴⁸ Çav, Moğol hanların hâkimiyetindeki bölgelerde dikdörtgen kâğıt biçimindeki paradır. Daha önceki bölümde Moğol İmparatorluğunda Uygurların, yönetim ve ticaret alanında etkin oldukları ifade edilmişti. Özellikle Çin'deki Yüan (Moğol) hâkimiyeti döneminde ticaretin gelişmesini sağlayan çeşitli uygulamalara gidilmiştir.⁴⁹ Bu dönemde “Ortak tüccarları”⁵⁰ idare eden merkez büro kurulmuş ve tüccarlar arasında kâğıt paralar kullanılmıştır. Kâğıt paranın Koço Uygurlarında ilk olarak Mönge döneminde (1251-1259) kullanıldığı Karakurum'da bulunmuş imparatorluk damgası taşıyan kâğıt paraların bulunmasıyla ortaya çıkmıştır (Özyetgin 2004: 98).

Özyetgin, Kubilay Han (1260-1295) döneminde kâğıt para kullanımının başladığını, kâğıt para kullanımının geliştirilmesi için tüm ülkede halkın sahip olduğu altın, gümüş

⁴⁸ Clauson 393, Özyetgin(2004: 97), Doerfer (1963-1975: 1175)

⁴⁹ Bkz Yang 1971: 97; Eberhard 1987: 227-228

⁵⁰ Ortak teşkilatı için bkz. Özyetgin 2004b

ve bakır gibi madenler toplatıldığını. Kubilay Han döneminde üç türlü kâğıt para birimi olarak kullanıldığını aktarmıştır:

Ssü-ch'ao: Bu para ipek üzerine basılmıştır. 1000 ipek ssü-ch'ao, 50 gümüş liang'a eşittir.

Chungtung yin-huro: Çuntung devrinin gümüş parası anlamına gelir. Liang birimi ile kullanılmıştır.⁵¹

Chung-tung yüan-pao chiao-ch'ao: Kubilay döneminde bastırılmıştır. Uzun süre kullanılmıştır. Yüan pao 10, 20, 30, 50, 100, 200, 300, 500 wen şeklinde birimlendirilmiştir. Bu kâğıt paraların değeri gümüş üzerinden hesaplanmıştır. 1 yüan pao, 50 liang gümüşe eşitti (Özyetgin 2004: 99).

Uygur Sivil Belgelerinde *çav*'ın farklı kullanım alanları vardır. Arazi satış belgelerinde, kâğıt para *çav*'a olan ihtiyaç nedeniyle köle satışlarının ve bağ satışlarını konu alan belgelerde *çav*'ın kullanıldığı belirlenmiştir.

Aşağıdaki satış belgesi *çav* ihtiyacı nedeniyle bağın satılması ve ödemenin *çav* ile yapılmasını konu almıştır. Uygur sivil belgelerinde *çav* için *yastuq* birimi kullanılmıştır. Aşağıdaki belgede *çav yastuq* kullanımı ilginçtir. Daha sonraki örneklerde de görüleceği *yastuq* para birimi *çav*'dan sonra kullanılmıştır:

tojuz yıl bişinç ay on altı-qa maña tärbiş-kä yunglaq-lıq çao yastuq kargäk bolup adam-nıñ maña üliş-tä täggän taysañ-taqı on altı är kömär borluq-ta maña tögär çırquştın alıp öñdiñ sıñar alıp yarım borluqum-nı udçı buq-a äsän ikägü-tin yüz yastuk çao alıp toguru tomlidi satdım... bu bitigni kılmiş kün üzä bu borluk satı-yı çao-nı tükäl sanap altım...
 “Domuz yılı, beşinci ay, on altıncı gün. Bana, Terbiş'e kullanmak için *çav*-yastuk gerekli olup, babamdan bana kalan, Taysang'daki on altı kişinin (üzerinde) çalıştığı bağın bana ait, Çırkuş'tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağımı Udçı Buka ile Esen'e, ikisine yüz yastuk *çav* karşılığında usulüne göre sattım... Bu senedin düzenlendiği günün şartlarına uygun olarak bu *çav*ı tamamen sayıp aldım.” (Yamada Sa11, Clark 42)

Çav'ın kullanıldığı aşağıdaki belgede ise *çav*(para) ihtiyacı nedeniyle erkek köle satılmıştır:

⁵¹ 1 liang 1 gümüş'e eşittir.

luu// säkiznç ay altı otuz-qa-män aday tutuñ-qa yunglaq-liq çao krgäk bolup-pintuñ atly qıday är qrabas-ım-nı-şıvsay tayşı-qa (...) (...) toquz çao yastuq-qa toyuru satdım-bu qrabas satıyı tokuz yastuq çao-nı- män şıvsay tayşı bitig kulmiş kün üzä tükäl sanap birtim...
 “Ejderha (yılı), sekizinci ay, yirmi altıncı gün. Ben Atay Tutung’a kullanmak için çav gerekli olup Pintung adlı Kıtay erkek kölemi Şıvsay Tayşı’ya... dokuz çav yastuka doprudan sattım. Bu senedin düzenlendiği gün bu köle satışı(nın bedeli olan) dokuz yastuk çav’ı, ben Şıvsay Tayşı, bütünüyle sayıp verdim.” (Yamada Sa24, Clark 58)

Bir arazi satış belgesinde ödeme aracı olarak yine çav kullanılmıştır:

qoyın yıl aram ay on säkiz-kä biz inç buqa arıy ikägü tärbiş apam (...) (?) ymä(?) ärgän-tä bitig birtimiz ärdi qoço-taqı taysañ borluq balıq borluq taştın qaç bölük yir-niñ sataıyı altı yüz yastuq çao içindin yüz yastuq birip qalyan biş yüz yastuq çao qaldı bu çao-nı oñul tigin yänggämiz-kä yaz küz kim kälsär tægürüp birürbiz... “ koyun yılı, birinci ayın on sekizinde biz İnç Buka, Arug ikimiz Terbiş apam... olduğunda senet vermiştik. Koço’daki Taysang bağı, şehir bağı dışarıdan birkaç bölük yerin satış (parası) altı yüz yastuk çav içinden yüz yastuk verip beş yüz yastuk çav kaldı. Bu çav’ı Oğul Tigin yengemize yaz güz kim gelirse ulaştırıp veririz... bu senedi çav’ı verinceye... bu senetteki çav’ı senet şartlarınca itiraz, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz (Yamada Mi17)

Çav farklı tür belgelerde kullanılmıştır. Kullanıldığı dönemde yaygın para birimi olan çav vasiyetname türündeki belgelerde de görülür:

...üç yastuq çav birzün tip bir... “...üç yastuk çav versin deyip bir...” (Yamada WP04, Clark 69)

Yamada’nın metin yayımında çav kelimesinin bir arazi kiralama belgesinde ço~çu şeklinde yazıldığını görmekteyiz. Çav kelimesi burada diğer belgelerden farklı olarak *stır* ölçü birimi ile kullanılmıştır:

tavışyan yıl aram ay bir yangıqa män aram qy-a qınısun birlä yunglaq(?) -lıq ço krgäk bolup töküüz-täki tarıy tarımaq-qa yir-ni altmış-aq-qa apam-qa on iki stır ço yaq-a-sın ilig-tä alıp birürmän tanuq sısıdu tanuq toyın bu tamya biziñ ol män qına özüüm bitidim.
 “Tavşan yılı, birinci ay, birinci gün. Ben Aram Kya, Kınısun ile kullanmak için çav gerekli olup Töküz’teki tarlayı ekip biçilecek yeri altmış aka(?) on iki stır çav faizini öncesinde alıp vereceğim. Tanık Sısidu, tanık Toyın. Bu damga bizimdir. Ben Kına kendim yazdım.” (Yamada RH03, Clark 32)

Uygur metinlerine dayalı olarak kağıt para çav’ın iki farklı türünün kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki yukarıda örneklerini verdiğimiz çav’dır. Diğeri ise *Çung-tung* döneminin kıymetli para birimi olan *çung-tung bav çav* (= Yüan dönemindeki Chung-t’ung yüan pao chiao-chao)’dır. Böylelikle bu ifadenin geçtiği metinlerin 1260-1263 yılları arasında yazıldığı tespit edilebilir (Özyetgin 2004: 100).

Aşağıda, para (çav) ihtiyacı için satılan arsayı konu edinen belgede *çung-dung bav çav* kullanılmıştır:

////////////////////(.....)////-kâ maña turmış tigin-kâ taydu-ta yunglaqlıq çav yastuq kârgäk bolup-çoço-taı qoçing apam birläki-küdägüm tapmış-qa ülüş-tä tægmiş qır-a suvdun yir-lär-im-ni (.....)-ni ülüş bitigi birlä säkiz on yastuq çungdung bav çav-ka vapso tu-ka toıuru tomlıdu satdım-bu çav-ni bitig kılmuş kün üzä män vapso tu tükäl sanap birdim...
 "...e bana Turmuş Tigin'e, Taydu'da kullanmak için çav yastuk gerekli olup Koço'daki Koçing ablam ile birlikte damadım Tapmış'a paylaşırma işinde kalmış Kıra Südün yerlerimi... paylaşırma belgesi(senedi) ile seksen yastuk çungdung bav çav karşılığında Wapsu-tu'ya sattım. Bu çavı senedi hazırladığımız gün ben Wapsu-tu tamamıyla sayıp verdim..." (Yamada Sa12, Clark 46)

Çung-dung bav çav para birimi, para ihtiyacı nedeniyle arazinin bir başka kişiye kiralanmasını konu edinen bir başka belgede de kullanılmıştır. Yukarıdaki belgede olduğu gibi paraya olan ihtiyaç belirtilirken *yastuq* birimi *çav*'dan sonra kullanılmıştır:

...maña san-lıg bu muñça yir-lär-i-im-ni maña töläk tämürkâ yonglaq-lıq çav yastuq kârgäk bolup tolmış ayag-qa tægimlig-tin yigirmi yastuq çungdung bav çav alıp taşıq-qa bu yirlärim-ni tarıp yiz-ün tip togr-ı qılıp birtim... bana ait bunca yerlerimi, bana Tölek Temür'e kullanmak için çav yastuk gerekli olup saygı değer Tolmuş'tan yirmi yastuk çungdung bav çav alıp bu yerleri ekip biçsin diye ona verdim" (Yamada Mi28, Clark 45)

3.6. Vergiler

Devletler, bireylerin ödeme gücünden, türlü fırsatlarından yararlanarak pay alır. Tarih boyunca devletlerin en önemli gelir kaynağı olan vergiler, devletlerin devamlılığı korumak ve hâkim olduğu halk üzerinde etkili olma noktasında önemli bir işlev üstlenmiştir.

Göktürklerden günümüze Türklerde vergilerle ilgili uygulamalar olmuştur. Göktürklerde *tudun* memuriyeti vergi ve haraç gelirlerini toplamak ve kontrol etmekle görevliydi (Özyetgin 2004: 25).

Vergi sistemi, Göktürklerde, Uygurlarda, Moğol hâkimiyeti altında, daha sonra da İslami-Türk devletlerinde farklı şekillerdedir. Örneğin bir Türk-İslam devleti olan Osmanlı vergi sistemi İslami prensiplere göre düzenlenmiştir.

Bugün Türkiye Türkçesinde “Kamu hizmetlerine harcanmak için hükümetin, yerel yönetimlerin yasalara göre doğrudan doğruya veya bazı malların fiyatlarının üstüne koyarak dolaylı yoldan herkesten topladığı para” (TüSl. 2011: 2479) anlamıyla yaşayan *vergi* sözcüğü, Eski Türkçede *bergü* şeklinde tanıklanmaktadır. *ber-* fiiline gelen -GU yapım ekiyle türemiş olan sözcük İslami dönem Türkçe metinlerinde de geçmektedir: MK *bergü* “borç, verecek” (DLT I, 427). Uygur sivil belgelerinde *bergü* adının dışında da birçok vergi adı geçer ve bu terimlerin çoğu Türkçe kökenlidir.

Uygur Sivil Belgeleri, Uygurların sosyal, hukuki ve ekonomik durumunu aydınlatır niteliktedir. A. Melek Özyetgin’in *Eski Türk Vergi Terimleri* adlı çalışmasının temelini Uygur Sivil Belgeleri oluşturur. Özyetgin, Uygur Sivil Belgeleri’nde kullanılan vergi terimlerini şu şekilde incelemiştir: *Genel Vergiler* (*alban, yasak, kupçur ~ kıpçır*), *Toprak Rejimi İle İlgili Vergiler* (*kalan, salık, berim alım~alım berim, basıg, kavlalık, kabın, kodgu, umdu, taşig, borluk, tintsuy, säkin, urub*), *Şahsa Bağlı Vergiler* (*tütün, bert ~ ert bert*), *Aynî Vergiler* (*kavut, tarıg, ür, kâpâz, kap*). Tezimiz, SUK’ta verilen sivil belgeler üzerine oluşturulmuş bir çalışmadır. Bu nedenle bu çalışmada SUK’ta geçen vergi terimleri üzerinde durulmuştur.

Tezin bu bölümünde Özyetgin’in eski Türklerdeki vergiler için yaptığı sınıflandırma esas alınmıştır.

3.6.1. Toprakla İlgili Vergiler

3.6.1.1. alım

< Tü. *al-ım* “alım; vergi” (ED145b, UWb. 92b). Uygur Sivil Belgeleri’nde özellikle *berim* kelimesiyle birlikte sıkça tespit ettiğimiz *alım* vergi adı sözlüklerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. DLT(I, 191)’de *alım* “ alacak, borç” anlamıyla verilmiştir. Caferoğlu, *alım* vergi adının bugünkü *al-* fiilinden *al+ım* şeklinde oluştuğunu, kelimenin Uygur sivil belgelerinde “masraf”, “haraç” anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir (Caferoğlu 1934: 26). Sivil belgeler dışında Maitrisimit’te *alım* vergisi

kullanılmıştır: *kaçan yangı künlär boslar örtrü yertrü alıp berim alım kılıp ton ätük...* (Maitr.164r11).

Yamada RH10 belgesi dışında sivil belgelerde *alım* kelimesi vergi adı olarak kullanılmıştır.

Aşağıdaki arazi kiralama belgesinde *alım*, *birim* ile birlikte kullanılmıştır:

biçin yıl aram ay iki yangıqa maña tämür buq-a-qa tarıy tarıy yir kargäk bolup qayımtu-nıñ çaççaq(?)-takı ilçi birlä-kii täñ ülüş-lüg yirin iki şıy yaq-a-qa tutum bu yirkä äñiz tutsa birim alım kalsä män tämür buq-a bilür män qayımtu bilmäz... “maymun yılı birinci ay ikinci gün. Bana, Tämur Buka’ya ekip biçmek için yer gerekli olup Kıymtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit payla sahip olduğu yeri iki şıy (karşılığında) kiraladım. Bu yer anız tutsa *birim alım* (vergisi) gelirse ben Tämur sorumludur, ben Kıymtu sorumlu değilim...” (Yamada RH06)

taqıy yıl ikindi ay säkiz ygrmikä maña ilçi-kä tarıy tarıy yir kargäk bolup qayımtu-nıñ yol toğan-tağı yarım äñiz yir-in anuq-qa tutum bu yirkä näçä uruy batsar ikägü täñ üntürüp tarıy-biz bolmış tüş-in täñ ülüşür-biz bu yir-kä bir<i>m alım kalsär ikägü täng bilir-biz... “Tavuk yılı, ikinci ay, on ikinci gün. Bana, İlçi’ye ekip biçmek için yer gerekli olup Kıymtu’nun Yol Toğan’daki yarım boş yerini ekip biçmeye hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz eşit miktarda büyütüp ekeriz. Yetişen ürünleri eşit şekilde bölüşürüz. Bu yere birim alım (vergisi) gelirse ikimiz sorumluyuz...” (Yamada RH07)

Yukarıdaki arazi kiralama belgelerinde *alım* toprağı işleyen herkesin ödediği bir vergi çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır. Araziyi kiralayan kişi ya da kişiler *alım* vergisini de ödemekle yükümlüdür.

Alım kelimesi çağdaş Türk dillerinin hemen hemen hepsinde yer almasına rağmen sadece Karaçay-Malkar Türkçesinde, Kazakçada, Karakalpak Türkçesinde, Tatarcada ve Kırgızcada vergi anlamıyla korunmuştur. KarMalk. *alım* “vergi”; *alımcıy-* “vergi almak, para toplamak” (KarMalk. 2000: 80), Kzk. *alım* “vergi gibi hükümetin halktan aldığı şey” (KzkTSI. 15); KKlp. *alım* I. “dan, podat”, *alım-berim* ~ *alım-salık* “dan, nalog”, *alım salık al-* “vzimat’dan”, *alım-salık sal-* “nalagat’dan”, *alım-salım* “nalogi; natural’naya ili denejnaya povinnost” (KKlpRSI. 40-41); Kırg. *alım* “Haraç, rüşvet; vergi” (KırgSI. 1997: 10); Tat. *alım* “priem, sposob; oxvat, razmax, xvatka”, *alım-salım* “nalogi i podati” (TatRSI. 35). Hak. *alım* “borç, kredi” (HakSI. 2007: 38), Gag. *alım* “1. Alım 2. Kucak 3. Rüşvet” (GagSI. 1991: 9). Özyetgin, Uygur Sivil Belgeleri’ndeki *alım*

birim ikilemesinin Karakalpak Türkçesinde “genel vergi” anlamıyla, diğer bir ikilemeyle *alım salık* şeklinde aynı anlamda bulunmasına dikkat çekmektedir (2004: 57).

3.6.1.2. *basıy*

< Tü. *bas-ıy* (ED373a), *basığ* (Erdal I, 182-183), *basıy* “eine Art Steuer” (SUK 279a). Uygur Sivil Belgeleri’nde geçen bir vergi çeşididir. 4 farklı sivil belgede (Yamada Mi05, Mi07, Mi20, USp. 88) görülmesine rağmen verginin içeriği çok açık değildir. Eski Türk vergi terimleri üzerine kapsamlı bir çalışma hazırlayan Özyetgin, bu vergi teriminin tarihi sahada Uygur Sivil Belgeleri dışında tanıklanamadığını ifade etmiştir (2004: 58). Özyetgin, *basıy* vergi teriminin bu kelimeyle aynı kökten olan *baskak* “vergi tahsildarı” (<bas-gak Erdal I, 393) karşılaştırılabileceğini ve Uygur Sivil Belgeleri’nde *baskak* teriminin Moğolca karşılığı olan *daruga* –*taruga* kelimesinin geçtiğini vurgulamaktadır (2004: 58).

Caferoğlu, *basıy*’ı herkesin vermeye mükellef olduğu bir çeşit vergi olarak açıklamıştır (1934: 36).

Basıy vergi çeşidi olarak şu belgelerde kullanılmıştır:

...*bu küntä kin · nägü ymä qalan basıy boslar üçägü qalanmız-ka üläşip birür-biz...* “...bu günden sonra her ne kalan, *basıy* olsa üçümüz kalan paylaşıp veririz...” (Yamada Mi05)

Karışık içerikli belgede kullanılmıştır:

qoyn yıl çxşput ay ygrmi-kä män yuqa basa toy<r>ıl-nıñ sävig bürt bilä çam-lıy ädgü quturul-mış olar bilä bitig kılıp birmiş asıy-lıy kümüş-tin basa toy<r>ıl-nıñbasıy-qa täg-miş säkiz sızır kümüş-üg män yuqa altım... “koyun yılı, sonuncu ay, yirminci gün. Ben Yuka, Basa Togrıl’ın Sevig Bürt ile anlaşımadığı Edgü Kuturulmuş, onlar ile anlaşma yapıp verdiği faizli gümüşten Basa Togrıl’ın *basıy* (vergisi) için sekiz sızır gümüşü ben Yuka aldım...” (Yamada Mi07)

Aşağıdaki belgede *basıy* vergi adı diğer vergi adlarıyla birlikte kullanılmıştır. Verginin içeriği hakkında herhangi bir bilgi yoktur:

... bu borluq uçaqur⁵² turı-nıñ üçün amı bu kün başlapbu turı-ta nügüm-a qalan kavud tütün qabın kırıy qodıy umdu borluq ängiz trıy ür kápaz qavlatıq ängiz basıy salıy nügüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı’nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı’dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabın, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápaz, kavlatıq anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

3.6.1.3. birim

< Tü. *bär-im* (ED366a), *birim* “Steuer, Abgabe; Schuld” (SUK 249), *berim* (Özyetgin 2004: 63).

Uygur Sivil Belgeleri’nde çoğunlukla *alım* ile birlikte kullanılan vergi adıdır. DLT (I, 409)’de kelime “verim, borç, verecek”, KB’de “verme, verecek, borç” (Arat 1979: 93) anlamlarında kullanılmıştır. Uygur Sivil Belgeleri’nde ise *birim* kelimesi vergi mükelleflerinin ödemesi gereken vergi borcu anlamında kullanılmıştır. Çağdaş Türk dillerinde vergi adı olarak *birim* kelimesi tespit edilememiştir.

Birim, aşağıdaki arazi kiralama belgesinde *alım* ile birlikte kullanılmıştır. Belgede “*añız yir*” (boş yer) geçmesine rağmen *alım birim* vergisinin söz konusu olabileceği ifade edilmiştir. Bu ifade bize toprak ne durumda olursa olsun Uygurlarda toprak sahiplerinden vergi alındığını gösteriyor:

yunt yıl altınç ay säkiz ygrmi-kä maña mısır-qa yür tarıy yir kargäk bolup qayımtu-nıñ sıqap-taqı ilçi bilä ülüş-lüg maña tögär yrım añız yir yän-ä üstünki yir-ni mısır-qa birip aldın yrım añız yir-ni anuq-qa birdim bu yir-kä niç-ä uruy batsa ikigü tñ üläşip alur-biz alım birim kalsä ikrär [ikirär] tñ bilişip tñ birürbiz...“ At yılı, altıncı ay on sekizinci gün. Bana, Mısır’a darı ekip biçmek için yer gerekli olup Kayımtu’nun Sıkap’taki İlçi ile eşit hisseli bana ait yarım ekin yer (ile) yine yukarıdaki yeri Mısır’a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit paylaşıp alırız. Alım *berim* (vergisi) gelirse, ikimiz eşit miktarda sorumlu olup eşit veririz... (Yamada RH11)

Aşağıdaki ödeme belgesinde vergi adı *berim alım* şeklinde geçmektedir. Belgede Ozmış Togrıl ve Basa Togrıl adındaki iki erkek kardeşin ödemeler üzerine şahitler huzurunda yaptığı anlaşma söz konusudur:

...toğuz yıl onunç ay altı yigirmi-kä män ozmış toyrıl inim basa togrıl biläki alış biriş tıltay-ınta qıtay yalavaç alp turmış olar üzkindä tişip alım birim üzüşdümüz... “Domuz yılı

⁵² Radloff’a göre kelimenin anlamı expert “uzman”dır. (USp. S. 302)

onuncu ay on altıncı gün. Ben Ozmuş Togrıl, küçük erkek kardeşim Basa Togrıl ile alış veriş sebebinden Kitay Yalavaç (ve) Alp Turmuş onlar üzerinde (huzurunda) konuşup alım berim (için) anlaştık...(Yamada Mi04)

Uygur Sivil Belgeleri'nde berim ayrıca *yulug* ~ *ulug* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Özyetgin, bu verginin *alım berim* (ya da *berim alım*) vergisinden farklı bir vergi çeşidi olduğunu ifade etmiştir. (2004: 63). Clauson'un *yulug bärim* (ED925b) okuyuşunu Zieme kabul etmemiş, kelimenin *ulug* şeklinde okunması gerektiğini söylemiştir (1980: 224-225). *Ulug birim* üç sivil belgede tespit edilmiştir (Yamada RH05, RH06, USp. 88). Aşağıdaki arazi kiralama belgesinde hem *birim alım* hem de *ulug birim* ifadeleri yer almaktadır:

biçin yıl aram ay iki yangı-qa maña tämür buq-a-qa tarıy tarıy yir kargäk bolup qyımtu-nıy çaççaq-taqı ilçi birla-kii täng ülüşlüg yirin iki şıy yaq-a-qa tutum bu yir-kä ängiz tutsa birim alım kalsä män tämür buq-a bilür män qayımtu bilmäz ulug birim kalsä ol arq-a-lıq bolur... “ maymun yılı birinci ay ikinci gün. Bana, Tämür Buka'ya ekip biçmek için yer gerekli olup Kyımtu'nun Çakçak'taki İlçi ile birlikte eşit pay sahibi olduğu yeri iki şık kira bedeli ile kiraladım. Bu yeri anız tutsam(boş bıraksam) berim alım vergisi gelse ben Tämür Buka sorumluyum, ben Kayımtu sorumlu değilim. Ulug birim (vergesi) gelse o üstlenecek...(Yamada RH05)

Uygur Sivil Belgeleri'nde *birim*'in tek başına kullanıldığı yerler de vardır:

...bu kün-tä öñdün-ki tüşiki-nin tangut-ta qıtay-ta nägü ymä birimi bar ärsär toynçoy basıqı bilmäz män tüşiki bilür-män... “bu günden önceki Tüşiki'nin Tangut'ta, Kitay'da her ne berimi varsa Toynçok, Basıqı sorumlu değil, ben Tüşiki sorumluyum...”(Yamada Mi05)

3.6.1.4 borluq

Borluq sözcüğünün kökü olan *bor*'un tarihi ve çağdaş Türk dili sahasındaki kullanımı için bkz. Bölüm 3.3.3.*bor*. *Borluq* sözcüğü farklı türdeki eserlerde üzüm bahçesi, bağ, bahçe gibi anlamlarda kullanılmıştır: *borluq* “Weingarten” (SUK 252a), VEWT *bor-luk* “Weinberg” (Räsänen 1969: 80), KP *borluq* “bağ, meyve bahçesi” (Hamilton 1998: 173)

Aşağıdaki satış belgesinde 16 kişinin üzerinde çalıştığı *borluq*, yüz yastuk çav'a satılmıştır. Bu belgede *borluq* temel anlamıyla kullanılmıştır:

toñuz yıl bişinç ay on altı-qa maña târbiş-kä yunglaq-lıq çao yastuq kârgäk bolup adam-nıñ maña ülüş-tâ täggän taysañ-taqı on altı är kömâr borluq-ta maña täğâr çırkuştın alıp öñdün sıñar alıp yarım borluqum-nı udçı buq-a äsän ikägü-tin yüz yastuq çao alıp toguru tomlıdı satdım... bu bitigni qılmuş kün üzä bu borluq satıy-ı çao-nı tükäl sanap altım... Domuz yılı, beşinci ay, on altıncı gün. Bana, Terbiş'e kullanmak için çav-yastuk gerekli olup, babamdan bana kalan, Taysang'daki on altı kişinin (üzerinde) çalıştığı bağın bana ait, Çırkuş'tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağımı Udçı Buka ile Esen'e, ikisine yüz yastuk çav karşılığında usulüne göre sattım... Bu senedin düzenlendiği günün şartlarına uygun olarak bu bağın satış çavını tamamen sayıp aldım." (Yamada Sa11)

Aşağıdaki belgede geçen *borluq äñiz*, ekilmeyip boş bırakılan bağlardan alınan bir vergi gibi düşünülebilir (Özyetgin 2004: 70).

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlap bu turı-ta nägüm-a qalan qavud tüdün qabın qıy qodıy umdu borluq äñiz trıy ür kâpâz qavlalıq äñiz bastı salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... "bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir qalan, qavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluq anız, tarıg, ür, kâpâz, qavlalıq anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)..." (Yamada Mi20)

3.6.1.5 qalan

<*qalan* "eine Abgabe: Grundsteuer, Steuer für Ackerbauer" (TMEN III, 1503; SUK, 272), *kalan* (Özyetgin 2004: 75)

Uygur Sivil Belgeleri'nde sıkça kullanılan genel vergi terimlerinden biri de *qalan*'dir (Mi05,19,20, Sa09, RH04,12). Doerfer, *qalan* sözcüğünün Türkçe olmadığını savunmaktadır (TMEN III 1503).

qalan vergi terimi, Eski Türkçede -sivil belgeler dışında- başka eserlerde de kullanılmıştır: TT I 208 *tarıg tarır yerin bodun tarınıp yer başınga kalan tutup* "darı ekilecek yeri halk ekip yer başına kalan verip..."

Radloff, *qalan* kelimesinin vergi anlamında Çağdaş Türk dilinde de kullanıldığını gösteren örnekler vermiştir: Alt. Tel. Leb. *kalan* "Abgabe, tribut" (RSI. II, 230)

Aşağıdaki arazi kiralama belgesinde *qalan* terimi *borluq-nıñ yir-niñ* ifadesiyle birlikte geçmektedir. Bu kullanım da *qalan*'ın toprak ile ilgili bir vergi olduğunu gösteriyor:

... tñ kápäzi (.)l(...) borluq-nıñ yir-niñ///(...)qalanı bolsar män tmiçi bilür-män bay(?) tmür bilmáz.. "... teñ pamuğu... bağı, yerin... kalanı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir (Yamada RH12)

Aşağıdaki belgede *qalan* vergisini ödemeye "gücünün yetmediğini" ifade etmek için *qalan-qa yadap* yapısı kullanılmıştır:

qoy(in)n yıl aram ay on yangıq-a män taşıq turı-qa bitig birür-män män qalan-qa yadap birim alım talım bolup alım-çı-larım m-a tälim bolup turıyü täg bolmayın... "Koyun yılı, birinci ay, onuncu gün. Ben Taşık, Turu'ya senet veririm. Ben kalana (vergisine) gücüm yetmeyip birim alım(borç) çok olup alımçılarım (alacaklılarım) da çok olup duracak gibi olmayım(yaşayacak gibi olmadığım)dan)...(Yamada Mi19)

Aşağıdaki arazi kiralama belgesinde de *qalan* vergi adı kullanılmıştır:

taqıyü yıl ikinti <ay> on yangıq-a maña bay tmür-kä kápöz tarıyü yir käreğäk bolup tmiçi-niñ bu suv-taqı uduru borluqın on tñ kápöz yaq-a-qa tuttum bu bu on tñ kápöz-ni küz yangıda başı taşı birlä birür-män bu borluq-nıñ nägü kim qalanı qavıdı bolsar män tmiçi bilür-män bay tmür bilmáz... "Tavuk yılı, ikinci <ay> onuncu gün. Bana, Bay Tmür'e pamuk ekecek yer gerekli olup Tmiçi'nin bu suyun karşısındaki bağını on tng(teng) pamuk karşılığında kiraladım. Bu on teng pamuğu güz başında başından ucuna(tamamını) vereceğim. Bu bağı her ne kalanı(vergisi), kavıtı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir. (Yamada RH04)

Bu belgede geçen *başı taşı birlä birür män* ifadesi diğer metinlerde bulunmamaktadır. Belge, Uygurlar arasında ürün olarak elde edilen pamuğun yanında pamuk kabuğu gibi diğer unsurların da kullanıldığını gösteriyor.

Bağ idaresinin devir-teslim sözleşmesinde vergi adları sıralanmıştır:

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalan qavud tüdün qabın qıy kodyu umdu borluq äñiz trıy ür kápöz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... "bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápöz, kavlalık anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)..."(Yamada Mi20)

Toyunçug, Tüşiki ve Basıkı arasında yapılan borç sözleşmesinde de *qalan* vergi adı kullanılmıştır:

...bu kün-tä öñdün-ki tüşiki-niñ tangut-ta qıtay-ta nägü ymä birimibar ärsär toyınçoy basıqı bilmáz män tüşiki bilür-män -bu kün-tä kin nägü ymä qalan basıy bolsar üçäğü qalanımız-qa üläşip birür-biz... "bu günden önceki Tüşiki'nin Tangut'ta, Kıtay'da her ne berimi varsa Toyınçok, Basıkı sorumlu değil, ben Tüşiki sorumluyum. Bu günden sonra her ne kalan, basıg olsa üçümüz kalanımızı bölüşüp öderiz..."(Yamada Mi05)

3.6.1.6 qabın

<qabın “dowry” (ED585a), “Mitgift” (TMEN201a), kabın (Özyetgin 2004: 74).

ED’de *qabın* kelimesini Clauson, Çin. *qa* ya da *chia* “to give a daughter in marriage” ile pên “(financial) capitel” kelimelerinin birleşimi olarak görüyor. Özyetgin, Uygur sahasında tespit edilen bu kelimeyi özellikle Batı Türk yazı sahasında geçen bazı kelimelerle ilişkilendirmenin mümkün olduğunu söylemiştir: Osm. *käbin* ‘çeyiz’(TTS II 60), Anad. Ağ. *käbin* ‘nikah, evlenme’ (DS VIII, 2714), TSö I 440 *käbin* “mehri muaccel, nikah akçesi, kalın”, Az. Tü. *kebin* “evlilik esnasında damat tarafından geline vaat edilen nikâh parası; nikâh, izdivaç”(AzTüSI. 747) (Özyetgin 2004: 74).

qabın, çeyiz temel anlamından farklı olarak iki Uygur Sivil Belgesi’nde (Clark 102; Yamada Mi20) vergi karşılığında kullanılmıştır:

...bu borluq uçaqur turi-nıy için amtı bu kün başlapbu turi-ta nägüm-a qalan qavud tädün **qabın** qıyı kodyu umdu borluq äyiz trıy ür kápáz qavlılıq äyiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tıp bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turi’nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turi’dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabın, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápáz, kavlalık anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

Yukarıdaki belgede *qabın* kelimesinin vergi adları ile birlikte sıralanması bu kelimenin vergi adı olarak kullanıldığını göstermektedir. *qabın* vergisinin mahiyeti ile ilgili bir bilgi tespit edilememiştir

3.6.1.7 qavlılıq

<qavla < Çin *ts’ai* “culinary vegetables” + Tü. *lıq*.(ED585a), qavlılıq “Gemüsegarten” (SUK 274b).

qavlılıq (~ *qavlılıq*) <*qavla* “vegetable garden” Clauson, *qavlılıq* kelimesini sadece Uygur sivil belgelerinde görüldüğünü söylemiştir. *qavlılıq* temel anlamıyla iki Uygur sivil belgesinde (Yamada Ex01; Yamada Mi28) görülmüştür. Sadece bir belgede

(Yamada Mi20) “vergi” anlamında kullanılmıştır. Belge incelendiğinde görüleceği gibi *qavlalıq* vergisinin içeriği ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. *qavlalıq* kelimesi *ängiz* “stubble field” (ED191a) ürün toplandıktan sonra boş bırakılan yere verilen addır. *qavlalıq ängiz* ifadesi ürün alındıktan sonra tarlalarını uzun süre boş bırakan arazi sahiplerinden alınan bir vergi karşılığında kullanılabilmiş olabilir (Özyetgin 2004: 85).

Bu belgede vergi anlamında kullanılmıştır:

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalan qavud tüdün qabın qıy qodyu umdu borluq äñiz trıy ür kápaz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluq anız, tarıg, ür, kápaz, qavlalıq anız, basıg, salık (vergilere) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

Aşağıdaki belgede *qavlalıq* temel anlamıyla kullanılmıştır:

...altın-qı ulıy qavlalıq-qa suw yolu · biz qarşa açarı · viry-a açarı olar almış qavlalıq ortağı yar içintä ärür... “Alttaki bütük sebze bahçesine su yolu ile biz Karşa Açarı, Virya Açarı, onların aldığı sebze bahçesi ortadaki kayalık yar içindedir...” (Yamada Ex01)

3.6.1.8 qodyu

< *qodyu* “eine Art Steuer” (SUK 277a), *kod-gu* (Özyetgin 2004: 86).

qodyu vergi adı sadece bir belgede (Yamada Mi20) geçmektedir. Kelimenin kullanım alanı bilinmemektedir. Özyetgin kelimenin muhtemelen *kod-* “koymak” fiilinden *-gu* ile *bergü* kelimesi gibi türetilmiş olduğunu, kelimenin türediği kök fiilin anlamıyla kelimenin vergi terimi olarak alacağı anlamın uyduğunu söylemektedir (2004: 86).

qodyu sözcüğü, karışık içerikli bir belgede diğer vergi adlarıyla birlikte kullanılmıştır:

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalan qavud tüdün qabın qıy qodyu umdu borluq äñiz trıy ür kápaz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápaz, kavlalık anız, basıg, salık (vergilere) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

3.6.1.9 salıy

<sal-ıg (ED824b), *salıy* “eine Art Steuer” (SUK 279a).

Türkçenin tarihi dönemlerinde tespit edilebilen *salıy* Uygur sivil belgelerinde kullanılan vergi terimlerindedir. Kelimenin kökü olan *sal-* fiili ile türetilen çok sayıda iktisadi terim vardır (Özyetgin 2004: 93). *sal-* fiili çok geniş anlamları olan bir fiildir: DLT(II,24) *sal-* “atmak; bir şeye işaret etmek; göndermek, götürmek; toplamak, toplu hale getirmek”, KB *sal-* “atmak, bırakmak”(Arat 1979: 380-381). *Salıy*, Eski Uygurca eserlerde “vergi” dışında iki farklı anlamla tespit edilmiştir: İnsadi-Sutra’da *salıq* işaret, iz”(BT III 629,631); *bilik* ile birlikte hendiadyon “ silah, topuz”(BT VII) (Özyetgin 2004: 94), NF *sal-* “salmak, atmak, bırakmak” (Ata 1997: 86v 17), AOYarlık. *sal-* “koymak” (Özyetgin 1996: 231).

Uygur Sivil Belgeleri’nde *salıy* aşağıdaki belgede vergi anlamında kullanılmıştır. Belgede *salıy* vergi teriminin içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Tarla sahiplerinden alınan diğer vergi terimleri ile bir arada kullanılması bu verginin de çiftçilerden alındığını gösteriyor:

...bu borluq uçaqur turı-nıj üçün amtı bu küin başlapbu turı-ta nügüm-a qalan qavud tüdün qabın qırıy kodıy umdu borluq äñiz trıy ür kápáz qavlalıq äñiz basıy **salıy** nügüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tıp bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı’nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı’dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápáz, kavlalık anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20, JW-Li 4.15)

Aşağıdaki belgede *salıq*, *bärgü* kelimesi ile birlikte kullanılmıştır:

*inçü kılık-ı bilä inçü borluk-çı kızıgtä barça barzun **salıq** bärğü bolmış üçün nom qulı çatın bay tämür bu üçägü [salıq]-nı buyan qar-a-qa bärz-ün* “inçü(tımar) düzeni ile inçü bağcı sırayla varsın. Salık (vergisi) verecek olduğun için Nom Kuli, Çatın Bay Temür bu üçü salık(vergi)lerini Buyan Kara’ya versin” (Clark 103, JW-Li 4.4)

3.6.1.10 umdu

< Tü. *um-du* “covetousness, desire” (ED157a), *umdu* “eine Art Steuer” (SUK 297).

um- “ummak, dilemek” fiilinden türemiş isim (Erdal I, 332-333). MK *umdu* “wish”, *umduçı* “beggar” (DankKelly I: 54), KB *umdu* “dilek, istek, tamah”, *umduçı* “dilenci” (Arat 1979: 494-495). Özyetgin, vergi terimleri arasında geçen *umdu* ile “dilek, istek”

anlamındaki *umdu* kelimesinin aynı olması gerektiğini ancak her iki anlam arasındaki ilginin açık olmadığını vurgulamıştır (2004: 121).

Umdu kelimesi vergi anlamıyla sadece aşağıdaki belgede kullanılmıştır:

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtu bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalan qavud tüdün qabın qıy kodyu **umdu** borluq äñiz trıy ür kápáz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabın, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápáz, kavlalıq anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...”(Yamada Mi20)

3.6.2 Şahsa Bağlanan Vergiler

3.6.3.1 birt

< Tü. *bär-t* “vergi, baş vergisi” (ED358a), *birt* “eine Art Steuer” (SUK 250).

Uygur Sivil Belgeleri'nde *irt* kelimesiyle birlikte kullanıldığında “genel vergi” anlamını karşılacaktır. MK *bärt* “The tax which a master receives annualy from his slave”(DankKelly. II: 269). Sözcük bu anlamıyla Maitrisimit'te de geçmektedir: ...*vrhar sängik ertın bertın boşusar*... “manastırları vergiden kurtarsalar” (52.47) (Tekin 1976)

Caferoğlu, bu verginin Uygur Sivil Belgeleri'ne göre sadece handan değil darugalara da ödendiğini ve bu verginin kölelerden alınan bir vergi olduğunu söylemiştir (1934: 38). Özyetgin, *birt* kelimesinin vergi anlamında Çağdaş Türk dili alanında tanıklanamadığını, ama *ber-* fiilinden türetilmiş vergi ile ilgili kelimelerin bulunduğunu ifade etmiştir (2004: 67).

Birt' in tek başına kullanıldığı metinlere (Yamada PI02, RH02) baktığımızda kelimenin kölelerden alınan “bir tür baş vergisi” karşılığında kullanıldığını görüyoruz:

//////////////////// säkiz otuz-qa maña kädırä-kä yunglaq-laq ////////////////// özüm-tä tuymış bolmuş atlay toyın oyulum-nı · yägän qay-a ////////////////// samboqdu tutuñ-qa · yarım yastuq kümüş-kä tutuy ////////////////// bu tutuy kümüş-üg tutuy birmış kün üzä män kädırä biş ////////////////// stır yarmaq kümüş sanap altım · män samboqdu tutuñ tükäl birtim · bu · /// bolmuş-qa · samboqdu tutuñ ärklig bolzun · män **birtkä** /// ( )tsar bolmuş-qa ton ätük adaq baş birmüz-män... “//////////////// yirmı sekizinci gün. Bana, Kadıra'ya kullanmak için////////////////benden doğmuş Bolmuş adlı oğlumu

Yägän Kaya //// Sambokdu Tutung'a yarım yastuk gümüş' depozito //// gümüşü depozito olarak verdiği günden sonra ben Kadıra, beş //// str yarmak gümüşü sayıp aldım. Ben Sambokdu Tutung tamamını verdim. Bu //// Bolmuş'a Sambokdu Tutung sahip olsun. Ben(Sambokdu Tutung) birt'e(birt vergisine) tabi olursam Bolmuş'a elbise, ayakkabı, üst baş vermem...(Yamada PI02)

Yukarıdaki metinde başkasının Kadıra'nın oğlunu para ile satın alan Sambokdu Tutung *birt* vergisini kendisinin ödemesi halinde satın aldığı Bolmuş'un *birt* vergisini vermeyeceğini şart koymuştur. Bu metinden kölelerin tüm ihtiyaçlarının efendileri tarafından karşılandığını anlıyoruz. Ancak belgede böyle özel şartlar bulunması halinde efendiler, kölelerin ihtiyaçlarını karşılamaz.

pars yıl toquzunç ay altı otuz-qa biz otuz-nuñ b(..)ltur atly tmirçi qarabaş toyın-çoy-nuñ ay sılıy(?) atly äbçi qarabaş bözçi ikägü bägär-lär-inä ayıtmatın är äbçi bolmuş-lar kin män toyın-çoy otuz bilä äşitip adırmıtın toyınçoy-nuñ äbçi qarabaş-nuñ birtin toyın-çoy oq alırmän · män otuz-nuñ tmirçi qarabaş-nuñ birtin män otuz oq alırmän... “Pars yıl, dokuzuncu ay, yirmi altıncı gün. Biz, Otuz'un(sahipler), B(.)ltur adlı demirci köle ve Toyunçug'un Ay Sılıy adlı evde çalışan kadın köle, bu ikisi sahiplerine sormadan erkek ve kadın olmuşlar. Daha sonra ben, Toyunçug ve Otuz ile işitip ayırdık.Toyunçug kadın kölesinin birtini(vergisini) ben Toyunçog alırım. Ben Otuz, demirci erkek kölemin birtini(vergisini)alırım...(Yamada Mi02)

Aşağıdaki belgede *birt*, *irt* ile birlikte kullanılmıştır. Yukarıdaki belgelerde olduğu gibi tek başına “kölelerin efendilerine ödediği bir vergi” adı olan *birt*, *irt* ile birlikte aşağıdaki belgelerde olduğu gibi “genel vergi” karşılığında kullanılmıştır:

tavışyan yıl üçünç ////////////// kaymış sangun-qa- (...) yaqaqa ////////////// boltı · vrxardağı açarı bäg ////////////// yaqaqa tutdum yaqasın ////////////// älig qunpuqa üzüşdümüz ////////////// nägü irti birti kälösär ////////////// bilmäz-män män açarı bilür-män...tavşan yılı üçüncü ////////////// Kaymış Sangun'a kira bedeli ile ////////////// oldu. Manastırın Açarı Bey'ine ////////////// ücreti karşılığında kiraladım. Kira ücretini ////////////// elli qunpu'ya anlaştık. Ne zaman irti birti gelse ////////////// ben sorumlu degilim. Ben Açarı, sorumluyum... (Yamada RH01)

...bu yirniñ sıçısı öñdün yingaq burxan qulı-nuñ örtgün kündin yingaq uluy yol · kidin yingaq tangut-nuñ yir tay-tın yingaq bu yançuq-nuñ örtgün adırar · bu yir-niñ nägü ymä irtibirti yoq... “bu yerin sınırı doğudan Burxan Kuli'nin harman yeri, güneyinden büyük yol, batısından Tangut'un arazisi, kuzeyinden Buyançug'un arazisi ayırır. Bu yerin irti birtisi (vergisi) yok.(Yamada Sa06)

Yukarıdaki belgede (Yamada Sa06) *irti birti*, toprak vergisi karşılığında kullanılmıştır.

3.6.3.2 irt

<irt “eine Art Steuer” (SUK 259), ert (ED201a). birt ile birlikte ikileme şeklinde kullanılmıştır. Bkz. 3.6.3.1birt.

3.6.3.3. tütün

< Tü. *tüt-ün* “duman” (ED457b, TMEN II 953), *tütün* “eine Art Steuer” (SUK 296a). Kelimenin temel anlamı duman olmakla birlikte sivil belgelerde vergi anlamıyla sıkça kullanılmıştır. Temel anlamıyla *tüçün* kelimesi şu eserlerde kullanılmıştır: MK *tütün* “smoke” (DankKelly I: 206), KB *tütün* “duman” (Arat 1997: 662), NF *tütün* “duman” (Ata 1998: 443), CC *tütün* “rauch” (Gronbech: 261), İMüh *tütün* “duman” (Taymas 1988: 79), *dütün* ~ *tütün* “duman” (TTS II 1357-1360).

Vergi terimi olarak *tütün* aşağıdaki belgelerde kullanılmıştır:

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalan qavud **tütün** qabın qıyı kodıy umdu borluq äñiz trıy ür kápáz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... ““bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabın, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápáz, qavlalıq anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

yan-a **tütün** bermiş-tä bir böz elçi-kä ber böz berti(m) “Yine tütün (vergisi) verdiğimde, bir pamuklu kumaş verdim” (JW-Li 4.1)(Özyetgin 2004: 113)

Yukarıdaki belge (JW-Li 4.1) *tütün* vergisinin kumaş ile ödendiğini de gösteriyor. İzgi, *tüçün* vergisinin muhtemelen evde yaşayan kişilerin sayısına göre alındığını belirtmiştir (1987: 112). *Tüçün* vergisinin Altın Ordu sahasındaki kullanımı için bkz Özyetgin 2004:115.

3.6.3 Aynî Vergiler

3.6.3.1 kápáz “pamuk”

< kápáz < Hot. *kapāysā* “Baumwolle” (SUK 260b)

Tarihi Türk dili alanında kullanımına çokça rastladığımız *käpöz*'in kullanım alanı için bkz. **Bölüm 3.3.1.7 *käpöz***.

Eski Uygurların en çok kullandığı tarım ürünleri arasında olan *käpöz* ödün alma ve rehin verme belgelerinde sıkça kullanılmıştır. Arazi kiralama belgelerinde *käpöz*, kira bedeli olarak aynı ödemelerde kullanılmıştır (Özyetgin 2004: 147).

Aşağıdaki belgede temel anlamıyla kullanılmıştır. Bu belgede *käpöz* “pamuk” ekmek için kiralanan arazi kira bedeli aynî olarak *käpöz* ile ödenmiştir:

*taqıyü yıl ikinti <ay> on yangıq-a maña bay tmür-kä **käpöz** tarıyü yir kargäk bolup tmiçi-niñ bu suv-taqı uduru borluqın on tng **käpöz** yaq-a-qatuttum bu on tng**käpöz**-ni küz yañıda başı taşı birlä birür-män bu borluq-nıñ nägü kim qalanı qavıdı bolsar män tmiçi bilür-män bay tmür bilmöz... “Tavuk yıl, ikinci <ay> onuncu gün. Bana, Bay Tmür’e pamuk ekecek yer gerekli olup Tmiçi’nin bu suyun karşısındaki bağını on tng(teng) pamuk karşılığında kiraladım. Bu on teng pamuğu güz başında başıyla ucuyla(tamamını) vereceğim. Bu bağın her ne kalanı(vergisi), kavıtı(vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir.” (Yamada RH04)*

Aşağıdaki belgede *käpöz*’ün bir çeşit vergi yükümlülüğü olarak kullanıldığı görülmektedir:

*...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu küñ başlapbu turı-ta nägüm-a qalanqavıdıñ qabın qıy kodıy umdu borluq äñiz trıy ür **käpöz** qavlılıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tıp bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı’nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı’dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, **käpöz**, qavlılık anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)*

3.6.3.2 qavıt, qavut

<qavıt, qavut“eine Art Steuer” (SUK 274), *kag-ut* (ED 610a *kağut*), *kavut* “zerriebene Erbsen, mit Zucker und Kardamom gekocht (TMEN III, 1413), *kavut* (Özyetgin 2004: 145-147).

Uygur Sivil Belgeleri’nde *qavıt* diğer vergi adlarıyla birlikte iki farklı belge türünde geçmektedir (RH04-Mi20).

Aşağıdaki rehin verme belgesinde *qavit*, ekili arazilerden alınan *qalan* vergisi ile birlikte kullanıldığı için bu verginin de toprak ve topraktan elde edilen ürünlerden alındığı tahmin edilmektedir (Özyetgin 2004: 146).

bu borluq-nıñ nägü kim qalanı qavıtı bolsar män t(ä)miçi bilür-män... “bu bağın her ne kadar qalanı qavıtı olsa ben T(e)miçi sorumluyum...”

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalanqavıdıñ qabın qıyı kodyu umdu borluq äñiz trıy ür kápaz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tıp bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kápaz, qavlalık anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

Özyetgin, *qavit* vergisi için şu tespitlerde bulunmuştur: “Kelimenin tarihi sahada geçen temel anlamına dayanarak Uygur belgelerinde özellikle *kalan*, *tütün* gibi temel vergiler arasında *kavut*'u aynî vergilerden saymak mümkün. Uygur belgelerinde ayniyat karşılığında ödenen bazı tarım, giyim ve gıda malzemelerinin birer vergi terimi olarak kullanıldıkları görülmüştür” (Özyetgin 2004: 146).

3.6.3.3 tarıy

<*tarı-γ* (ED 537b), MK *tarıy* “Tillage” (DankKelly I, 291); KB *tarıy* “ekin, tohum” (Arat 1979: 426); NF *tarıy* “buğday, zahire” (Ata 1998: 405); CC *tarı* “Hirse” (Grønbech 1942: 236), KTAM *tarı* “darı” (Toparlı 200: 142); Kİ *tar* “darı” (Caferoğlu 1931: 99); İMüh. *tarıy* “darı” (Battal 1934: 69). Sözcük hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Bölüm 3.3.1.1 tarıy**, Özyetgin 2004: 151-154.

Tarıy, Uygur Sivil Belgeleri'nde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde “darı”, “ekin, ekili arazi”, “vergi” anlamlarıyla kullanılmıştır.

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde böz karşılığında *tarıy* verilmiştir:

yılan yıl üçünç ay iki yangıqqa maña qıryaquz-qa böz käreğäk bolup vaptu-tın iki iki bay böz aldım yañıd-a iki şıg tarıy birürmän birmädün kächür {sär}-män il yınça tüşi bilä birürmän ...yılan yılı üçüncü ay ikinci gün, bana Kıryakuz'a böz gerekli olup Vaptu'dan iki bağ böz aldım. Karşılığında iki şıy darı vereceğim. Vereceğim günü geçirirsem il töresinin (uygulayacağı) faizle vereceğim... (Yamada Lo15)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede *tarıy* vergi adları arasında geçmektedir:

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalanqavudtüdün qabın qıyıy qodıy umdu borluq äñiz trıy ür kápáz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluq, anız, tarıg, ür, kápáz, qavlalıq anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız(karışmayız)...” (Yamada Mi20)

3.6.3.4 ür ~ üyür ~ yür

<ür ~ üyür ~ yür “Kolbenhirse (oder: eine andere Hirseart)” (SUK 298), *yügür “1. millet 2. sorgho 3. corn, maize” (EDAL II: 1548), MK ügür (DLT I. 54), KB yür “bir darı cinsi (?)” (Arat 1979: 562) ve üyür “darı” (Arat 1979: 507).

Aşağıdaki rehin verme belgesinde, Tölek Temür kiraladığı ineğin ücretini yür “darı” olarak vermiştir:

yunt yıl ikinti ay tokuz yangıqa maña töläk tämür-kä tärkän ud kargäk bolup umar-nıñ ala ud-nıñtärin-gä küz yangıt-a iki şıy tarıy üç şıy yür birür-män...“at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gün. Bana Tölek Temür'e kiralık inek gerekli olduğundan Umar'ın ala(benekli) ineğini kira ücreti için güz başında iki şıy tohum üç şıy darı veririm.”(Yamada RH14)

ür ~ üyür ~ yür, Uygur Sivil Belgeleri'nde *tarıy* ve *kápáz* tarım ürünleri gibi aynı ödemelerde kullanılmıştır. Bkz. Özyetgin 2004: 154-155.

Uygur Sivil Belgeleri'nde aşağıdaki belgede vergi adlarıyla birlikte kullanılmıştır:

...bu borluq uçaqur turı-nıñ üçün amtı bu kün başlapbu turı-ta nägüm-a qalanqavudtüdün qabın qıyıy qodıy umdu borluq äñiz trıy ürkápáz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz tip bu budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz... “bu üzüm bağı uzman Turı'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turı'dan hiçbir kalan, kavut, tütün, kabin, kodgu, umdu, borluq, anız, tarıg, ür, kápáz, qavlalıq anız, basıg, salık (vergileri) hiçbirine katılmayız (karışmayız)...” (Yamada Mi20)

3.7. Ticaret Hukuku Terimleri

Alım-satım, kiralama, rehin verme gibi ticari eylemlerin hangi şartlarla olduğu sözleşmelerde yer alır. Sözleşmede yer alan *tüş* (faiz), *töleç* (tazminat), *taypoışın* (depozito), *tanık*, *tamga*, *çam çarım* (itiraz), *qıyn* (ceza), *buçung*, *yang* (töre, hukuk), *yosun* vs. adlar da alım-satım, kiralama rehin verme gibi ticari eylemlerin hukuk boyutunu oluşturur.

Ticaret hukukunda yer alan terimler iki ana bölümde ele alınmıştır: 1. İsimler 2. Fiiller. Hukuki terimlerin birçoğu Türkçedir. Bu terimler Eski Türkçenin ilk önemli eserlerinden çağdaş Türk dillerine kadar geniş bir kullanım alanına sahip olmuşlardır. Çince kökenli *buçung* (geçersiz kılan senet) ve *taypoışın* (depozito) gibi adlar ise sivil belgeler dışında kullanılmamıştır.

Uygur Sivil Belgeleri'nde geçen hukuk ve iktisat terimleri üzerine Ahmet Caferoğlu'nun 1934 yayımladığı "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları" adlı çalışma bu konu üzerine yapılan en önemli çalışmalardan biridir. Çalışmamızın bu bölümünde bu makaleden yararlanılmıştır.

3.7.1. İsimler

3.7.1.1 asıy "faiz, kazanç"

< *asığ* "profit, advantage" (ED 244a); *asığlığ* "advantageous" (ED 245b), *asıy* "Zins" (SUK 241); *asıyly* "mit Zinsen" (SUK 241); *asıy* "Nutzen, Vorteil, Gewinn" (VEWT29), Altyaruk VI *asıg* "yarar, kazanç, fayda" (2012: 293), MK *asığ* "kazanç, fayda" (DLT I, 64), KB *asığ* "fayda, kar, kazanç" (Arat 1979: 28), UygSl. *asığ* "fayda, kazanç, kar" (Caferoğlu 1968: 40), Irk *asıg* "fayda" (Tekin 2004: 50), CC *asıh* "fayda" (Grønbech 1942: 13); *azıhly* "faydalı" (Grønbech 1942: 20); *azık* "fayda" (Grønbech 1942: 20), KTAM *asığ* "kazanç" (Toparlı vd. 2000: 88).

Tarihi Türk dili sahasında *asıg*, birçok metinde *tusu* "fayda, yarar" kelimesi ile birlikte kullanılmıştır: AltYA VI ... *nom üze yertünçükä ulug asıg tusu kıl[mış sizlär]*... "öğreti

ile yeryüzüne büyük fayda sağlamışsınız” (Ayazlı 2012: 63), İyi ve Kötü Prens Öyküsü *asıy tusu kılur* “yarar ve çıkar sağlar” (Hamilton, R.James 1998: 21)

Uygur Sivil Belgeleri’nde *asıy* sözcüğü tek başına kullanılmıştır. Bu metinlerde sözcük asıl anlamı olan fayda, kazanç anlamını yitirmeden yeni bir anlam daha kazanmıştır. Çoğunlukla bireyler arasındaki ticari ilişkileri konu edinen belgelerde *asıy* sözcüğü tamamen iktisadi bir anlama bürünüp “faiz” anlamında kullanılmıştır.

Faiz kavramını Uygur Sivil Belgeleri’nde iki sözcük karşılamaktadır: *asıy* ve *tüş*. Bu iki sözcüğün kullanım alanları ile ilgili bir farklılık tespit edilememiştir.

... maña torçı-qa süçüg-kä böz kargäk bolup qyımtu-tın bir yırım böz aldım küz yañı-ta otuzar tänbın süçüg-ni bir kap birürmän birmädin kaçür-sär-män il yangınç *asıy* bilä köni birürmän birginç-ä bar yoq bolsar-män oylum tämür buq-a äv-täkilär bilä köni birzünler... “... Bana, Torçı’ya beyaz şaraba(ya da üzüm suyu)karşılık pamuk gerekli olup Kıymtu’dan bir yırım pamuk aldım. Güz ayı otuzar tänbın şarabakarşılık bir kap vereceğim. Vermeden bu tarihi geçirirsem o yerin töresince belirlenen faiz ilehepsini vereceğim. Vereceğim tarih geldiği zaman eğer ben yok olursa oğlum Tämir Buka evdekilerle(kişilerle) birlikte hepsini versinler...” (Yamada Lo14)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde Bolmuş adlı kişi gümüş gerekli olmuş, bu ihtiyacını Kra Ogul’dan altı sıtır gümüş alarak karşılamıştır. Faiz miktarı her ay için *yarım baqır kümüş*’tür.

küskü yıl törtünç ay bir yangıqa maña bolmuş-qa *asıy-qa* kümüş kargäk bolup qra oğul-ta altı stır kümüş altım qaç ay tutsar-män ay sayu birär yarım baqır kümüş *asıy* bilä köni birürmän... “Fare yılı dördüncü ay birinci gün. Bana, Bolmuş’a faiziyle gümüş gerekli olup Kra Ogul’dan altı sıtır gümüş aldım.(Geri ödemem) kaç ay tutarsa her ay için bir bakır gümüş faiziyle hepsini vereceğim...” (Yamada Lo07)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde ödünç alınan gümüş için aylık faiz uygulanmıştır:

küskü yıl toquzunç ay iki ygrmikä maña bolmuş-qa *asıy-la* kümüş kargäk bolup işirä-tä üç stır kümüş altım · qaç ay tutsar-män ay sayu birär baqır kümüş *asıy-t* bilä köni birürmän... “Fare yılı dokuzuncu ay on ikinci gün. Bana, Bolmuş’a faiziyle gümüş gerekli olup İşirä’den üç stır kümüş aldım. Kaç ay tutarsa her ay için bir bakır kümüş faizi ile hepsini vereceğim...” (Yamada Lo08)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede Yuka adlı kişi *basıy* vergisi için faiziyle birlikte ödemeyi vaat ettiği sekiz sıtır gümüşü almıştır.

qoyn yıl çxşput ay ygrmi-kä män yuqa basa toy<r>ıl-nıj sävig bürt bilä çam-lıy ädgü quturul-mış olar bilä bitig qılıp birmiş asıy-lıy kümüz-tin basa toy<r>ıl-nı bı asıy-qa tög-miş säkiz stır kümüz-üg män yuqa altım... “koyun yılı, sonuncu ay, yirminci gün. Ben Yuka, Basa Togrıl’ın Sevig Bürt ile anlaşımadığı Edgü Kuturulmuş, onlar ile anlaşma yapıp verdiği faizli gümüşten Basa Togrıl’ın basıg (vergesi) için sekiz stır gümüşi ben Yuka aldım...” (Yamada Mi07)

Sözcük, Çuv. *ozı* “profit” (EDAL II: 1025), Yak. *as* “profit” (EDAL II: 1025), Özb. *as gör-* “to help” (EDAL II: 1025), YUyg. *assı* “profit” (EDAL II: 1025), TTSl. *assı* “Fayda, kar, kazanç, menfaat” (2009: 247); *assı etmek* “fayda vermek” (2009: 250), DSl. *ası* “fayda” (2009: 342) biçimleriyle varlığını sürdürmektedir.

3.7.1.2 buçung, vuçung “geçersiz; geçersiz kılan senet”

< Çin. *buçung, vuçung* “ungültig” (SUK 299).

Uygur sivil belgelerinde buçung ve vuçung olmak üzere iki farklı şekilde görülen bu sözcük Çince kökenlidir. Belgeler incelendiğinde bu terimin, borç alan ile borcu veren arasındaki anlaşmanın sonlandırılmasından sonra ilk aşamada imzalanan belgenin geçersiz olduğunu gösteren yeni belgeye verilen ad olduğu tespit edilmiştir. *Buçung* veya *vuçung* terimi Yamada Mi06 ve Yamada Mi18 belgelerinde kullanılmıştır.

Aşağıdaki belgede Kâdirä adlı kişi anlaşma sırasında imzalanan ana sözleşme belgesini kaybetmiş. Bunun üzerine düzenlenen yeni belge ile kaybedilen bu belgenin geçersiz oluşu sağlanmıştır. Bu belgenin geçersizliği için *buçung* terimi kullanılmıştır:

kâdirä-kä birmiş asıy-lıy bış stır kümüz-üg tükäl altım ög bitigi · yoq bolmış-qa buçung bitig birdim · kin öngtün ög bitigi ünsär yorımzun buçung bolzun... “Kâdirä’ye faizle verdiğim beş stır gümüşi, tamamıyla aldım. Kaybolan ana sözleşme kâğıdını karşılıksız geçersiz kılacak seneti verdim. Sonrasında ana senet ortaya çıkarsa kabul edilmesin. Geçersiz olsun...” (Yamada Mi06)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede de Balaq, Umar ve Turı arasında yapılan sözleşme kaybolmuş. Ana sözleşmenin geçersiz olması için yenisi düzenlenmiş. Eski belgenin geçersizliği için *vuçung* terimi kullanılmıştır:

yılan yıl arm ay tört otuz-qa män balaq umar ikägü taşıq baş-ındaqı(ta) yarım tärini yarım torqu-nı turı-tın alıp ög biğig-i yoq bolmış üçün tuğup turıy yanuğ bitig birtimz so biğig

ünsär vucunğ bolup yorımazun... “Yılan yılının, ilk ayının, yirmi dördüncü gününde; Balaq ve Umar, her ikimiz Taşiq için yarım (ölçü) deriyi, yarım (ölçü) ipeği; Turî’den aldık. Ana belge kaybolduğu için alıp durduk ve cevap (niteliğinde) belge verdik. Yazı ortaya çıksa, geçersiz olup, işleme alınmasın...” (Yamada Mi18)

3.7.1.3 ortuq “ortak, iş arkadaşı”

< *ortaq* “Partner; gemeinsam” (SUK 269), *ortuqlug* “gemeinsam” (SUK 269), MK *ortuq* “partner” (DankKelly III, 43), KSl. *ortaq* “gemeinschaft, artel; teilnehmer (Ramstedt 1976: 290).

Uygurlarda ticaret hukukunun kurumsallaştığını gösteren en önemli terimlerden biri olan *ortuq* terim vasiyetname ve satış belgelerinde kullanılmıştır. Sözcük üzerine Melek Özyetgin şu tespitlerde bulunmuştur:

“Tüccar” anlamındaki *ortak* kelimesi, aynı zamanda bu ortak tüccarlarının bir araya gelerek oluşturdukları, düşük faizli krediler şeklinde devlet sermayesini de arkasına alan bir tür ticari birliğin, şirketin adı olmuştur. Bir anlamda *ortak*, hem şirketin hem de ona üye olan tüccarların genel adı idi. *Ortak* teşkilatını (veya şirketini) oluşturan tüccar zümresinin en büyük kısmını Uygurlar ve bunun yanında Asya Türk coğrafyasındaki diğer Müslüman tüccarlar oluşturmuştur. Sogdların eski dönemde Türkler için ticarete yaptıkları aracılık işini, Uygurlar Moğollar için yapmıştır”

(Özyetgin 2004: 171)

Kaşgarlı’nın sözcükleri açıklarken örnek verdiği bir dördlükte *ortaq* sözcüğü kullanılmıştır:

ortaq bolup bilişdi /meniñ tawar satıştı.... “ortak olup (benimle) tanıştı, benim malı satmakta yardım etti... (DLT III, 71)

Aşağıdaki vasiyetname türündeki belgede “ortak” anlamında kullanılmıştır:

...ödäkçi bilä ortuq altı şıy yir bilä... Ödekçi ile ortağı altı şıy (büyüklüğündeki) arazi ile (WP04)

3.7.1.4 qın, qıyn, qıyn “ceza, cezalandırma”

< *qın, qıyn, qıyn* “Strafe, Bestrafung” (SUK 275), *kı:n* “punishment, torture” (ED630).

Uygur Sivil Belgeleri'nde *qın*, *qıyn* ve *qıyın* biçimlerinde yer alan sözcüğün anlamı ceza, ceza parasıdır. Kaşgarlıda da *qın* şeklinde yer alan bu hukuk terimi farklı biçimleriyle ilgili Caferoğlu "... Bütün bu membalarda 'ceza' manasında geçen bu tabir hukuk vesikalarında her şeyden evvel 'cezayı nakti' istilabı yerinde kullanılmıştır. *qın* telaffuz şekli ise -y- sesinin düşmesinden *qıyın* > *qın* > *qın* ileri gelmiştir. Kaşgari de kelimeyi bu şekilde (I. 285) almıştır. Vesikalar, maatessüf cezanın neden ibaret olduğunu tayin etmiyorlar" şeklinde tespit yapmıştır (1934: 23).

"kim qayı kişi inäçikä çam... qılmazunlar apam çam çarım qırsarlar uluy süükä biş altun yastuq aqa ini tigittärkä birär altun yastuq qızıut ötüniüp iduqqutqa bir altun yastuq kögürüp qoço balıq ayyuçıqa bir kümüş yastuq birip ağır qıynqa täzünlär "Her kim İneçi'ye itiraz... etmesinler, eğer itiraz ederlerse ulu majestelerine 5 altun yastuq, büyük küçük prenslere birer altun yastuq ceza parası ödenip İdiqut'a 1 altın yastuq bırakıp Koço şehrinin danışmanına 1 gümüş yastuq verip ağır cezaya çarptırılınsınlar" (Yamada Mi01)

Teleütçedeki *kıyal* "günah"; *kıyaldu* "günahkâr" (TeleütSl. 2000: 57) sözcükleri ile Kazan Tatarcası *qıyın*, *qıyannıg* (Caferoğlu 1934: 23) biçimleri sözcüğün korunduğunu gösteriyor.

3.7.1.5 qor "zarar"; qorluq "zarardan sorumlu olma"; qorsuz "zarardan sorumsuz olma"

MK *qor* "loss" (DankKelly III, 143), KB *kor* "zarar" (Arat 1979: 259); *kora* "zarar" (Arat 1979: 259), İMüh. *korluq* "zarara uğraşan" (Battal 1997: 45)

Satış belgelerinin çoğunda kullanılan bu terim diğer belge türlerinden sadece Yamada Ex01 belgesinde kullanılır. *qor* terimi için Caferoğlu (1934: 23) "zarar ve ziyan" anlamını vermiştir. Caferoğlu bu terimin kökünü de *qora+maq* olarak vermiştir. Radloff'ta *qor*'un anlamı "haklı", *qorsuz* "haksız" olarak vermiştir (USp. N. 11). Yamada *qorluq* için "zarardan sorumlu olmak" (für Schaden verantwortlich), *qorsuz* için "zararsız, zarara uğramadan" (schadlos) anlamlarını vermiştir.

Aşağıdaki belgede anlaşma yapıldıktan sonra eğer anlaşmaya herhangi bir itiraz olursa zarardan satıcının sorumlu olduğunu alıcıların ise zarardan sorumsuz olduğu ifade edilmiştir.

...içimiz inimiz tuymış-ıms qadaşımız kim ymä çam çarım qılmazunlar çam çarım qılıp alayın yulayın tisärlar bu yir täñinçä iki yir öküz qay-a açari olar-qa yratu birip yulup alzun yultaçı kişi **qor-luy bolzun** öküz qay-a olar **qor-suz bolzun**... “küçük kardeşimiz, büyük kardeşimiz, soyumuz, akrabalarımız, kimse sorun çıkarmasın. Sorun çıkarıp alayım satayım diye söyleseler bu yer denginde iki yer Öküz Kaya Açari’ye ve onlara verip satın alsın. Satın alan kişi sorumlu olsun Öküz Kaya (ve) onlar sorumlu olmasın...” (Yamada Ex01)

Aşağıdaki köle satış belgesinde kölenin ne kadara satıldığı ifade edilmiş, bu satışta herhangi bir sorun olursa satıcının sorumlu olacağı belgede yer almıştır.

... toquz çao yastuq-qa tojuru satdım-bu qrabaş satıyı toquz yastuq çao-ni- män şivsay tayşı bitig qılmış kün üzä tükäl sanap birtim... yultaçı kişi **qorluq bolsun** şivsay tayşı **qorsuz bolsun** ... “... dokuz çav yastuka doğrudan sattım. Bu senedin düzenlendiği gün bu köle satışı (nın bedeli olan) dokuz yastuk çav’ı, ben Şivsay Tayşı, bütünüyle sayıp verdim... Satıcı sorumlu olsun, Şivsay Tayşı sorumlu olmasın...” (Yamada Sa24, Clark 58)

Sözcük çağdaş Türk dili sahasında Karaçay-Malkarcada, Teleüt Ağzında ve Şorcada fiil türevleriyle birlikte kullanılmaya devam etmektedir: KMalkSl. *kor* “ziyan”; *kora*- “telef olmak, kaybolmak” (KMalkSl. 2000: 269), Teleüt. *koro*- “eksilmek, azalmak”; *korom* “zararlı, ziyanlı” (TeleütSl. 2000: 61), Şor *kora*- “1. Sıkıntı çekmek, eziyet çekmek, zarar görmek, ziyan görmek 2. Ölmek, can vermek”; *korat*- “azaltmak, küçültmek 2.sarfetme, harcama, tüketme”; *koratkanı* “1. Azaltma, küçültme 2. Sarfetme, harcama, tüketme” (ŞorSl. 1995: 53).

3.7.1.6 quvar “kefaret parası”

< Çin. *quvar*, *quvpar* “Bußgeld, Bestrafung” (SUK 279). Uygur Sivil Belgeleri içerisinde sadece Yamada Ad02 ve Yamada Sa03 belgelerinde kullanılan bu terim *quvar* (Ad02-14) ve *quvpar* (Sa03-25) olmak üzere iki farklı şekilde yazılmıştır. Sözcüğün kökeni Çincedir. Sözcüğün kullanıldığı belgelere baktığımızda sözcüğün, sözleşmenin ihlali durumunda sözleşmeyi ihlal eden kişilerin ödediği bir ceza para cezası anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki evlatlık verme belgesinde Titso adlı kişi ağabeyinin yemek yerken zorlanması nedeniyle küçük kardeşleri Antso’yu süt sevinci (yetiştirme parası) karşılığında akarabaları Toynak Şilavanti’ye vermişlerdir. Verilen bu sözden

vazgeçilmesi durumunda birer yastuk quvarı (ceza parasını) ceza olarak ödemeye razı olmuşlardır:

ud yıl säkizinç ay biş ygrmikä-män titso aqam ançuq ançuq bilä aytıp-aqam-nıñ boyuzın yigädgli alp bolmuş-qa inim antso-nı tuymış-ımz- toynaq şilavanti-qa-süt sävinç-i ygrmi stur kümüş alıp oğul-luq birtimz ... qayu-sı bu sav-tın ayıssar-biz-birär yastuq quvar biriüşür-biz... “sığır yılı, sekizinci ay, on beşinci gün. Ben Titso, ağabeyim Ançuk’un yemeğini zorla yemesi nedeniyle, onunla konuşup, küçük kardeşimiz Antso’yu süt sevinci karşılığında (yetiştirme parası) yirmi stur gümüş paraya akrabamız Toynak Şilavanti’ye oğulluk olarak verdik. Bu sözden cayarsak birer yastuk ceza parası veririz.” (Yamada Ad02)

Aşağıdaki arazi satış belgesinde Yrp Yanga ve Edgü adındaki iki kişi para ihtiyacı nedeniyle arazilerini Kutadmış adlı kişiye satmışlardır. Bu satış anlaşmasından sonra yapılan anlaşmadan cayan kişiler 325 kunpu değerindeki ceza parasını ödemeye razı olmuştur:

...tanuq qulunçuñ tutuñ [totoq(?)] tanuq taz · tanuq qanturmuş · tanuq abiçuq · män sutayı bizi bular-qa ayıtıp bitidim bu tamya män yrp yaña-nıñ ädgünüñ’ ol · bu sav-ta qayu-sı ayıssar-biz üçär yüz bişär otuz qunpu içrä quvpar biriüşür-biz... “tanık Kulunçung Tutung (Totok), tanık Taz, tanık Kanturmuş, tanık Abıçuq. Ben Sutagı Bizi, onlara söyleyip yazdım. Bu damga, ben Yrp Yanga’nın ve Edgü’nündür. Kim bu anlaşmadan saparsa, 325 qunpu’yu kafa parası veririz.” (Yamada Sa03)

3.7.1.7 tamya “damga”

< *tamya*, *tmya* “Siegel, Stempel” (SUK 285), < *tamya+ly* “mit Stempel versehen” (SUK 285), *tamga* “brand or mark of ownership placed on horses, cattle and other livestock” (ED504b), *tamgā* “Brandmal; Siegel; Zoll (genauer: die Abgabe, die ein Kaufmann zu entrichten hat, der in eine bestimmte Stadt seine Ware importieren und dort verkaufen will); später; nichtkoranische Steuer (allgemein), vor allem Umsatzsteuer” (TMEN II 933), MK *tamya* “‘seal’ of the king, or other” (DankKelly I: 321), KB *tamga* “damga, mühür” (Arat 1979: 420), KTSI. *tamga*, *tamha*, *damga*, *damka* “damga” (KTSI. 2000: 260).

Sözcüğün Çağdaş Türk dili sahasında kullanımları için bkz. Özyetgin 2004: 107-108.

Ödeme araçları adlı bölümde değindiğimiz gibi Eski Türklerde özellikle Turfan Uyurlarında kullanılan ödeme araçlarından biri quanpo (kumaş)’dur. quanpo’nun

değerli olmasını sağlayan ise kumaşın imparatorluk mührüyle damgalı olmasıdır. Damgalı olan quanpo para yerine kullanılmaktadır. Damgalı sözcüğü böylelikle ticaret hukukunda kullanılan bir ad olmuştur.

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yunglıq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şık säkiz küri uruı kirür yir-imin · basmıl-qa · toıuru tomlıdu sattım satıg quanpusın inçä sözläştimiz qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamıyaltı üç miñ biş yüz quanpoqa kápäzi birlä käziştimiz-bu quanpuı bitig qılmuş kün üzä · män basmıl tükäl birtim · män şabi ymä bir ägsüksüz tükäl sanap altım..... “Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi’ya kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki 1 şıy, 8 küri tohum girecek sulak arazimi Basmıl’a doğrudan sattım. Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuğu ile anlaştık bu kuanpoyu senedi yazdığım gün üzerine ben Basmıl hepsini aldım. Ben Şabi de bir eksik olmadan hepsini sayarak aldım...” (Yamada Sa04)

Yukarıdaki arazi satış belgesinde Şabi adlı kişi kanal yanındaki sulak arazisini iki ucu damgalı 3500 quanpoya satmıştır.

3.7.1.8 tanuq “tanık, şahit”

< *tanu-q. tanuq, tnuq* “Zeuge” (SUK 287), MK tanuq “Witness” (DankKelly. I: 291)

Sözcüğün kökü olan *tanu-* fiili ilgili tartışmalar vardır. Räsänen *tanu-* ve *tanı-* biçimlerini bir maddede saymıştır (VETW 461a). Clauson’a göre *tanı-* “to be acquainted with (someone)” 15. yüzyıldan başlayarak kullanılır (ED 516a). Dolayısıyla 15. Yüzyıldan önce birçok metinde geçen *tanuq* sözcüğünün kökü *tanı-* olmamalıdır. *tanı-* ve *tanu-* fiileri ilgili tartışma için bkz. Eren 1999: 393-394.

Aşağı yukarı her belgede yer alan terimlerden bir tanesidir. Anlaşmanın geçerliliğini gösteren en önemli unsurlardan bir tanesi de sözleşme sırasında yer alan şahitlerdir. Kelimenin kullanım alanı oldukça açıktır. Tanıklar ile adları dışında herhangi bir bilgi verilmez. Bu kişilerin sözleşmeyi yapan kişilerle akraba olup olmadıkları hakkında bir bilgi yoktur. Tanıklar ile ilgili *Uygur Sivil Belgelerinin Düzenleniş Şekilleri* adlı bölümde daha ayrıntılı bilgi yer aldığı için aşağıdaki belge üzerinden verilecek genel bir açıklama ile yetineceğiz.

Aşağıdaki rehin verme belgesinde gördüğümüz gibi bir belge oluşturulurken sözleşmenin tarihi, alışverişi yapan kişilerin adları, alınan ya da verilen malın adı, bu

ticaretin niçin yapıldığı bilgisi verilmektedir. Belgenin en sonunda da sözleşmenin geçerliliğini sağlayan tanıkların adları yer almaktadır. Tanıklar çoğunlukla iki kişi olmakla birlikte bu sayı bazen daha fazla olmaktadır. Aşağıdaki belgede Aram Kya adlı kişi çav ihtiyacı nedeniyle tarlasını rehin vermiştir. Belgenin sonunda Sısidu ve Toyın adındaki iki tanığın adları geçmektedir:

tavışyan yıl aram ay bir yangıqa män aram qy-a kınısun birlä yunglaq(?) -lıq ço krgäk bolup töküztäki tarıy tarımaq-qa yir-ni altmış-aq-qa apam-qa on iki sıtır ço yaq-a-sın ilig-tä alıp birürmän tanuk sısidu tanuq toyın bu tamya bizing ol män qına özüüm bitidim. "Tavşan yılı, birinci ay, birinci gün. Ben Aram Kya, Kınısun ile kullanmak için çav gerekli olup Töküz'teki tarlayı ekip biçilecek yeri altmış aka(?) on iki sıtır çav faizini öncesinde alıp vereceğim. Tanık Sısidu, tanık Toyın. Bu damga bizimdir. Ben Kına kendim yazdım."
(Yamada RH03, Clark 32)

3.7.1.9 taypoışın "kefil, garantör"

Uygur Sivil Belgeleri'nde sıkça kullanılmayan sözcüklerden biri de *taypoışın*'dır. Çince *taypaoşın* "kefil" sözcüğü Uygur sivil belgelerinde kullanılmıştır (SUK 288, Clark 320-324). Eski Türkçeye ait diğer eserlerde sözcüğünün kullanımı tespit edilememiştir. Bu nedenle sözcüğün Eski Türkçede başka anlamlar kazanıp kazanmadığı bilinmemektedir.

Taypaoışın, Uygur Sivil Belgeleri'nde borç alan kişiye kefil olan kişiler için kullanılmış iktisadi bir terimdir. Sadece karışık içerikli bir belgede kullanılmıştır. Belgeye göre birden fazla olan borçlular ve kefil günü geldiğinde herhangi bir sorun çıkarmadan senetteki para borcunu ödeyecektir. Senet hazırlanırken günümüzde olduğu gibi kefil olan kişinin adı da yer almaktadır:

... bölük yir-niñ sataı altı yüz yastuq çao içindin yüz yastuq birip qalyan biş yüz yastuq çao qaldı bu çao-nı oıul tigin yängämiz-kä yaz küz kim kalsär tägürüp birürbiz... bu bitig-däki çao-nı birginçä biz inç buq-a aruy iştin taştın bar yoq bolsar-biz birlä alyuçı tungsu taypaoışın män in buqa-nıy inim äsän män aruy-nıy oylum qar-a tuym-a ikägü bu bitig-täki çao-nı bitig yosunça nägü-kä m-ä tuldamayın çam-sız köni birür-biz... "..." bölük yerin satışı (parası) altı yüz yastuk çav içinden yüz yastuk verip beş yüz yastuk çav kaldı. Bu çav'ı Oğul Tigin yengemize yaz güz kim gelirse ulaştırıp veririz... bu senedi çav'ı verinceye... bu senetteki çav'ı senet şartlarınca itiraz, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz... Bu senetteki çav'ı verinceye.. ortak borçlu ve kefiller, ben Buka'nın kardeşi Esen, ben Aruy'un oğlu Kara ikimiz bu senetteki düzene göre hiçbir şekilde itiraz etmeden, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz..." (Yamada Mi17)

Sözcüğün Çağdaş Türk dili sahasında tanıklanmaması, Çinlilerle iyi ticari ilişkiler kuran Uygurlardan kalma belgeler dışında başka bir eserde kullanılmamış olması, sözcüğün kısa bir dönemde kullanılıp daha sonra kullanımının terk edildiğini gösteriyor.

3.1.7.10 töläç “tazminat”

< *tölä+ç* “Rekompens” (SUK 293), CC *töleç* “beleş, parasız” (KTSI. 2000: 282).

Uygur sivil belgelerinde kullanım alanı olarak sınırlı olan iktisadi terimlerden biri de *töle-* ‘ödemek’ eyleminden türemiş olan *töleç* sözcüğüdür. İki belgede kullanılmıştır: Yamada USp. 24 ve Yamada Mi19. *Töleç* teriminin birinci belgedeki kullanımı açık olmamasına karşın ikinci belgede terimin anlamı açıktır. Aşağıdaki belgede Taşık adlı kişi aldığı borcu üç yıl içerisinde ödemezse kendisine ait olan üzüm bağını Turı’ya tazminat olarak verilmesini kabul ediyor. Böylece bu terimin kökünde olan (*töle-*) ödeme gerçekleşmiş oluyor. Bu terimin anlamı ile ilgili olarak Caferoğlu şu açıklamayı yapmıştır: “... ben burada töläç kelimesini tazminat diye tercüme etmeyi tercih ettim. Mamafih, oldukça buna yakın ‘tediye’ ve ‘mukafat’ gibi manaları da ifade etmesi ihtimali çok kuvvetlidir.” (1934: 24).

...män taşık üç yıl-qa tgi yanıp bu nâzälär-ni turı-qa birmäsär-män borluq turı-qa toyru töläç bolsun... “... Ben Taşık üç yıla kadar geri gelip bu eşyaları (ödünç olarak aldığım borcumu) ödemezsem üzüm bağım Turı’ya doğrudan tazminat olsun” (Yamada Mi19)

töle- “ödemek” fiilinden türemiş bu sözcük Çuvaşça dâhil olmak üzere Çağdaş Türk dili sahasında “ödeme, ücret, maaş” anlamında görülür. Çuv. *tülev* “ücret, para, ödeme” (ÇuvSl. 2007: 243), Alt. *tölü* “1.ödeme, ücret 2.borç”; *ödüs tölü* “ödünç” (AltSl. 183), Hak. *töleg* “ödeme, ücret” (HakSl. 2007: 526), Kzk. *tölem* “ödeme, ücret” (KzkSl. 2003: 547), Kum. *tölew* “ücret, para, ödeme” (KumSl. 2011: 341), Özb. *töläv* “ödeme, ücret” (ÖzbSl. 1994: 155), YUyg. *tölem* “ücret, para, aylık”; *töleñ* “tazminat”; *urus töleñliri* “savaş tazminatı” (YUygSl. 2008: 423), Trkm. *töleg* “ücret” (TrkmSl. 1995: 635). Özellikle Yeni Uygur Türkçesinde *töleñ* sözcüğü Eski Uygur sivil belgelerinde olduğu gibi tazminat anlamında kullanılmaktadır.

3.7.1.11 tutuy “rehin; depozito, teminat”

< Tü. *tut-uy. tutuy* “Pfund” (SUK 295), MK *tutuy* “Pledge or hostage” (DankKelly. I: 287), TA *tutu* “rehin, esir”; İM *tutuğ* “rehin, esir, tutsak; TZ *tutu* “esir, tutsak”; DM *tutu* “rehin, esir” (KTSI. 2000: 285)

Uygur Sivil Belgeleri’nde *tutyuy* (Yamada P101) ve *tutuy* (Yamada P102) olmak iki farklı şekilde kullanılmıştır. Belgeler incelendiğinde sözcüğün rehin anlamında kullanıldığı gözlenir. İki belgede de para alan kişi rehin olarak oğlunu vermiştir. Caferoğlu’nun bu terimle ilgili tespitleri önemlidir:

“Bu vesikalar haddi zatında bir deyin senedi olarak, muhteviyatı itibarile sairlerinden büyük bir farkla ayrılmaktadır. Muvakkat veya daimi olarak para mukabilinde, amele sıfatı ile yahut << oğulluğa >> terk edilen aile çocukları, borç alarak aile reisi tarafından alınan para mukabilinde, muayyen bir müddet için her bir vazifenin ifası ile mükelleftir. İşte, bu sıfatla yabancı birisine (yani borç verene) terk edilen evlatların terk muamelesi Tutuq ya da Tutquğ tabiri ile kaydedilmiştir...” (Caferoğlu 1934: 17-18)

Rehin olarak verilen oğul için ve belgelerde bin yıl on bin yıl gibi ifadeler geçmektedir. Bu ifadelerden yola çıkarak Radloff sözcüğün “mahkûmiyet” anlamına geldiğini. (USp. 88). Caferoğlu bu görüşe katılmayarak sözcüğün Kaşgarlıda olduğu gibi rehin anlamına geldiğini ifade etmiştir (1934: 18).

Aşağıdaki belgede Kytso Tutuñ’a gümüş gerekli olduğu için on satır (sıtır) gümüş karşılığında oğlunu üç yıllığında Çintso Şila’ya rehin vermiştir:

... *maña qytso tutuñ-qa yunqlıq kümüş krgäk bolup · özüm-tä tugmuş-titso ’atlıy oylum-nı çintso şila-qa üç yıl-lıq tutyuy birtim-tutyuy kümüş-in inçä sözläştinz-on satır kümüş-kä tutyuy birtim...* “... Bana,Kytso Tutuñ’a gümüş gerekli olup benden doğmuş olan Titso adlı oğlumu Çintso Şila’ya üç yıllık rehin verdim. Rehlin gümüşü böylece sözleştik. On satır (stır) gümüşü rehin verdim” (Yamada P101)

Aşağıdaki rehin verme belgesinde Bolmış adlı kişi beş satır yarmaq gümüş karşılığında oğlunu Sambokdu Tutuñ’a vermiştir. İrt birt, sahiplerin köleleri için ödediği bir baş vergisidir (bkz. Özyetgin 2004). Eğer Sambokdu Tutuñ’a rehin verilen çocuk için vergi

gelirse bunu ödemeyeceğini söylemiştir. Köleler ile rehin verilen kişiler için kullanılan ifadeleler doğal olarak farklıdır. Rehın verilen çocuk için irt birt vergisinin gelmesi ihtimali bu verginin sadece köleler için değil çalıştırılmak için rehin alınan (çoğu zaman bin yıl- yani ömür boyu) çocuklar için de uygulandığını göstermektedir:

//////////////////// säkiz otuz-qa maña kädıra-kä yunglaq-laq ////////////////// özü-m-tä tuymış bolmuş
atlay toyın oyulum-nı · yägän qay-a ////////////////// samboqdu tutuq-qa · yarım yastuq kümüş-kä
tutuq ////////////////// bu tutuq kümüş-üg tutuq birmış kün üzä män kädıra biş ////////////////// stir yarmaq kümüş
sanap altım · män samboqdu tutuq tükäl birtim · bu · /// bolmuş-qa · samboqdu tutuq ärklig
bolzun · män birtke /// (.)tsar bolmuş-qa ton ätük adaq baş birmäz-män... “//////////////// yirmi
sekizinci gün. Bana, Kadıra’ya kullanmak için/////////////////benden doğmuş Bolmuş adlı oğlumu
Yägän Kaya //// Sambokdu Tutuq’a yarım yastuk gümüş’ rehin //// gümüşü rehin olarak
verdiği gündən sonra ben Kadıra, beş //// stir yarmak gümüşü sayıp aldım. Ben Sambokdu
Tutuq tamamını verdim. Bu //// Bolmuş’a Sambokdu Tutuq sahip olsun. Ben (Sambokdu
Tutuq) birt’e(birt vergisine) tabi olursam Bolmuş’a elbise, ayakkabı, üst baş vermem...”
(Yamada PI02)

3.7.1.12 tüş “faiz; ürün, meyve”

SUK *tüş* “Zins; Frucht, Ernte” (1994: 296a). Uygur Sivil Belgeleri’nde geçen ticaretle ilgili önemli sözcüklerden biri de *tüş*’tür. Birçok eserde ve sözlükte sözcüğün anlamı ürün, mahsulât ya da meyve olmasına rağmen Uygur Sivil Belgeleri’nde genellikle faiz anlamında kullanılmıştır.

Çağdaş Türk dili sahasında *tüş* sözcüğünün anlamlarının korunduğu görülür. Ürün ve kazanç, gelir anlamlarıyla Kzk. *tüşim* “1. Kar, kazanç, verim 2. Ürün, mahsul”; *tüşimdi* “kazancı bol, karlı”; *tüşimdilik* “karlılık, verimlilik” (KzkSl. 2003: 565), Kum. *tüşüm* “1. Ürün, mahsulât 2. Kar, gelir, kazanç”; *tüşümlü* “berekatli, verimli” (KumSl. 2011: 347), Kırg. *tüş* “ürün, mahsulât” (KırgSl. 201), YUyg. *çüşüm* “Gelir, kazanç, verim” (YUygSl. 2008: 90) biçiminde korunmuştur.

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde iki şıy pamuklu beze karşılık iki şıy darı verilmiştir. Darının verileceği tarih geçirilirse devlet töresinin uygun göreceği faizle birlikte darının verilmesi anlaşma metnine konulmuştur. *İl yañınca asıy* gibi *tüş* faiz adı ile de kullanılmıştır:

yılan yıl üçünç ay iki yanguq-a maña qıryaguz-qa böz kârgäk bolup vaptun-tın iki iki bay böz aldım yangıd-a iki şıy tarıy birürmân birmädin kâçür[sâr]-sâr-mân il yañınça tüşi bilä köni birürmân... “yılan yılı üçüncü ay ikinci gün. Bana, Kıryaquz’a pamuklu bez gerekli olup Vaptun’dan iki bağ pamuklu bez aldım. (Güz) başında iki şıy darı (hububat) veririm. Eğer vermeden (tarihi) geçirirsem devlet töresinin (hükmettiği şekilde) faiziyle hepsini veririm...” (Yamada Lo15)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde borç alınan buğdayın *iki tüşi birlä* “iki kat faiziyle” geri ödeneceği anlaşma metninde ifade edilmiştir:

yunt yıl säkizinç ay altı otuz-qa män quintu bäkümüš-tä tuvasti küri üzä toquz şıy toquz küri arıy silig buyday iki-ki tüš-kü birgü birdim · män bäkümüš quintu-tın // // // // toquz küri buyday arıy silig altım · bu buyday iki tüši birlä säkizinç ayın quintu-ka yıyıp birür-män... “At yılı, sekizinci ay, yirmi altıncı günde, ben Kuintu Bäkümüš’e Tuvastinin (verdiği) darı üzerine dokuz şıy dokuz küri arı, temiz buğday iki kat faiziyle geri ödeme olarak verdim. Ben Bäkümüš, Kuintu’dan // // // dokuz küri arı temiz (buğday) aldım. Bu buğdayı iki kat faiziyle birlikte sekizinci ayda Kuintu’ya yığıp vereceğim...” (Yamada Lo17)

Yigedmiş’e darı gerekli olduğu için Vaptso Tutuñ’un küri ölçüsü ile darı ödünç almıştır. Alınan bu dariya uygulanan faiz oranını *arqalıq*’ın “giderleri üstlenen kişi” belirleyeceği ifade edilmiştir. Faiz oranının çoğu belgede birbirine benzer olması ticarete belirli bir faiz oranının olduğunu düşündürse de bu belge kişilerin kendilerince de faiz oranı belirlediği anlaşılıyor:

bârs yıl altınç ay iki otuz-qa maña yigädmiş-kä tüš-kü üür krgäk bolup-çanaq-ta vaptso tutuñ küri-si üzä-iki şıy üür altım yangı-ta arqalıq tüš-i birlä köni birürmân... “pars yılı, altıncı ay, yirmi ikinci gün. Ben, Yigedmiş’e faizi ile darı gerekli olduğu için, Çagan’dan Vaptso Tutuñ’un ölçüsü ile iki şık darı aldım. (Güz) Başında (ödemeyi) üstlenen kişinin (uygulayacağı) faizle hepsini öderim ...” (Yamada Lo19)

tüş aşağıdaki rehin verme belgesinde ise ürün anlamında kullanılmıştır:

....yol toyan-taqı yarım äñiz yir-in amuq-qa tudtum bu yir-kä näçä urıy badsar ikägü täñ ündürüp tarır-biz bolmuş tüš-in täñ üläşür-biz bu yir-kä bir<i>m alım kälsär ikägü täñ bilir-biz... “...Yol Toyan’daki boş yeri kiraladım. Bu yere ne kadar tohum batarsa(ne kadar tohum giderse) ikimiz eşit temin ederiz, ekeriz. Elde edilen ürünü eşit paylaşıyoruz. Bu yere ne kadar birim alım (vergisi) gelirse ikimiz eşit veririz...” (Yamada RH07)

3.7.1.13 yang “hukuk, töre”

< yang, yng “Art und Weise, Sitte; *il yangınça* “der Landessitte gemäß” (SUK 300), KB yang “merkez, adet, kaide, tarz” (Arat 1979: 520).

Yang “hukuk, töre” sözcüğü kullanıldığı tüm belgelerde il “devlet” sözcüğü birlikte geçmektedir. Caferoğlu, yang sözcüğünün il ile birlikte kullanıldığında örf anlamına geldiğini açıklamıştır (1934: 16). Caferoğlu yang sözcüğü ile ilgili ayrıca şu açıklamayı yapmaktadır:

“Bugünkü canlı Türk lehçelerinden Altay ve Baraba lehçeleri kelimeyi aynı telaffuzla muhafaza edebilmiştir. Ancak, amanası daha fazla şümul bularak ‘can’ ‘karakter’ ‘fikir’, ‘tarz’, ‘adet’, ‘örf’ gibi birbirinden uzak ve farklı tabir ve kelimeleri ifade eylemiştir (Rd. III. 57-58). Eambery Altayca için yalnız ‘adet, itikat, tarz, usul’ gibi manaları almıştır (Et. Wör. 119). Kırgızlarda kelime yine ‘adet’ örf, itikat, kanun’ manalarını ifade etmektedir (ibid.). Kazak lehçesinde ise hem kelime ve heme de manası değişmiştir. Bunlardan **Yon** ‘tarz, şekil, vasıta çare’ kelimesi şüphesiz Uygurlardaki **Yang**’ın aynıdır (ibid.). Çağatayca ile bugünkü Cenup lehçelerinde kelimenin isim şekline tesadüf edilmiyor. Ancak, Osmanlıcadaki ve Çağataycadaki **Yangılamak** (Et. Wör., 119, Ş. Sül. 300) fiil şeklinin **Yang** kelimesinden neş’et ettiğini kuvvetle tahmin edebiliriz. Zira **Yang** bugünkü Türk lehçelerinde, ekseryetle ‘tarz’ manasında kullanılmış ve bugün bazı fonetik farklarla kullandığımız ve ‘taklit etmek manasında olan **Yang+sılmak**’ta mana itibari ile bunun aşağı yukarı aynıdır. Ancak, Wambery’nin **Yanglıs=Yanglıs** kelimesini de bu köke ithal etmesi bir dereceye kadar mantıklı olmakla beraber, ayrı bir araştırmaya muhtaçtır... Mana ve menşei ne olursa olsun, kelime Uygur hukuk metinlerinde el’le beraber kullanıldığından, ancak hukuk ıstılahı olarak ‘örf’ ve ‘örfi hukuk manasını vermiştir... Nitekim, töre kelimesi de yalnız başına kullanıldığı zaman ‘kanun’ manasını ifade ettiği halde, el’le beraber el törəsi yahut el törüsü birlä (USp. N 9 8 ve ZKV. 1. S. 534) şeklinde kullanıldığı zaman ‘örf’, ‘adet’, ‘an’ane’ gibi manalar almıştır. Bu takdirde el kelimesinin muayyen hukuk tabirlerine bitiştirilmesi, sırf o kelimeye muayyen ve mahalli bir mana vermek için olmuştur. ‘Örf, ‘örfi huku’ manalarına gelen el yangınça tabiri de işte bu kabildendir.” (Caferoğlu 1934: 16-17).

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde Üsin adlı kişinin pamuk ihtiyacı olmuş ve Saurıyaşiri adlı kişiden faiziyle ödünç pamuk almıştır. Bu borcun anlaşmada belirtilen tarihte ödenmediği takdirde *il yangınça* “devlet töresince” belirlenen faiz miktarıyla geri ödeneceği ifade edilmiştir. Uygur Sivil Belgeleri’nin çoğunda faiz oranının anlaşma metninde geçtiğini görülür. Anlaşma sırasında belirlenmeyen faiz oranları ise ödünç veren kişi tarafından sonradan konulur. Faiz oranının devlet töresince belirlenmesi, anlaşmanın ihlali durumunda söz konusu olabilir.

tojuz yıl üçünç ay altı ygrmi-kä maña usin-ä-kä kápaz kárak bolup saurıy-a-şiri-tın tört tañ { } kápaz tüş-kä altım küz yañı-ta yiti tañ kápaz köni birürmän birginçä bar yoq boslar-män inim budruq ‘ävdäkiler birlä bärürmän birmädün kaçürsär-män il yangınça asıy-ı birlä bärürmän... “Domuz yıl üçüncü ay on altıncı gün, bana Üsin’a pamuk gerekli olup Saurıyaşiri’den dört teng pamuğu faiziyle aldım. Güz başında yedi teng pamuğu vereceğim. Vereceğim (gün) yok olursam(olmazsam) küçük kardeşim Budruk evdekilerle birlikte ödesinler. (Ödeme gününü) geçirirsem il töresince (belirlenen) faizle birlikte ödeyeceğim... (Yamada Lo29)

Yukarıdaki belgede faiz adı olarak hem *tüş* hem *asıy*'in kullanılması bu belgeyi diğerlerinden ayırmaktadır. Borç alınırken *tüş-kä altım* “faiziyle aldım” borç verilirken *asıy-ı birlä* “faiziyle birlikte” ifadeleri kullanılmıştır.

//////////////////// säkiz otuz-qa maña kädirä-kä yunglaq-laq ////////////////// özüim-tä tuymış bolmış atlay toyın oyulum-nı · yägän qay-a ////////////////// samboqdu tutuq-qa · yarım yastuq kümüş-kä tutuq ////////////////// bu tutuq kümüş-üg tutuq birmiş kün üzä män kädirä biş ////////////////// stır yarmaq kümüş sanap altım · män samboqdu tutuq tükäl birtim · bu · /// bolmuş-qa · samboqdu tutuq ärklig bolzun · män birtke /// (.).tsar bolmuş-qa ton ätük adaq baş birmäz-män äv täg yoyun iş işlätsär män **il-niñ tutuq yngınça birürmän** · “////////////////yirmi sekizinci gün. Bana, Kadıra'ya kullanmak için////////////////benden doğmuş Bolmuş adlı oğlumu Yägän Kaya //// Sambokdu Tutuq'a yarım yastuk gümüş' depozito //// gümüşü depozito olarak verdiği günden sonra ben Kadıra, beş //// stır yarmak gümüşü sayıp aldım. Ben Sambokdu Tutuq tamamını verdim. Bu //// Bolmuş'a Sambokdu Tutuq sahip olsun. Ben (Sambokdu Tutuq) birt'e(birt vergisine) tabi olursam Bolmuş'a elbise, ayakkabı, üst baş vermem. Ev işi gibi kaba işle uğraştırırsam törenin gerektirdiğini veririm...”(Yamada PI02)

Aşağıdaki ödünç alma belgesinde de *il yangınça* ifadesi kullanılmıştır. Sözleşmede belirtilen tarihte ödeme yapılmazsa devlet töresince belirlenen faiz ile birlikte ödeme yapılacaktır:

luu yıl ikinti ay biş otuz-qa maña torçı-qa süçüg-kä böz kargäk bolup qyımtu-tın bir yırım böz aldım küz yaqt-ta otuzar tänbin süçüg-ni bir qap birürmän birmädin kaçür-sär-män il yangınç asıy bilä köni birürmän birginç-ä bar yoq bolsar-män oylum tämür buq-a äv'-täkilär bilä köni birzünler... “Ejderha yılı ikinci yirmi beşinci gün. Bana, Torçı'ya beyaz şaraba (ya da üzüm suyu) karşılık pamuk gerekli olup Kyımtu'dan bir yarım pamuk aldım. Güz ayı otuzar tänbin şaraba karşılık bir kap vereceğim. Vermeden bu tarihi geçirirsem devlet töresince belirlenen faiz ile hepsini vereceğim. Vereceğim tarih geldiği zaman eğer ben yok olursa oğlum Tämür Buka evdekilerle(kişilerle) birlikte hepsini versinler...” (Yamada Lo14)

3.7.1.14 yasa

< yasa < Moğ. *casa* < Moğ. *casay* “Gesetz, gesetzliche Ordnung, gesetzliche Strafe” (SUK 301), *yasak* < *yasa*- “to construct, arrange” (ED), *yasa* “Gesetz” (TMEN 1789).

Moğolca kökenli *yasa* sözcüğü, yine Moğolca kökenli olan *yosun* sözcüğü ile birlikte Uygur Sivil Belgeleri'nde hukuk ile ilgili terimlerden. Terimlerden, Uygurlarda Moğol hukuk anlayışının izleri görülmektedir. Yüzyıllarca bir arada yaşayan Moğol,

Türk ve Çinlilerin hukuk anlayışlarının birbirine benzer oluşu araştırmacılar tarafından normal olarak görülmüştür.⁵³

Uygur Sivil Belgeleri'nde yapılan anlaşmaların belirli yasalara dayandığı görülmektedir. Belgelerde geçen yaptırımların kaynağı devletin koyduğu yasalar ve örfi yasalar olmak üzere ikiye ayrılır (bkz. Özyetgin 2005 339). Örfi yasayı gösteren belgelerde il yangınça “il kanununa göre” terimi kullanılmaktadır (bkz *İl yangınça*)

Bir karışık içerikli belge ve bir evlat edinme belgesi olmak üzere iki belgede geçen yasa sözcüğü devletin başındakilerin koyduğu resmi yasaları göstermektedir. Aşağıdaki belgede yapılan sözleşmenin ihlali durumunda yasadaki cezaya razı olunacağı belirtilmiştir:

...toñuz uz yıl onunç ay altı yigirmi-kä män ozmış toyrıl inim basa toyrıl biläki alış biriş tıltay-ınta kıtay yalavaç alp turmış olar üzkiñtä tişip alım birim üzüşdüñüz män oz-mış toyrıl kin öngdün basa toyrıl-qa kim- niñ qayu-nıñ küçin tutup çam çarım qılsar-män yasa-taqı qıyın-qa täğir-män... “Domuz yılı onuncu ay on altıncı gün. Ben Ozmuş Togrı, küçük erkek kardeşim Basa Togrı ile alış veriş sebebinden Kıtay Yalavaç (ve) Alp Turmuş onlar üzerinde (huzurunda) konuşup alım berim (için) anlaştık. Ben Ozmuş Togrı sonra önceden Basa Togrı'ya herhangi birinin gücüne güvenip itiraz etsem yasadaki cezaya razıyım...” (Yamada Mi04)

3.7.1.15 yosun “kural, usul, kaide”

< Moğ. *yosun* “Regel, Norm, Brauch, Gesetz” (SUK 305), *yosun* “manner, costum” (ED975b).

Kural, usul, tarz anlamındaki *yosun*, Uygur Sivil Belgeleri'nde sıkça rastlamadığımız terimlerden bir tanesidir. Bu terim ancak beş belgede kullanılmıştır. Aşağıdaki belgede terimin karışık içerikli bir belgede kullanıldığını görüyoruz. Uygur Sivil Belgeleri dışında sözcüğün kullanımı tanıklanamamıştır. Hukuk ile ilgili birçok terimin yer aldığı Kutadgu Bilig'de de kelime kullanılmıştır. Caferoğlu, Kutadgu Bilig'de *yosun* sözcüğü aynı anlama gelen *öndü* sözcüğünün kullanıldığını söylemektedir (1934: 31). Sözcüğün Çağatay sahasında da görülmesi bu sözcüğü Turfan Uygurlarında ve onların yaşadığı

⁵³ Masao Mori 1961: 113.

bölgede kullanılan sözcüklerden ayırmakla birlikte tarihi dönemde sivil belgeler dışında tanıklanmayan bu sözcüğün sınırlı bir kullanıma sahip olduğunu gösteriyor.

Aşağıdaki belgede Esen ve Kara adlı kişiler ticari bir anlaşma yapmışlardır. Anlaşmaya her iki tarafın da itiraz etmeyip anlaşmanın usulüne “*yosunca*” isteniyor.

... bu bitig-däki çao-m birginçä biz inç buq-a arıy iştin taştın bar yoq bolsar-biz birlä alyuçı tungsu taypaosın män in buqa-nıy inim äsän män arıy-ning oylum kar-a tuym-a ikägü bu bitig-täki çao-m bitig *yosunca* nägü-kä m-ä tildamayın çam-sız köni birür-biz...
 “... bu senetteki çav’ı senet şartlarınca itiraz, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz... Bu senetteki çav’ı verinceye.. bizle birlikte alacaklı depozitoyu ben Buka’nın kardeşi Esen, ben Arıy’un oğlu Kara ikimiz bu senetteki kurala göre hiçbir şekilde itiraz etmeden, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz...” (Yamada Mi17)

Bu kelime çağdaş sahada da yaşamaktadır: Yak. *çoşun*, Soy. *yozu*, Kzk. *çozuk* “adet, örf, töre”, Tat. *yusuk* “uygun, münasip” (VEWT 202), Şor *çozak* “1. Gelenek, adet 2. Yasa, kanun, kural 3. İnaniş, inanç” (ŞorSl. 1995: 22), YUyg. *yosun* “şekil, tarz”; *şu yosunda* “şu şekilde”; *davamlı yosunda* “devamlı bir şekilde” (YUygSl. 2008: 471).

3.7.2 Fiiller

3.7.2.1 bil- “sorumlu olmak”

Sözcük tarihi Türk dili sahasında ve çağdaş Türk dili sahasında çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Hak. *pİL* “1. Bilmek, öğrenmek 2. Anlamak, idrak etmek” (HakSl. 2007: 374), Tuv. *bilir* “bilmek” (TuvSl. 2003: 14), Alt. *bil-* “1. Bilmek, öğrenmek 2. Anlamak 3. –e bilmek 4. Yönetmek” (AltSl. 1999: 40-41), Tat. *bilü* “1. Bilmek, haberli olmak 2. Bilgi edinmek 3. Tanımak, görmüş olmak 4. Anlamak 5. Kabul etmek, saymak 6. Kendi kendine muhakeme etmek 7. Bir meselenin aslına ulaşmak” (TatSl. 2009: 39), Kum. *bilmek* “1. Bilmek, haberdar olmak 2. Bilim sahibi olmak 3. Müdrük olmak, hissetmek, şuuruna varmak 4. İdrak etmek 5. –mağa muktedir olmak, -mak becerisine sahip olmak 6. Duymak ...” (KumSl. 2011: 73), Bşk. *biliv* “bilmek” (BşkSl.), KMalk. *bil-* “bilmek” (KMalkSl. 2000: 122), Kzk. *bil-* “bilmek” (KzkSl. 2003: 103), Kırg. *bilüü* “bilmek” (KırgSl. 1997: 24), Özb. *bil-* “bilmek” (ÖzbSl. 1994: 244), YUyg. *bil-* “bilmek” (YUygSl. 2008: 42), Trkm. *bil-* “bilmek” (TrkmSl.), Az. *bil-* “bilmek” (AzSl.

1994: 131), TTü. *bil-* “1. Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak. 2. (-i) Bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak 3. Bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek. 4. Tanımak, hatırlamak. 5. Sanmak, varsaymak, farz etmek. 6.(-i) Sorumlu tutmak. 7. İnanmak. 8. (-i) İşine gelmek, uygun bulmak. 9. -a / -e ekli fiillerle yeterlik bildiren birleşik fiiller oluşturur. 10. (-i) Saymak.” (TTüSl. 2011: 344).

Çağdaş Türk dillerine ait sözlüklere baktığımızda sözcüğün anlamları arasında “sorumlu olmak” anlamını genel olarak göremeyiz. Fakat Türkiye Türkçesi sözlüğünde *Ben arkadaşımı bilmem, seni bilirim* cümlesinde olduğu gibi sorumlu tutmak anlamı verilir. Sözcüğün sorumlu tutmak anlamı olduğu gibi sorumlu olmak anlamı da vardır. Sivil belgelerdeki kullanım ile Türkiye Türkçesindeki kullanım örtüşmektedir. *Bil-* eylemi sivil belgelerde iktisadi bir terim olacak şekilde birçok belgede kullanılır. *bil-* “sorumlu olmak” iktisadi terimi neredeyse sadece rehin verme-kiralama belgelerinde kullanılmaktadır. Bu belgelerde genellikle bir mal, bir süreliğine (genellikle hasadın olduğu güz başına kadar) belli bir ücret karşılığında verilir. Bu zaman aralığında kiraya verilen mala herhangi bir şey olursa ya da bu zaman aralığında kiralanan mal için herhangi bir vergi gelirse kimin bu durumdan sorumlu olacağı belgede belirtilir. Genellikle kiralanan üründen kiralayan kişi sorumludur, eğer kiralanan ürün için bir vergi uygulamasına gidilirse de malın asıl sahibi sorumludur.

Aşağıdaki bağ kiralama belgesinde Bay Temür, ekip biçilecek araziye ihtiyaç duymuş, bunun üzerine Tmiçi'nin suyun karşısındaki bağını güz başına kadar on teng pamuk karşılığında kiralamıştır. Bu süre içerisinde ekip biçilen arazilere uygulanan vergilerden *qalan* ya da *qavit* gelirse bu vergiden bağın asıl sahibi Tmiçi bilir yani sorumludur, Bay Temür *bilmüz* yani sorumlu değildir.

... maña bay tmür-kä kâpâz tarıyü yir kârgâk bolup tmiçi-niñ bu suv-taqı uduru borluqın on tñ kâpâz yaq-a-qa tuttum bu bu on tñ kâpâz-ni küz yangıda başı taşı birlä birür-män bu borluq-niñ nägü kim qalanı qavıdı bolsar män tmiçi *bilür-män* bay tmür *bilmüz*... “... Bana, Bay Tmür'e pamuk ekecek yer gerekli olup Tmiçi'nin bu suyun karşısındaki bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım. Bu on teng pamuğu güz başında başından ucuna(tamamını) vereceğim. Bu bağın her ne kalanı (vergisi), kavıtı (vergisi) olursa ben Tmiçi sorumluyum. Bay Tmür sorumlu değildir. (Yamada RH04)

Aşağıdaki arazi kiralama belgesinde kiracı, kiraladığı araziye herhangi birim alım vergi gelirse kendisinin sorumlu olduğunu ifade etmiştir.

... maña tāmür buq-a-qa tarıy tarıy yir kǎrgāk bolup qıymtu-nıñ qaçqaq(?) -taqı ilçi birlä-kii täñ ülüş-lüg yirin iki şıy yaq-a-qa tutum bu yirkä äñiz tutsa birim alım kǎlsä män tāmür buq-a bilür män qayımtu bilmüz... “maymun yılı birinci ay ikinci gün. Bana, Tāmür Buka’ya ekip biçmek için yer gerekli olup Kıymtu’nun Çakçak’taki İlçi ile eşit payla sahip olduğu yeri iki şıy (karşılığında) kiraladım. Bu yer anız tutsa birim alım (vergisi) gelirse ben Tāmür sorumludur, ben Kayımtu sorumlu değilim...” (Yamada RH06)

Aşağıdaki arazi satış belgesinde uygulanacak vergi için kiracı sorumluluğu üstlenmiştir:

... maña ilçi-kä tarıy tarıy yir kǎrgāk bolup qayımtu-nıñ yol toğan-taqı yarım ängiz yir-in anuq-qa tutum bu yirkä näçä urıy batsar ikägü täñ üntürüp tarır-biz bolmuş tüş-in täñ üläşür-biz bu yir-kä bir<i>m alım kǎlsär ikägü täñ bilir-biz... “Tavuk yılı, ikinci ay, on ikinci gün. Bana, İlçi’ye ekip biçmek için yer gerekli olup Kayımtu’nun Yol Togan’daki yarım boş yerini ekip biçmeye hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz eşit miktarda büyütüp ekeriz. Yetişen ürünleri eşit şekilde bölüşürüz. Bu yere birim alım (vergisi) gelirse ikimiz sorumluyuz...” (Yamada RH07)

Aşağıdaki belgede Temür Buka kiraladığı araziye ekip biçeyip boş bırakırsa ve bu araziye birim alım vergisi gelirse kendisinin sorumlu olduğunu söylüyor. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere ekip biçmek için uygun olan araziler ekime uygun olduğu halde üzerinde tarımsal bir üretim yapılmıyorsa da arazi sahiplerinden vergi alınıyor. Bu da tarımsal üretimde sürekliliği sağlayan etkenlerden biri olarak görülüyor.

... maña tāmür buq-a-qa tarıy tarıy yir kǎrgāk bolup qıymtu-nıñ qaçqaq-taqı ilçi birlä-kii täñ ülüşlüg yirin iki şıy yaq-a-qa tutum bu yir-kä äñiz tutsa birim alım kǎlsä män tāmür buq-a bilür män qayımtu bilmüz ulug birim kǎlsä ol arq-a-lıq bolur... “ maymun yılı birinci ay ikinci gün. Bana, Tāmür Buka’ya ekip biçmek için yer gerekli olup Kıymtu’nun Çakçak’taki İlçi ile birlikte eşit pay sahibi olduğu yeri iki şık kira bedeli ile kiraladım. Bu yeri anız tutsam (boş bıraksam) birim alım vergisi gelse ben Tāmür Buka sorumluyum, ben Kayımtu sorumlu değilim. Ulug birim (vergisi) gelse o üstlenecek...(Yamada RH05)

3.7.2.2 çam çarım qıl- /çamla- “tartışmak, itiraz etmek”

Hendiadyoin olarak kullanılan çam çarım yapısının anlamı sivil belgelerdeki bağlama bakıldığında “itiraz, dava” olarak görülür. Sivil belgelerde çam çarım “itiraz” (Sa05, Sa06, Sa10, Sa11, Sa26, Sa28); çamla- “itiraz etmek” (Sa29, Sa01, Sa12, Sa16, WP02, Sa10); çamlıg “davalı, itirazlı” (Mi07); çamsız “itiraz olmadan” (Mi08) biçimleriyle sivil belgelerde kullanılır.

Bu terim daha çok satış belgelerinde görülür. Senet hazırlanırken senedin içinde ihlali durumunda neler yapılacağı bölümü de vardır. Bu ifade bu bölümde kullanılır. Örneğin aşağıdaki arazi satış belgesinde taraflar bu satışa herhangi bir itiraz yapılmamasını istiyor. Eğer satışa *çam çarım qılınırsa* “yani itiraz edilirse” yaptırım uygulanacaktır.

... män oşmiş toy<r>il-niñ inim içim tuymış-ım qadaş-ım kim ymä çam çarım qılmazun-lar apam çam çarım qılyalı saqınsar-lar bu borluq täñinçä iki borluq basa toyrl-qa yaradu - birip- yulup alzunlar... “... ben Oşmiş Toyrl, büyük ve küçük kardeşlerim, akrabalarım, kimse sorun çıkarmasın, eğer sorun çıkarmayı (seneti kabul etmemeyi) düşünürlerse bu üzüm bağının denginde iki üzüm bağı Basa Toyrl’a temin edip, onu yeniden (Basa Toyrl’a) satsınlar...” (Yamada Sa05)

Aşağıdaki belgede olduğu gibi genel olarak, satıcının ailesinin yapılan satışa karışmaması, itiraz edilmemesi istenmiştir:

... biz ikägü-niñ inimiz içimiz qamız qadaş-ımız çamlamazun kim (çä) ärklig bäg işi küçün tdup çamlasar bu oq yir täñlig iki yir birip alşunlar yulzunlar yulyaçı qorluq bozlun toyınçoy qorsuz bolzun... “... bizim, ikimizin büyük ve küçük kardeşlerimiz akrabalarımız tanıdıklarımız, kim güçlü beyin gücüne güvenip (arakasına alıp) itiraz ederse (sorun çıkarırsa) bu arsanın denginde iki arazi verip alsınlar satsınlar. Satıcı sorumlu olsun, Toyunçoy sorumlu olmasın...” (Yamada Sa08)

Çam çarım qıl- “itiraz etmek” ifadesi satış belgeleri yanında evlatlık verme belgelerinde de kullanılır. Aşağıdaki belgede, en büyük ağabeyin günlük ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle en küçük kardeş, süt sevinci (yetiştirme parası) karşılığında akrabaları Toynak Şilavanti’ye verilmiştir. Anlaşma kardeşler arasında da sözleşilerek yapıldığı için bu anlaşmaya ileriki bir zamanda kendisinin itiraz etmeyeceğini (sorun çıkarmayacağını) kabul etmiştir.

... män titso aqam ançuq bilä aytışıp-aqam-niñ boyuzın yigädgli alp bolmış-qa inim antso-nı tuymış-ımz toynaq şilavanti-qa-süt sävinç-i ygrmi stir kümüş alıp oyul-luk birtimz... bukünki kün başlap inim antso-nı ilip tardıp çam çarım qılmaz-män... “... Ben Titso, ağabeyim Ançuk ile birlikte sözleşilip, ağabeyimin beslenmede sıkıntı çektiği için, küçük kardeşim Antso’yu akrabamız Toynak Şilavanti’ye süt sevinci karşılığında (yetiştirme parası) yirmi stir gümüş para alıp, oğulluk verdik... Bugünden başlayarak kardeşim Antso’yu geri almayıp sorun çıkarmayacağım” (Yamada Ad02)

Aşağıdaki belgede de eğer baba anlaşmaya itiraz ederse (sorun çıkarılırsa) hükümdara beş altın, prenlere birer altın, İdikut’a bir altın, Koço şehrindeki danışmana bir gümüş itiraz bedeli olarak vereceği ifade edilmiştir. Kişiler arasında düzenlenen bu anlaşmanın

ihlali durumunda devlet büyüklerine ceza olarak altın veya gümüş yastık (para) verilmesi belgenin güvenilirliğini artırmaktadır.

...apam çam çarım qılsar-lar uluy suü-kä biş altun yastuq aqa ini tigit-lär-kä birär altun yastuq qısyut ötünüp iduq-qut-qa bir altun yastuq kögürüp qoço baliq ayyuçı-qa bir kümüş yastuq birip ayır qıyn-qa tægzün-lär... “ ... babam karşı çıkarsa, ulu hükümdara beş altın yastık, büyük ve küçük prenslere birer altın yastık ceza olarak sunup, İdikut’a bir altın yastık sunup, Koço şehrindeki danışmana bir gümüş yastık verip ağır cezaya çarptırılınsınlar...” (Yamada Mi01)

Caferoğlu, bugün Türk dili sahasında *çarım*’ın kullanılmadığını ama *çam* sözcüğünün Tarançı, Tuba ve Lebed lehçelerinde kullanıldığını Radloff’a dayandırarak vermiştir. (1934: 33).

3.7.2.3. kâsiş- “kararlaştırmak, belirlemek”

< Tü. kâsiş < kâs- .

Kes- fiili “kesmek, ayırmak, parçalamak” anlamlarında tarihi Türk dili sahasında birçok eserde kullanılmış ve halen Çağdaş Türk dili sahasının hemen hemen her köşesinde kullanılmaya devam etmektedir.

Uygurlardan kalma satış belgelerinde (Sa04-Sa05-Sa06-Sa07) ve karışık içerikli belgelerde (Mi03-Mi26) kullanılmıştır. *Kâsiş-* eyleminin anlamı SUK’ta “festlegen, festsetzen” yani kararlaştırmak, belirlemek olarak verilmiştir. (SUK 260b).

Türkiye Türkçesi Derleme Sözlüğü’nde kesmek (V) fiilinin anlamları arasında “pazarlık etmek, değer biçmek” geçmektedir. Türkiye Türkçesinde “söz kesmek” deyiminin anlamı anlaşmaktır. Bu kullanımda da çiftler evlenmek için görüşürler, konuşurlar ve bir kararda buluşurlar. Evlenmek için çiftler karar verirler. Uygur Sivil Belgeleri’ndeki kullanım ile Derleme Sözlüğünde kesişmek için kullanılan “pazarlık etmek” (DS VIII) anlamı ve Türkiye Türkçesinde kullanılan “söz kesmek” deyiminin anlamı birbiriyle örtüşmektedir.

Aşağıdaki arazi satış belgesinde Şabi adlı kişiye kullanmak için *quanpo* “kumaş” gerekli olduğu için bir şık sâkiz küri tohum girecek arazisini Basmıl’a satmıştır. Taraflar

3500 *quanpoya* anlaşmışlardır. Bu senet hazırlanırken ilk önce *sözləştik* ifadesi geçmektedir. İkinci defa, üzerinde anlaştikları *quanpo*'yu tekrar ederken *kəzişmək* “kararlaştırmak” terimini kullanılmaktadır:

... *maña şabi-qa · yunglaq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şık säkiz küri uruy kirür yir-imin · basmıl-qa · toyuru tomlıdu sattım satıq quanpusın inçä sözləştimiz qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamyalıy üç miñ biş yüz quanpoqa kəpäzi birlä kəziştimiz bu quanpuı bitig qılmuş kün üzä · män basmıl tükäl birtim · män şabi ymä bir ägsüksüz tükäl sanap altım.....* “Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi'ya kullanmak için quanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl'a doğrudan sattım. Satış quanposunu şöyle anlaştık: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 quanpoya pamuğu ile kararlaştırdığımız bu quanpo'yu senedi yazdığım gün üzerine ben Basmıl hepsini aldım. Ben Şabi de bir eksik olmadan hepsini sayarak aldım...” (Yamada Sa04)

Yukarıdaki belgede olduğu gibi aşağıdaki satış belgesinde de *kəzişmək*, *sözləşmək* ile birlikte kullanılmıştır. Aşağıdaki belgede 23 damgalı böz üzerine anlaşmışlardır. Taraflar önce alım ve satım konusunda *sözleşmiş* (anlaşmış) daha sonra belli bir ücret üzerinde *kəzişmişlerdir* yani karar kılmışlardır:

... *maña ozmuş-qa totükäl-kä biz ikägü-kä yunglaq-lıq böz kərgäk bolup taykü ögän-däki alaçu//// K////(....)YLY'W/(.)//Y////alaçusı birlä basa toyırıl-qa toyuru tomlıdu sattımız /// böz-üg inçä sözləşdimz lükçüng kidin-intä yorır şuu-luy tamya-lıy üç otuz ikilik böziñä kəzişdimz...* “... Bana, Ozmuş'a ve Tükäl'e, ikimize kullanmak için pamuklu kumaş gerekli olup tayku kanalındaki ... barınağı birlikte Basa Toyırıl'a sattık ... pamuklu kumaş üzerine devamındaki gibi anlaştık: İmzalı damgalı 23 pamuklu kumaş üzerine karar kıldık/anlaştık...” (Yamada Sa06)

3.7.2.4 sal- “sorumlu olmak”

Karışık içerikli sivil belgelerde kullanılan iktisat terimlerinden biri olan *sal-* “vergilerden muaf olmak, sorumlu olmamak” anlamında kullanılmaktadır.

Sal- kökünden türeyen salık vergisi de Uygur metinlerinde görülen vergi terimlerindedir (Bkz. Özyetgin 2004). Aşağıdaki belgede de vergi adları sıralanmış ve vergilerden sorumlu olunmadığı *sal-* fiili ile ifade edilmiştir.

... *bu borluq uçaqur turi-nıñ üçün amtı bu kün başlap bu turi-ta nägüm-a qalan qavud tütün qabın qırıy qoçıu umdu borluq äñiz trıy ür kəpəz qavlalıq äñiz basıy salıy nägüm-ä qatılmaz-biz salmaz-biz...* “... bu üzüm bağı uzman Turi'nın (olduğu) için bu günden başlayarak bu Turi'dan kalan, kavut, tütün, kabın, kodgu, umdu, borluk anız, tarıg, ür, kəpəz, kavlahık anız, basıg, salık (vergilerinin) hiçbirinden sorumlu değiliz (karışmayız)...” (Yamada Mi20)

Uyg. *sal-* (ED 824), MK *sal-* “atmak; bir şeyle işaret etmek; göndermek, götürmek; toplamak, toplu hale getirmek” (DLT II, 24), KB *sal-* “atmak, bırakmak” (ARAT 1979: 380-381), ME *sal-* “atmak, bırakmak” (Yüce 1988: 171), AOYarlık. *sal-* “koymak” (Özyetgin 1996: 231). Çağdaş Kazak Türkçesinde *salmaq salu* yapısının anlamı sözlükte “görevlendirmek, sorumluluk yüklemek” olarak geçmektedir. Kırg. *salık* “1. Vergi, haraç 2. Kırgızların kendileriyle birlikte yaylağa almayıp, oradan dönünceye kadar bıraktıkları keçe ev ve ec eşyasının bir kısmı; yogaşları ve şenlikleri tertip eylemek için manapar tarafından ahaliye koyulan olağanüstü vergiler” (Yudahin 1998: 632), Kzk. *salmaq* “1. Ağırılık 2. Zorluk, güçlük, sıkıntı 3. Ün, nam, şöhret 4. *Salmaq salu* “görevlendirmek, sorumluluk yüklemek” (KzkSl. 2003: 463), KKlp. *salık* “nalog; podat” (KKlpRSI. 561), Tat. *salık* “oblojenie, nalog; podat, obrok” (TatRSI. 466), Kumukça sözlükte *sal-* eyleminin “vergi koymak, vergilendirmek, vergiye tabi tutmak” (KumSl. 2011: 285) anlamı da verilmiştir. Yeni Uygurca’da *selik* “nalog, podat”; *selik sal-* “obligat, nalogom” (UygRSI. 532). Özbekçede *sal-* eyleminden türemiş *salık* “vergi, haraç”; *salıkçı* “tahsildar”; *salık kagazı* “senet” (ÖzbSl. 1997: 169), Türkiye Türkçesinde *sal-* fiilinin diğer anlamlarının yanında “*vergi tarhetmek*” anlamında da kullanılmaktadır (TTüSl. 2011: 2021). sözcükleri de vardır.

3.7.2.5. sözlüş- “anlaşmak”

Türkçe *söz* adınının üstüne İFYE olan +IA ve işteşlik çatı eki olan +ş’yi alarak türemiş bir fiildir. Kökten de anlaşılacağı üzere herhangi bir konu hakkında birbirine söz vermek anlamına gelen bu fiil, iktisadi bir eylemin söz konusu olduğu Uygur sivil belgelerinde sıkça kullanılmıştır.

Sivil belgelerde tarihler ve tarafların adı verildikten sonra kişinin neye ihtiyaç duyup kimden neyi satın aldığı veya kiraladığı yazılmaktadır. Bu bölümden sonra belgelerde tarafların hangi ücret karşılığında anlaşığı yazılmaktadır. Bu bölümde *inçä sözläştimiz* “şöyle sözleştik” ifade yer almaktadır. Sözleşmek burada anlaşmak anlamında iktisadi bir terim olarak kullanılmıştır.

Aşağıdaki belgede Şabi'ye kullanmak için kuanpo gerekli olduğu için arazisini satmıştır. *satıg quanpusın inçä sözläştimiz* “satış kuanposu için şöyle anlaştık” deyip arazinin hangi bedelle satıldığı verilmiştir.

biçin yıl altınç // yiti yangıqa · maña şabi-qa · yunglıq-lıq quanpu krgäk bolup · tsinküü ögän üzä suvqlıq · bir şık säkiz küri urıy kirür yir-imin · basmıl-qa · toyuru tomlıdu sattım satıg quanpusın inçä sözläştimiz qoço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamıyaltı üç miñ biş yüz quanpoqa kápäzi birlä kızıştımız-bu quanpuı bitig kalmış kün üzä · män basmıl tükäl birtim · män şabi ymä bir ägsüksüz tükäl sanap altım..... “Maymun yılı, altıncı... Yedinci gün. Bana, Şabi'ye kullanmak için kuanpu gerekli olup Tsünkü Kanal yanındaki sulak 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl'a doğrudan sattım. Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli olan iki ucu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuğu ile anlaştık bu kuanpu'yu senedi yazdığım gün üzerine ben Basmıl hepsini aldım. Ben Şabi de bir eksik olmadan hepsini sayarak aldım...” (Yamada Sa04)

3.7.2.6. tölä- “zararını gidermek, ödemek”

Uygur sivil belgelerinde bir defa kullanılan *töle-* fiili “ödemek; geri ödemek” anlamındadır. Kelime tarihi Türk dili alanında farklı eserlerde de kullanılmıştır. TZ *töl-* “borcunu ödemek”; CC *töle-* “ödemek, para vermek”; *töleç* “beleş; parasız” (KTSI. 2003: 282).

Uygur Sivil Belgeleri'nde sıkça kullanılmayan bu sözcük çağdaş Türk dilinde geniş bir kullanım alanına sahiptir. Çuv. *tüle-* “ödemek, karşılık vermek” (ÇuvSl. 2007: 243), Hal. *töl-* “zahlen?” (HalSl. 1980: 208), Yak. *tölö-* “ödemek”; *tölöt-* “ödetmek” (YakSl. 1995: 208), Hks. *töle-* “ödemek, ödeme yapmak”; *tölel-* “ödenmek” (HksSl. 2007: 526), Kzk. *töle-* “ödemek, ödeme”; *tölem* “ödeme, ücret” (KzkSl. 2003: 547), Teleüt. *tölö-* “ödemek” (TeleütSl. 2000: 117), Kum. *töle-* “ödemek, tediye etmek”; *borçun töle-* “borcunu vermek”; *tölew* “ücret, para, ödeme” (KumSl. 2011: 341), Kırg. *tölö* “ödemek, tediye” (KırgSl. 1997: 197), YUyg. *töleş-* “ödemek”; *töli-* “ödemek”; *tölen-* “ödenmek” (YUygSl. 2008: 423), Özb. *töle-* “ödemek”; *töläv* “ödeme; ücret” (ÖzbSl. 1994: 155), Trkm. *töle-* “ödemek”; *cay pulunu t.-* “ev parasını ödemek”; *nahanın pulunu t.-* “yemeğin parasını ödemek”; *töleg* “ücret”; *t. töle-* “ücret ödemek” (TrkmSl. 1995: 635).

Aşağıdaki belgede *tölöp birmek* yapısının yanında *töl-* fiilinden türemiş olan ve tazminat anlamında kullanılan *töläç* sözcüğü de kullanılmıştır:

... bu nāzā-lār-ni turı birip birimim-ni turı üşsär bu borluq turı-qa töläç bolşun yän-ä bu nāzā-lār-ni män taşıq yanıp kälip turı-qa tölüp birsr--män män turı borluq-nı yandurup birür--män män... “...Bu nesnelere Turı verip, bu borçları Turı öderse; Turı’ya, bu bağ tazminat olsun. Sonrasında, ben Taşıq, bunları (eninde sonunda bir şekilde) ödeyiverirsem, Turı’yu çağırıp veririm...” (Yamada Mi19)

3.7.2.7. tutuz bir- “devretmek”

< *tutuz*- “to entrust” (ED462b). *Tutuz*- eylemi Eski Türkçenin önemli eserlerinde de kullanılmıştır. Sözcüğün anlamı genel olarak emanet etmek anlamında kullanılmasına rağmen Sivil belgelerde iktisadi bir anlama bürünerek devretmek anlamında kullanılmıştır:

TT III *sözinge tutuzurmen* (ED 462b)

MK *män angar söz tutuzdum* (DankKelly II, 8),

KB *bayatka tutuzdum munı...* (1988; 1578)

Turfan Uygurlarına ait bir köle satış belgesinde *tutuz bir*- “devretmek anlamında kullanılmıştır. Yamada Sa19’da adlı kişi Türk olan Taş qara adlı kölesini An Tiräk’e devretmiştir. Kişiler, köleleri satın aldıktan sonra köle üzerinde mutlak hâkimdir. Kölelerin yaptığı tüm eylemler (evlenme vs.) sahiplerin izinleri dâhilinde olur. Kölelerin *birt* gibi ödemek zorunda oldukları vergiler vardır. Bu vergiden de köle sahibi sorumludur. Bu nedenle *tutuz birmek* ifadesi bu nedenle geçmiş olmalıdır. Çünkü yeni sahipler kölelerin vergilerini varsa çocuklarını da devralıyor. Bu devir süresi bin yıl on bin yıl gibi uzun zaman dilimlerini kapsamaktadır (Yani köleler ömür boyunca tüm özellikleri ile farklı birine devrediliyor). Yamada eylemin bu anlama geldiğini ifade etmiştir. Kölenin Türk olduğunun belirtilmesi Türk köleler ile başka milletlerden olan köleler arasında vergi ücreti konusunda bir farklılık olabileceğini düşündürmektedir.

“...bu yüz qunpu bir at birlä bitig qılmuş küntä tükädi altım taş qra atly türk qra-başımın an tiräk-kä *tutuzu birdim* bu qrabaş üzä miñ yıl tümän künkä tägi an tiräk ärklig bozlun...”
 “... bu yüz qunpu’yu bir at ile birlikte seneti yaptığımız gün tamamen aldım. Taş Qra adlı Türk kölemi An Tiräk’e devrettim. Bu kölenin üzerinde bin yıl, on bin güne kadar An Tiräk hakim olsun (sahibi olsun) (Yamada Sa19)

3.7.2.8 üleş- “paylaşmak, bölüşmek”

< üleş- <MK *ül*- “divide, share (DankKelly III, 59), *üleş*- “aufteilen”; *ülüş* “Anteil, Teil” (SUK 297-298). Paylaşmak anlamındaki bu fiil Uygur sivil belgelerinde iktisat terimi olarak kullanılmaktadır. Sıklıkla rehin verme belgelerinde kullanılan fiil karışık içerikli bir belgede de (Yamada Mi05) kullanılmıştır.

Sözcük çağdaş Türk dili alanında halen yaşamaktadır. Çuv. *vales*- “dağıtmak, bölüştürmek, üleştirmek” (ÇuvSl. 2007: 49), Hks. *üle*- “1. Bölmek, parçalamak, ayırmak 2. Dağıtmak”; *üelbinçe* “bölümsüz, parçalanmaz, ayrılmaz”; *üles* “bölme, parçalama, ayırma” (HksSl. 2007: 556), Alt. *üles*- “üleşmek, paylaşmak”; *üleştir*- “üleştirmek”; *üleştirü* “parçalama, ayırma”; *ülü* “hisse, pay” (AltSl. 1999: 197), Tuv. *ülüg* “ülüş, pay”; *ülüge* “mat. Bölme, taksim” (TuvSl. 2003: 114), Şor *üle*- “bölmek, taksim etmek, parçalara ayırmak, dağıtmak”; *üles* “dağıtma, paylaşırma, bölme”; *ülüs* “1. Pay, üleş, hisse 2. Toprak parçası, arazi parçası” (ŞorSl. 1995: 124), Teleüt. *üle*- “bölmek, taksim etmek, paylaştırmak”; *üleş* “1. Pay, hisse 2. Bölüm, kısım 3. Toprak parçası” (TeleütSl. 2000: 126), Kum. *ülüş* “hisse, pay”; *üleş*- “paylaşmak, bölüşmek” (KumSl. 2011: 359), KMalk. *üles*- “paylaşmak, bölmek” (KMalkSl. 2000: 422), Kzk. *üle*- “paylaşmak”; *üles* “pay, hisse”; *üles*- “üleşmek, bölüşmek”; *ülessiz* “paysız, hissesi olmayan”; *ülestik* “pay, hisse” (KzkSl. 2003: 597), Kırg. *ülös* “hisse, pay”, *ülöstürüü* “paylaştırmak, bölüştürmek”; (KırgSl. 1997: 208), Özb *ülüş*- “dağıtmak” (ÖzbSl. 1994: 158), YUyg. *ülüş* “1. Ülüş, pay, hisse 2. Nasip, kader”; *ülüşsiz* “paysız” (YUyg. 2008: 445), Trkm. *üleşmek* (TrkmSl. 1995:), TTü. *üleştir*- “pay ederek dağıtmak, bölüştürmek”; *üleş* “pay” (TTüSl. 2011: 2444).

Aşağıdaki belgede Temür Buka’ya ekip biçilecek yer gerekli olup Kayımtu’nun Çakçak adlı yerde İlçi ile eşit paylaştığı araziyi iki şığ kira bedeli kiralamıştır.

... *maņa tämür buq-a-qa tarıy tarıy yir kargäk bolup qayımtu-nıy çaççaq-taçı ilçi birlä-kii täñ ülüşlüg yirin iki şıy yaq-a-qa tutum bu yir-kä äñiz tutsa birim alım kälä män tämür buq-a bilür män qayımtu bilmäz ulug birim kälä ol arq-a-lıq bolur...* “ maymun yılı birinci ay ikinci gün. Bana, Tämür Buka’ya ekip biçmek için yer gerekli olup Kıymtu’nun Çakçak’taki İlçi ile birlikte eşit pay sahibi olduğu yeri iki şık kira bedeli ile kiraladım. Bu

yeri anız tutsam(boş bıraksam) berim alım vergisi gelse ben Tämür Buka sorumluyum, ben Kayımtu sorumlu değilim. Ulug birim (vergesi) gelse o üstlenecek...(Yamada RH05)

Aşağıdaki belgede İlçi adlı kişiye ekip biçilecek arazi gerekli olduğu için Kayımtu'nun boş arazisini kiralamıştır. Araziye ekilecek tohum ve elde edilecek ürün ikisi arasında eşit olarak bölüştürülecektir:

taqıyü yıl ikindi ay säkiz ygrmikä maña ilçi-kä tarıy tarıyü yir kârgäk bolup qayımtu-nıñ yol toğan-taqı yarım äñiz yir-in anuq-qa tuttım bu yirkä näçä urıy batsar ikägü täñ üntürüp tarır-biz bolmış tüş-in täñ üläşür-biz bu yir-kä bir<i>m alım kâlsär ikägü täñ bilir-biz...
 “Tavuk yılı, ikinci ay, on ikinci gün. Bana, İlçi'ye ekip biçmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini ekip biçmeye hazırlamak için kiralamdım. Bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz eşit miktarda büyütüp ekeriz. Yetişen ürünleri eşit şekilde bölüşürüz. Bu yere birim alım (vergesi) gelirse ikimiz sorumluyuz...” (Yamada RH07)

ülüş- fiili rehin verme belgeleri dışında karışık içerikli bir belgede de kullanılmıştır. Bu belgede, taraflar, toprağa eğer vergi uygulanırsa her iki tarafın da bu vergiden sorumlu olduğunu bu nedenle vergi ücretinin kendi aralarında paylaşırılıp verilmesini kabul ediyor:

...bu künte kin · nägü ymä qalan basıy boslar üçägü qalanımız-qa üläşip birür-biz... “...bu günden sonra her ne kalan, *basıg* olsa üçümüz kalan paylaşıp veririz...” (Yamada Mi05)

3.7.2.9. *üzüş-*, *üşüş* “anlaşmak”

Tarihi Türkçe metinlerde ve Çağdaş Türk dili sahasının bir bölümünde kullanılan eylemin asıl anlamı kesmek, koparmaktır: MK *üz-* “cut” (Dank-Kelly III, 62). Çağdaş T.: Kum. *üz-* “1. Koparmak, kesmek 2. Kesmek, durdurmak, bırakmak, son vermek, Kzk *üz-* 1. Koparmak, çekip almak 2. Kesmek, durdurmak, bırakmak (KzkSl. 2003: 593). Sözcük bu belgelerde kararlaştırmak, anlaşmak anlamlarında kalıplaşmış biçimde kullanılmaktadır. Kesmek, koparmak ve anlaşmak arasında da semantik bir ilişki kurmak mümkündür. Kesmek bir şeyi nihayetlendirmek için de kullanılabilir. Kumukçada sözcüğün anlamları içerisinde son vermek de vardır. Belgeler incelendiğinde tarafların belli bir ücret üzerinde son sözlerini söylediklerini yani anlaşmış oldukları görülür.

üzüş-, *üşüş-* çoğu satış belgesi olmak üzere, karışık içerikli belgelerde, rehin verme, vasiyetname ve değiş-tokuş gibi farklı tür belgelerde kullanılmıştır.

Aşağıdaki belgede Kaymış Snagun adlı ürün kirası karşılığında bir şey almıştır. Belgenin bu bölümü okunamadığı için anlam verilememiştir. Ama taraflar elli quanpo üzerine *üzüşmüş* yani anlaşmışlardır:

*tavişyan yıl üçünç ////////////// qaymış sanun-qa (...) yaqaqa ////////////// bolı · vrxardağı açarı bæg
 ////////////// yaqaqa tudum yaqasın älig qunpuqa üzüşdümüz ////////////// nägü irdi birdi
 kälösär////////// bilmáz-män män açarı bilür-män ////////////// bæg bars tanuq qutlug //////////////*
 “tavşan yılı üçüncü ay..... Bana, Kaymış Sangun’a ürün kirası karşılığında ... oldu. Manastırdaki Açarı Beyden ürün kirası karşılığında..... aldım. Kira bedelini ... 50 kunpuka anlaştık... İrdi birdi vergisi (zamanı) gelirse .... Beni ilgilendirmez. Ben Açarı’yi ilgilendirir... Tanık Bey Bars, tanık Kutluk” (Yamada RH01)

Aşağıdaki karışık içerikli belgede iki kardeş Ozmuş Togrı ve Basa Togrı alışveriş yaptıkları Yalavaç ve Alp Turmuş ile alım berim vergisinin ödenmesi üzerine anlaşmışlardır:

*...toņuz yıl onunç ay altı yigirmi-kä män ozmuş toyrıl inim basa togrıl biläki alış biriş tıltay-
 inta qıtay yalavaç alp turmuş olar üzkindä tişip alım birim üzüşdümüz...* “Domuz yılı onuncu ay on altıncı gün. Ben Ozmuş Togrı, küçük erkek kardeşim Basa Togrı ile alış veriş sebebinden Kıtay Yalavaç (ve) Alp Turmuş onlar üzerinde (huzurunda) konuşup alım berim (için) anlaştık... (Yamada Mi04)

3.7.2.10. yanturup bir- “geri vermek”

< *yan-tur-* < *yan-* “1. to bring back, turn back, give back 2. “to light and the like 3. “to send back”” (ED947b-948a), *yantur-*, *yançur-* “zurückgeben” (SUK 300), KT K *yantur-* “döndürmek; geri çevirmek”; *yan-* “dönmek”; *yana* “yeniden” (Tekin 2006: 185), MK *yandur* < *yan-* “return” (DankKelly III, 212).

Bilinen ilk Türkçe yazılı kaynaklarda da geçen *yan-* “dönmek” eyleminden türeyen *yantur-* sözcüğü “geri göndermek, geri vermek” anlamları ile iktisadi belgelerde de kullanılır. *yanturup* karışık içerikli dört belgede, bir satış belgesinde ve bir değiş-tokuş belgesinde *bir-* fiili ile birlikte kullanılmıştır.

Aşağıdaki karışık içerikli belgede Ara adlı kişi Temür Turı'ya bir senet vermiş. Bu senet Turı'nın üzüm bağını Ara'ya verdiğini gösteren bir geri ödeme senedir. Temür'ün istediği zaman üzüm bağını isteyebileceğini, bu durumda Ara'nın bağı geri vereceği ifade edilmiştir.

ıt yıl bir ygrminç ay on yangıq-a män ar-a tmür turı-qa bitig birür-män turı-nıñ borluq-nıñ maña ,kılıp birmiş baş bitig idış bitig ol soñ bayan çın bitig ol tip çam çarım qılmaz-män borluq-ın qaçan tilsr nägü-kä m-ä şıltamayın yançurup birür-män... “köpek yılı on birinci ay onuncu günde ben Ar-a, Tmür Turı'ya senet veririm. Turı'nın üzüm bağını bana verdiğini gösteren baş senet, bir geri ödeme senedir... Ne zaman bağını geri isterse ben itiraz etmeden, sorun çıkarmadan doğrudan geri veririm”(Yamada Mi21)

Yine aşağıdaki karışık içerikli belgede üzüm bağının dört yıllık kiralama bedeli bittiği için kiracı dört yıl için 37 bözle (pamuklu kumaş) beraber sahibine geri vermiştir. Yapılan geri ödeme için burada da *yanturup bir-* fiili kullanılmıştır.

...bu borluq-nıñ tört yıl-ı toşmuş-qa otuz yidi bözin tapşurup [birip] alıp borluq-nı yançurup birürmän... “... bu üzüm bağının dört yılı dolduğu için otuz yedi pamuklu kumaş alıp (ona verip) üzüm bağını geri veririm...” (Yamada Mi23)

3.7.2.11 yorı- “geçerli olmak”

Tarihi Türk dili sahasında Irk *yorı-* “yürümek, hareket etmek; yaşamak” (Tekin 2004: 64), *yorı-* “yürümek, varmak” (Arat 1979: 553) CC *yür-*, *yürü-*; *yürür* “gehen, wandern, reisen, sich begeben” (Grønbech 1942: 131) ve Çağdaş Türk dilinde sıkça karşılaştığımız bu fiilin asıl anlamı yürümektir.

Turfan Uygurlarından kalan Uygur sivil belgeleri Uygurların ticaret hukuku ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Sivil belgelerde tarih, satılan veya kiralanan ürünlerin, satın alan ya da kiralayan kişilerin adı yanında anlaşmanın ihlali durumunda ortaya çıkan yaptırımlar da yer almaktadır. *yorı-* fiili çağdaş Türkiye Türkçede olduğu gibi Eski Türkçede de farklı kullanım alanlarına sahiptir. Türkiye Türkçesinde özellikle hukuk dilinde kullanılan yürütme, yürürlükte olma vs. sözcükler yürümek kökünden gelmektedir. Sivil belgelerde bu fiil geçerli olmak anlamında kullanılmıştır. Yapılan anlaşmaya bir kişi itiraz ederse, sorun çıkarırsa, anlaşmanın geçerliliğini devam ettirmesi için itiraz edenin sözlerinin geçerli olmaması yani *sözlerinin yürümemesi* ifadesi

konulmuştur. Bu ifade birçok belgede kalıplaşmış şekilde kullanılmıştır. Böylelikle özel bir iktisat terimi hüviyetine bürünmüştür.

Aşağıdaki belgede taraflar yapılan anlaşmaya itiraz edip sorun çıkaran kişilerin sözlerinin geçerli olmamasını ifade etmişlerdir. Eğer itiraz eden olursa devletin ordusuna para, beylere de binilebilecek bir at verilecektir.

... kim kim-mâ bolup çam çarıp qılsar uluy süü-kä yastuq bæg-lär-kä ädärkä yaraçu at birip sözlari yorımasun... "her kim olursa (olsun) bir zorluk çıkarırsa, büyük orduya ak yastuk, beylere kullanacağı (bir) atı versinler, sözleri geçersiz olsun..." (Yamada 1981: 243)

Yorı- eylemi farklı türdeki belgelerde kullanılmıştır. Aşağıdaki belgede, yapılan anlamaya tarafların sadık olunmadığı takdirde, kağana, prenslere, bölgenin itibarlı kişisine (o bölgenin yöneticisi) ceza ödemesi ve sorun çıkaranların sözlerinin geçerli olmadığı ifade edilmiştir.

... bu bitig-täki söz-tin öngi bolsar biz ulug süü-kä bir altun yastuq aqa ini tägitlärkä birär kümüş yastuq iduq qutqa bir yastuq şazın ayğuçı-qa bir at qışyut ötüniüp sözlari yoşımaşzun... "bu anlaşmadaki sözden farklı olursa, biz, Ulu majestelerine'a bir altın yastuk büyük ve küçük prenslere birer gümüş yastuq, İduqut'a bir yastuq, bölgenin muteber kişisine bir at ceza olarak verilsin, sözleri geçersiz olsun..." (Yamada Em01)

Karışık içerikli belgede yorı- eylemi kullanılmıştır. Aşağıdaki karışık içerikli belgede borç alan kişi borcunun tamamını ödediği için ilk önce imzalanan senedi geçersiz kılacak yeni senet (buçung) imzalamış alacaklı kişiye vermiştir. Böylelikle ana senedin yürümemesi yani geçerli olmaması sağlanmıştır:

kädirä-kä birmiş ası-ylıq biş stir kümüş-üg tükäl altun ög bitigi ·yoq bolmış-qa buçung bitig birdim ·kin öñtün ög bitigi ünsär yorımazun buçung bolzun... "Kädirä'ye faizle verdiğim beş stir gümüşü, tamamıyla aldım. Ana sözleşme kâğıdını karşılıksız geçersiz kılacak seneti verdim. Sonrasında ana senet ortaya çıkarsa kabul edilmesin. Geçersiz olsun..." (Yamada Mi06)

SONUÇ

Tarihi Türk yazı dilinin önemli bir bölümünü oluşturan Uygurca eserler yalnızca dini metinlerden oluşmamıştır. Büyük ölçüde 13.-14. Yüzyıllarda yazıldığı düşünölen Uygur Sivil Belgeleri, hem dil hem dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında sunduğu bilgiler açısından çok değerlidir. Bu çalışmamızda Uygur Sivil Belgeleri'nde geçen iktisat terimleri ve dönemin iktisadi üretim biçimleri tespit edilmiştir.

Uygur Sivil Belgelerinde geçen fiiller ve adlar iktisadi süreçler dikkate alınarak sıralanmıştır. İktisat terimleri, yedi ana bölümden oluşmuştur: Genel İktisat Terimleri, Alım-Satımda Rol Alan Kişiler, Ticareti Yapılan Unsurlar, Ölçü Birimleri, Ticarete Ödeme Araçları, İktisadi Vergiler, İktisat Hukuku.

Genel İktisat Terimleri bölümünde *alış biriş, satıy, igä, qazanç, tär, ıdış* terimleri üzerinde durulmuştur. Genel İktisat Terimleri bölümünde geçen adların hepsinin Türkçe olduğu görülür. Kaşgarlı Mahmud'un da verdiği *alış biriş* ikili yapısı diğer Türk dillerinden erken izole olmuş Çuvaşça dâhil olmak üzere Türk dili sahasının geniş bir bölümünde kullanılır: Çuvaşça *paru-ilü* "borç, alacak, alışveriş", Halaçça alış vieriş "Handel", Hak. *alış-per^{1/4}s* "alış veriş", Yeni Uygurca *aldı-berdi* "alış veriş", Türkiye Türkçesi *alışveriş*.

Uygur Sivil Belgeleri'nde satış ve karışık içerikli olmak üzere iki farklı belge türünde kullanıldığı tespit edilen *satıy* teriminin çağdaş Türk dili sahasındaki kullanım alanının da çok geniş olduğu görölmüştür: Çuv. *sut^{1/4}* "Satış, Ticaret", Tat. *satuv* "satış, alışveriş, ticaret", KMalk. *satuv* "ticaret", Kırg. *satık* "satış"; *sooda-satık* "ticaret, alış veriş".

Uygur Sivil Belgeleri'nde çok az kullanılan *ıdış* terimi ı- "göndermek" fiilinden türetilmiştir. Sözcük, borcun ödendiğini gösteren "geri ödeme belgelerine" verilen addır. SUK editörlerinin *ıdış* için Alm. *Tilgung* "geri ödeme; krediyi, borcu geri gönderme" sözcüğünü kullanmaları *ıdış* terimini çözmemize yardımcı olmuştur. Sözcüğün tarihsel alanda sıkça karşımıza çıkmaması ve çağdaş Türk dili sahasında

kullanımına rastlanmaması da bu sözcüğün bu anlamda bir dönem için kullanılan özel bir terim olduğunu göstermektedir.

Yaqa terimi de *ıdış* gibi Eski Türkçede sıkça karşılaştığımız bir sözcük değildir. Sözcük aylık gelir karşılığında kiraya vermek anlamında kullanılmıştır. *Tutmak* kiralamak anlamında kullanılmıştır.

Kira bedeli, kira; gelir karşılığında Uygur Sivil Belgeleri'nde kullanılan *tär*, Eski Türkçede sıklıkla kullanılan bir sözcük değildir. Räsänen, Çeremisçedeki Çuvaşça ödünç sözcükler üzerine yazdığı yazıda Çuvaşçadaki *tarz** "Aylık gelirle çalışan kişi" sözcüğünün Çeremisçede *tar*, *ter*: *paşa ter-* "ödeme"; *tarla-*, *terle-* "kiralamak" eylemlerinde; *tareze* "çalışan" sözcüğünde yaşadığını ifade etmiştir. Räsänen, *tär* sözcüğünün iki anlamı olduğunu açıklamıştır: *ter* "Schweiss" ve aylık gelir "Lohn" (VEWT 474b). Sözcüğün sadece Çuvaşçada ve Çuvaşçanın sözcüğü ödünç olarak verdiği Çeremisçede görülmesi sözcüğün eskicilliğini göstermektedir.

Genel İktisat Terimleri Fiiller bölümünde bugün de Türk dili sahasında sıkça kullanılan *al-*, *bir-*, *birüş-*, *iřlät-*, *kazan-*, *sat-*, *tut-* (kiralamak anlamında) fiilleri yanında *tärkän al-*, *yul-* dar bir alanda kullanılan fiiller de tespit edilmiştir. Kira bedeli, kira geliri anlamlarında sivil belgelerde kullanılan *tär* isminden türeyen *tärkä/n al-* fiili ile birlikte kiralamak anlamında kullanılmıştır. Bu yapı ile ilgili Clauson etimoloji sözlüğünde herhangi bir bilgi vermemiştir. Yapının Çağdaş Türk dili sahasında kullanımı tanıklanamamıştır.

Yul- fiili Uygur Sivil Belgeleri dışındaki tarihi Türk diline ait eserlerde de geçmektedir. İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde de *yul+ug* sözcüğü kullanılmakta ve "satma, satış" anlamına gelmektedir (Hamilton 1998: 238). Çağdaş Türk dili sahasında Karaçay-Malkarca ve Yakutça'da sözcüğün "fidye ödemek, azat parası ödemek" anlamlarında kullanımı tespit edilmiştir. Karaçay-Malkarca ve Yakutçada kelime tanıklanmıştır: KMalk. *cul-* "fidye ödemek; Karaçay-Malkar toplumunda eskiden, kölelerin azat olmak için prens ve asilzadelere para ödemeleri"; *baş cul-*: "azat olmak için fidye ödemek"; *culuv* "fidye" (KarMalkSl. 2000: 159), Yak. *sul*° "to ransom" (EDAL II, 890). Bu

kelime fidye için ödenen para, fidye ödemek anlamlarında Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir. Turk. *yul-* > Moğ. *coli-* “to ransom” (VEWT 210).

Genel İktisat Terimleri bölümü içerisinde ele alınan adların ve fiillerin tamamının Türkçe olduğu tespit edilmiştir. Uygurlardan önce ve Uygurlar döneminde Çinliler, Soğdlar, Bizanslılar, Araplar vs. ile ticari münasebetleri çok fazla olan Türklerin genel iktisadi eylemler ve kavramlar için Türkçe sözcükler kullanmaları şaşırtıcı olduğu kadar ticareti iyi bildiklerinin göstergesidir.

Yultaçı, alyuçı, satıççı gibi alım satım işini yapan kişiler için kullanılan genel terimler *alımçı, birimçi, qalançı*, gibi kredi veren, borçlu alacaklı, vergi toplayan kişiler için kullanılan adlar, *borluççı, bözçi* gibi meslek adları Uygurların ticaretteki gelişmişliklerini gösteren kanıtlardır.

Yapılan bu çalışmada Uygurlar arasında ticareti yapılan unsurların çok çeşitlilik gösterdiği tespit edilmiştir. Uygurlar arasında ticareti yapılan unsurlar, tarımsal ürünler, sanayi ürünleri, hayvanlar, araziler ve köleler olmak üzere beş bölümde incelenmiştir.

Uygurlar arasında *uruy* (tohum), *tarıy* (hububat; darı), *ür~yür~üür* (darı) *arpa, buyday, kâpâz* (pamuk), *künçit* (susam) tarım ürünlerinin ticareti yapılmıştır. Bu tarımsal ürün adlarının çoğu rehin verme (RH) ve ödünç verme (Lo) belgelerinde kullanılmıştır. Sivil belgelerden anladığımız kadarıyla arasında herhangi bir ürüne ihtiyacı olan kişi faiziyle başka birisinden bir ürün alabiliyordu. Örneğin Yamada Lo20 belgesinde 4 küri yür borç alan kişi güz başında borç aldığı kişiye 8 küri yür geri verecektir. Her zaman alınan ürüne karşılık aynı ürün verilmemiş bunun yerine farklı bir tarım ürünü verilmiştir.

Uygur Sivil Belgeleri’nde *batman, küri, kürilig, patır, şıg, şing, täng, bag* gibi farklı ağırlık, *çığ, qarı* gibi uzunluk ölçü birimleri, *yarmaq, sıtır, yastuq ve baqır* para ölçü birimleri kullanılmıştır. Uygurlar arasında kullanılan ölçü birimlerinin büyük bölümünün Çince olduğu görülmüştür. Belgelere kullanılan *şıg, şing, täng, çığ* ölçü adları Çince kökenli, *patır* ise Sanskritçe kökenlidir. *Küri*’nin ise kökeni tam olarak bilinmemesine rağmen Clauson kökeni Toharcaya götürmektedir. Bazı metinlerde ölçü

farklı şekillerde yapılmıştır. Örneğin Yamada Sa10 belgesinde arazinin büyüklüğü üzerinde çalışan kişi sayısıyla belirtilmiştir: ... *on altı är kömâr borluqumnu .....-qa togru tomlidu sattım...* “on altı kişinin çalıştığı (gömme işini yaptığı) bağımı ....’a doğrudan sattım”. Bazı metinlerde tarım arazisinin büyüklüğü araziye girebilecek tohumun miktarıyla verilmiştir: *bir şıy säkiz küri uruı kirür yir-imin · basmıl-qa · toyuru tomlidu sattım...*“ 1 şıy, 8 küri tohum girecek arazimi Basmıl’a doğrudan sattım...” (Yamada Sa04). Bu belgeler, Türkler arasında tarımsal faaliyetlerin ne kadar yoğun ve tarımsal faaliyetlerin Uygurlar tarafından ne kadar çok iyi bilindiğini gösteren kanıtlardır.

Uygurlar ticarete *bakır, gümüş, altın* gibi madenî paralar yanında Moğol hanların hâkimiyetindeki bölgelerde kullanılan kâğıt para *çav*’ı da kullanmışlardır. Türklerin Çinlilerle ticari ilişkilerindeki en önemli unsurlar at ve kumaş’tı. Türkler, Göktürk dönemi de dâhil olmak üzere tarih boyunca sürekli, Çinlilere yetiştirdikleri atları satmış, buna karşılık değerli keten, pamuklu, ipek kumaşlar almışlardır. Turfan Uygurlarının bulunduğu bölgenin kumaşlar açısından zengin bir bölge olduğu bilinmektedir. Uygur Sivil Belgelerinde ödeme aracı *böz* ve *quanpo* (keten kumaş)’nın sürekli kullanılması, kumaşların o dönemde ticaretteki önemini gösterir.

Uygurlarda, sözleşmeler, ticarete kişisel menfaatlerin zarara uğramaması için düzenlenmişlerdir. Karşılıklı anlaşma ile yapılan bu sözleşmelerde sözleşmelerin ihlali durumunda hangi yaptırımların uygulanacağı açıkça belirtilir. Bu yaptırımlar iki kaynağa dayanır: resmi yasalar ve örfi yasalar. Moğolca kökenli *yosun* ve *yasa* terimleri devlet büyüklerinin koydukları resmi yasaları, *il yangınça* örfi yasaları ifade etmektedir. Tarihi Türk dili sahasında DLT *yang*, KB *yang*, Kİ *yang* biçimleriyle tanıklanan Çince kökenli *yang* sözcüğünün çağdaş Türk dili sahasında kullanımı tespit edilememiştir. *yasa* ve *yosun* (Yak. *çoşun*, Soy. *yozu*, Kzk. *çozuk* “adet, örf, töre”, Tat. *yusuk* “uygun, münasip” (VEWT 202), Şor *çozak* “1. Gelenek, adet 2. Yasa, kanun, kural 3. İnaniş, inanç” (ŞorSl. 1995: 22), YUyg. *yosun* “şekil, tarz”; *şu yosunda* “şu şekilde”; *davamlı yosunda* “devamlı bir şekilde” (YUygSl. 2008: 471) ise çağdaş sahada da kullanılmaya devam etmektedir. Hukuk ile ilgili terimlerin Moğolca (*yosun, yasa*) ve Çince (*yang*)

kökenli olması Uygurların hukuki anlayışında Moğol ve Çin etkileşimini de göstermektedir.

Uygur Sivil Belgeleri'nde geçen iktisat terimlerinden *tüş* birçok eserde ve sözlükte ürün, mahsulât ya da meyve anlamında kullanılmasına rağmen Uygur Sivil Belgeleri'nde genellikle faiz anlamında kullanılmıştır. Çağdaş Türk dili sahasında *tüş* sözcüğünün iktisadi anlamı korunmuştur. Ürün ve kazanç, gelir anlamlarıyla Kzk. *tüşim* "1. Kar, kazanç, verim 2. Ürün, mahsul"; *tüşimdi* "kazancı bol, karlı"; *tüşimdilik* "karlılık, verimlilik", Kum. *tüşüm* "1. Ürün, mahsulât 2. Kar, gelir, kazanç"; *tüşümlü* "berekatli, verimli", Kırg. *tüş* "ürün, mahsulât", YUyg. *çüşüm* "Gelir, kazanç, verim" biçimleriyle korunmuştur. Uygur Sivil Belgeleri'nde faiz anlamında kullanılan bir başka sözcük de *asıy*'dir. Tarihi sahadaki birçok eserde *tusu* ile birlikte kullanılan sözcük, Uygur Sivil Belgeleri'nde tek başına kullanılmıştır. Bu belgelerde sözcük asıl anlamı olan fayda, kazanç anlamını yitirmeden yeni bir anlam daha kazanmıştır. Çoğunlukla bireyler arasındaki ticarî ilişkileri konu edinen belgelerde *asıy* sözcüğü tamamen iktisadî bir anlama bürünüp "faiz" anlamında kullanılmıştır.

Eski Uygur Sivil Belgeleri'nde kullanılan iktisat terimleri, Uygurların ticaretteki gelişmişliklerini göstermektedir. Kişiler arasında yapılan sözleşmelerin hukuki bir çerçevede oluşturulmuş olması Uygurlarda ticaret hukukunun kurumsallaştığının kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- AĞCA, Ferruh (2010), *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, Ankara: TKAE yay.
- AĞCA, Ferruh (2006), *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- AKALIN, Ş.H, N.N.N.K. TANNAGAŞEVA (1995), *Şor Türkçesi Sözlüğü*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- AKDAĞ, Mustafa (1995a), *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453-1559) Cilt I*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- AKDAĞ, Mustafa (1995b), *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453-1559) Cilt II*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- AKSU, Nurettin, Ayfer Işık (1997) *Kırgız Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- AKYALÇIN, Necmi (2007), *Türkçe İkilemeler Sözlüğü*, Ankara: Anı Yay.
- ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1936), "Uygurca Yazılar Arasında", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* (1936), III, 101-112, İstanbul.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1937), *Türkische Turfan-Texte VII*, Berlin (APAW 1936 Nr. 12).

ARAT, Reşit Rahmeti (1943), "Türklerde Tarih Zaptı", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtalari*, İstanbul.

ARAT, Reşit Rahmeti (1964), "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *JSFOu*, No.65, Helsinki, 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, 5-53)

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), "Uygurca Yazılar Arasında-II", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIII, 17-28.

ARAT, Reşit Rahmeti (1987), "Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen", *Makaleler*, C.1,(Haz. Osman Fikri Sertkaya), 65, Ankara: TKAE Yay., 432-445

ARIKOĞLU, Ekrem (2005), *Örneklerle Hakasça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yay.

ARIKOĞLU, Ekrem, Klara KUULAR (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

ARSLAN, M. (1982), *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul.

ASMUSSEN, J. P. (1965), *Xuastvanift, Studies in Manicheism*, Copenhagen.

AŞMARİN, N. I. (1898), *Thesaurus language Tschuvaschorum*, 1-19, Cheboksary.

ATA, Aysu (1997), *Nāsırü'd-din Bin Burhānū'd-din Rabguzî, Kısāsu'l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları) I Metin, II Dizin*, Ankara: TDK yay.

ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferādis Uştmahlarning Açuk yolu, Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK yay.

ATALAY, Besim (1985-1986), *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Ankara: TDK Yay.

ATALAY, Besim (1945), *Ettuhfet-üz-zekiyye fil lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul.

ATAN, Turhan (1990), *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

AYAZLI, Özlem (2012), *Altun Yaruk Sudur VI Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Ankara: TDK Yay.

AZARBAJCAN DİYAEKTOLOJİ LÜGATİ (1999), Ankara: TDK Yay.

BAMMATOVA, Z. Z. (1969), *Kumiksko-Russkiy Slovar*, Moskva.

BANG, W., A. von Gabain (1929), *Türkisch Turfantexte-I*, SPAW 1929, Nr. 15, Berlin.

BANG, W., A. von Gabain (1929) *Türkisch Turfantexte-II*, Nr. 15, Berlin.

BANG, W., A. von Gabain (1930) *Türkisch Turfantexte-III*, Nr. 15, Berlin.

BANG, W., A. von Gabain (1930) *Türkisch Turfantexte-IV*, Nr. 15, Berlin.

BANG, W., A. von Gabain (1931) *Türkisch Turfantexte-V*, Nr. 15, Berlin.

BANG, W., A. von Gabain (1928), "Ein uigurisches Fragment über den manishäischen Windgott", *Ungarische Jahrbücher*, 8, 248-256.

BANG, W., A. von Gabain (1930), "Uigurische Studien", *Ungarische Jahrbücher*, 10, 193-210.

BARTHOLD, V. V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BARTHOLD, V. V. (2004), *Orta Asya Türk Tarihi –Dersleri-*, Ankara: Akçağ Yay.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1998), *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar* İndeks- XXX Levha, Ankara: TDK yay., 672

BASKAKOV, N. A. (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, Moskva.

BASKAKOV, N. A., A. İ. İNKİCEKOVA (1953), *Hakasskso-Russkiy Slovar*, Moskva

BaşkRSI.: *Başkirsko-Russkiy Slovar*’, Akademiya Nauk SSSR, Başkirskiy Filial İstitut İstorii, Yazıka i Literatura, Moskva 1958.

BAYKARA, Tuncer (2000), *Türkiye ’nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları

BAYRAM, Bülen (2007), *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Kitabevi.

CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abû Hayyan, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet (1934), “Uygur Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul, 1-43.

CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi

CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Enderun.

- CLARK, Larry (1975), *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th- 14th cc.)*, Dissertation of Indiana University(Bloomington), Ph.D., 1975, X+488+3p. University Microfilms International, Ann Arbor (Michigan) § London.
- CLARK, Larry (1982), "The Manichean Turkic Poethi-Book", *AoF*, 9: 145-218.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford (ED).
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (1985), "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri", *Tarih Dergisi*, Sayı 34.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2002), "Uygurlar", *Türkler Ansklopedisi*, III. Cilt.
- ÇAĞATAY, Saadet (1977), *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, Ankara: AÜ DTCF Yay.
- ÇETİN PEKAÇAR (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- DANKOFF, Robert, J. KELLY (1982-1985), *Maşm°d al-Kaş|arî. Compendium of the Turkic dialects (Diw|n lu|yt at-turk)*, Ed. And transl. With introduction and indices. P. 1-3. Harvard University, 1982-1985.
- DEMİRCİ, Mustafa (2003), *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul: Kitabevi
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2005), *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. – VIII. Yüzyıllar*, Ankara: İmge Yayınevi
- DOERFER, G. (1963-75), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen,I IV*, Wiesbaden (TMEN).

DOERFER, G., Semih Tezcan (1980), *Wörterbuch des Chaladsch*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

DSI: *Türkiye 'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, XI C., TDK Yay.: Ankara 1993.

EDAL: STAROSTIN, S., A. DYBO, O. MUDRAK (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Language*, Handbook of Oriental Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo, London-Boston: Brill Publications.

ELVERSKOG, Johann (1997), *Uyghur Buddhist Literature*, (Silk Road Studies I), Turnhout.

EMET, Erkin (2002), "Uygur Türkleri", *Türkler* c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 233-248.

ERCİLASUN, A. Bican (2004), *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ yay.

ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden.

EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Kişisel Yay.

FRANÇOIS, Thierry (2002) "Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk Kağanlıklarının Para Birimleri" (Çev. Bülent Keneş), *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, s. 212 Ankara: Yeni Türkiye Yay.

GABAIN, Annemarie von, F. W. K. Müller (1931), *Uigurica IV.*, Berlin Akademie Verlag.

GABAIN, Annemarie von (1973), *Das Leben im uigurischen Königreich von Qoço (850-1250)*, Wiesbaden.

- GAYDARCI, G. G. vd. (1992), *Gagauz Türçesinin Sözlüğü*, (Çev. İsmail Kaynak, A. Mecit Doğru), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- GANİYEV, Fuat vd. (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova, İnsan Yay.
- GEİSSLER, Friedmar, Peter ZIEME (1970), "Uigurische Pancatantra-Fragmente" *Turcica* 2, 32-70.
- GENÇ, Reşat (1997), *Kaşgarlı Mahmud'a Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: TKAE Yay.
- GENG, Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1987), "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan, *ZDMG*, 137: 44-58.
- GENG, Shimin, Jens Peter Laut, Georges-Jean Pinault (2004a), "Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (I): *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 154, 347-369.
- GENG, Shimin, Jens Peter Laut, Georges-Jean Pinault (2004a), "Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26 Kapitels", *Studies on the inner Asian languages*, 19, 29-94.
- GOLDEN, Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), Ankara: KaramYay.
- GRØNBECH, K., (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: E. Munksgaard.
- GROUSSET, René (1996), *Bozkır İmparatorluğu* (Çev.: M. Reşat Uzmen), İstanbul: Ötüken yay.

GÜL, Bülent (2004), *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

GÜNŞEN, Ahmet (2008), "Söz Varlığı Işığında Divanü Lügati't-Türk'te Çağının Türk İktisadi Hayatına Ait İzler" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volm ¼ Summer, 242-267.

GÜRSOY-NASKALİ, Emine, Muvaffak Duranlı (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

GÜRSOY-NASKALİ, Emine vd. (2007), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

HAENISCH, Erich (1940), *Steuergerechtsame der Chinesischen Klöster unter der Mongolenherrschaft*, Leipzig.

HAMILTON, James (1986), *Manuscrits ouigours du IX-X siècle de Touenhouang*. T. 1 2, Paris.

HAUSSIG, H. W. (1997), *İpek Yolu ve Orta Asya Türk Kültürü*, (çev. M. Kayayerli), Kayseri.

HİMRAN, Sedat (1941), *Huastuanift*, Ankara: TDK Yay.

HİMRAN, Sedat (1945), *Çaştani Bey Hikâyesi*, Ankara: TDK Yay.

İZGİ, Özkan (1981), "Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müesseseler ve Şahıslar", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 799-769-802

İZGİ, Özkan (1986), *Kutlug Bilge Kül Kağan- Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İZGİ, Özkan (1986), "Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı *Düşünceler*", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 579-585.

İZGİ, Özkan (1987), *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

İZGİ, Özkan (1991), "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 764-769.

JİNGWEİ, Li, (1994), *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*, Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi. (JW)

KAFESOĞLU, İbrahim (1984), *Türk Milli Kültürü*, 3. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KAMALOV, Ablet (2002), "Uygur İmparatorluğu (744-840)", *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 225-231.

KARA, Georg, Peter ZIEME (1976), *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Schriften zur geschichte und kultur des alten orient, Berliner Turfantexte VII, Akademie Verlag: Berlin

KARA, Georg, Peter ZIEME (1978), *Ein uigurisches Totenbuch, Neropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Tranktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang Britisch Museum Or. 8212 (109)*, Budapest: Akademiai Kiadó

KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK yay.

KOCA, Salim (2002), "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 15-37.

- KOÇ, Kenan vd. (2003), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK yay.
- LAUT, Jens Peter (1986), *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- LE COQ, A. von (1911), *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Anhang 6), Berlin.
- LE COQ, A. von (1918), "Handschriftliche Uigurische Urkunden aus Turfan", *Türán*, III, Budapest, 449-460, 2 Tfln.
- LE COQ, A. von (1919), *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, No.3), Berlin.
- LE COQ, A. von (1922), *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften), Berlin.
- LIGETI, L. (1998), *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara: TDK Yay.
- MALOV, S. E. (1951), *Pamyatniki Drevnetyurksoy Pis'mennosti*, Moskva-Leningrad.
- MATSUI, Dai (1998), *Taxation and Administrative System in Uiguristan Under the Mongols (13th-14th cc.)*, Phd. Dissertation of Osaka University, Osaka.
- MATSUI, Dai (2002), "Taxation and Tax-collecting Systems in Uiguristan under Mongol Rule", *Research on Political and Economic Systems under Mongol Rule*, Offprint, Osaka, 87-127.
- MORI, Masao (1961), "A Study on Uygur document of loans for consumption", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 20, Tokyo, 111-148.

MORİYASU, Takao (1995), "Notes on Uighur Documents", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 53, 67-108.

MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1908), *Uigurica I*, 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück, 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Sutra', Ein vorläufer Bericht, AKPAW, Berlin.

MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1910), *Uigurica II*, AKPAW, Berlin.

NADALYAEV, V. M., D. M. Nasilov, E.R Tenişev, A. M. Şçerbak (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad.

NARİN, Müslime (2005), İktisat Terimleri Üzerine, *Türk Dili Dergisi*, S. 642, s. 510-520.

NECİP, E. Necipoviç (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. Yrd. Doç Dr. İklil Kurban), Ankara: TDK Yay.

ODA, Juten (1983), "New fragments of the Buddhist Uighur text 'Säkiz yükmäk yaruq'" *AoF*, 10: 125-142.

ODA, Juten (1991), "On baş bitig, 'ydyş and cïn bitig: Notes of the Uighur Documents Related to a person named Turı", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, 37-46.

ORKUN, Hüseyin Namık (1936), "Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları", T.C. Adliye Vekilliği, *Türk Hukuk Tarihi, Belgeler*, Ankara, 533-692.

ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.

ÖGEL, Bahaddin (1991a), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖGEL, Bahaddin (1991b) *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. baskı, Ankara: TTK Yay.

ÖLMEZ, Mehmet (1997), "Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış", *Nevin Önberk Armağanı*, Ankara: Simurg, 225-256.

ÖLMEZ, Mehmet (2005), Burkanlı (Budist) ve Manici (Maniheizt) Türk Edebi Çevreler- Nesir, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 5, Ankara.

ÖLMEZ, Mehmet (2012), *Orhon, Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

ÖZYETGİN, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.

ÖZYETGİN, A. Melek (2002), "Altın Orda Hanlığının Resmi Yazışma Geleneği", *Türkler Ansiklopedisi* c. 8, 819-830, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

ÖZYETGİN, A. Melek (2004), "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: TDK Yayınları 2004, 2379-2394.

ÖZYETGİN, A. Melek (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ankara: Ötüken Yayınevi.

ÖZYETGİN, A. Melek (2009), "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri, *IJCAS* 13,441-458.

- ÖZYETGİN, A. Melek (2011), "Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar", *Bellelen*, 273, LXXV, 337-360.
- PAASONEN, H. (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, TDK Yay.: Ankara.
- RACHMATİ, Gabdullin R. (1930), *Zur Heilkunde der Uiguren I*, SPAW, 451-473.
- RACHMATİ, Gabdullin R. (1932), *Zur Heilkunde der Uiguren II*, SPAW, 401-448.
- RASCHMANN, Simone-Christiane (1995), *Baumwolle im türkischen Zentralasien*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 44, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- RASCHMANN, Simone-Christiane (1992) "Einige Bemerkungen zu Steuern, Abgaben und Dienstpflicht im uigurischen Königreich von Qoco (13.-14. Jh.)", *Altorientalische Forschungen*, 19, 155-159.
- RADLOFF, W. (1893-1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opit slovarya tyurkskix nareçiy)*, 4c., Sankt-petersburg.
- RADLOFF, W. (1928), *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Rerit: Biblio Verlag, Osnabrück 1972). (USp.)
- RAMSTEDT, G. J. (1976), *Kalmückisches Wörterbuch*, (zweite unveränderte Auflage), Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÁSONYI, L. (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: TKAE Yay.
- RÄSÄNEN, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.

RÖHRBORN, Klaus (1971), *Ein uigurische Totenmesse, Text, Übersetzung, Kommentar*, Berlin (Berliner Turfan Texte I).

RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch 1-6*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Wiesbaden.

RÖHRBORN, Klaus, Mehmet Ölmez (2001), *Die altturkische Xuanzang-Biographie VIII*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.

RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L. T., N. A KUÇİGAŞEVA (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çev. Şükrü Halûk Akalım, Caştegin Turgunbayev), Ankara: TDK Yay.

SAMOLİN, William (1972), *"Proto-Turks and China"*, *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara: MEB Yay., s. 25-28.

SAYİT, Muhemmetrehim, İsrail Yusup (2000), *Kadimki Uygur Yezidiki Vesikiler*, Şifcan Halk Neşriyatı, Urumçi.

SENİR, Denis (2000), *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. R. Sezer), İstanbul: İletişim Yay.

SERTKAYA, O. Fikri- Rysbek Alimov (2005), *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

SIROTKIN, N. A., *Çuvaşsko-Russkiy Slovar*, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey, Moskva 1961.

STACHOWSKI, Marek (1998), *Dolganischer Wortschatz*, Krakow.

ŞENEL, Alâeddin (1995), *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Ankara: Bilim ve Sanat Yay.

TABAKOĞLU, Ahmet (1994), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

- TAŞAĞIL, Ahmet (1995), "Uygurlar", Genel Türk Tarihi, C. 1, Ankara, 711-726.
- TAYMAS, A. (1988), Battal, *İbni Mühennâ Sözlüğü*, Ankara: TDK yay.
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I Kuansı im pular (Ses İşiten İlah), vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sutra)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay, 2.
- TEKİN, Şinasi (1962), "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle (762-1962)" TDAYB 1962, 1-11.
- TEKİN, Şinasi (1965), "Uygur Edebiyatının Meseleleri" TKA, II. Sayı 1-2, 26-67.
- TEKİN, Şinasi (1966), "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur", *Cultura Turcica*, Volume III, Numerus 2, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1975), "Uygur Harfleriyle Yazılmış, Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.IV, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maitrisimit*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig*, Die Uigurische Übersetzung esines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1.Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkung, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.
- TEKİN, Talat (1993), *Irk Bitig: The Book of Omens*, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- TEKİN, Talat (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg.

TEKİN, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg yay.

TEKİN, Talat (1997), *Orhun Yazıtları*, Ankara: TDK yay.

TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Simurg yay.

TEKİN, Talat (2004a), “İpek Yolu’ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar”, *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. N. Demir-E. Yılmaz), Ankara: Öncü Yay., 289-299.

TEKİN, Talat (2004b), “Türkçe En Eski Dava Dilekçesi” *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. N. Demir-E. Yılmaz), Ankara: Öncü Yay., 308-313.

TEKİN, Talat (2004c), *İrk Bitig, Eski Uyğurca Fal Kitabı*, Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları I, (Haz. N. Demir-E. Yılmaz), Ankara: Öncü Yay.

TEKİN, Talat (2004d), “The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. N. Demir-E. Yılmaz), Ankara: Öncü Yay., 123-154.

TEZCAN, Semih (1974), *Das Uigurische Insadi-S°tra*, Schriften zur geschichte und kultur des orientis, Berliner Turfantexte III, Akademie Verlag-Berlin.

TEKİN, Talat (1975), *Eski Uyğurca Hsüan Tsang Biyografisi*, X. Bölüm, Ankara.

TEKİN, Talat (1978), “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: TTK yay., 271-323.

TOGAN, A. Zeki Velidî (1981), *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1534, İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOPARLI, Recep vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

TOPARLI, Recep (1999), *El-Kavâninü'l-Küllîye Li Zapti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.

TOPARLI, Recep (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: TDK Yay.

TOPARLI, Recep, M. ARGUNŞAH (2008), *Mu'ini'l- mürid: inceleme, metin, çeviri, dizin, tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yay.

TURAN, Osman (1941), *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, Ankara: TDK yay., 1943-57.

TTS *Tarama Sözlüğü*, 6 C., TDK yay. :Ankara 1963-1972.

TuvRSI.: Tenişev, E. R., *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva 1968.

TÜRKDOĞAN, Orhan (2003), *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat

TüSl: *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay., 2011.

VASİLİEV, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça)*, Ankara: TDK Yay.

WILKENS, Jens (2003), *Alttürkische Handschriften: Teil 9, Buddhistische Beichtexte*, Stuttgart: Steiner.

YAMADA, Nobuo (1964), "Uigur document of sale and loan contracts brought by Ôtani Expeditions", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 23, Tokyo, 71-118.

- YAMADA, Nobuo (1965), "The Form Of The Uighur Documents of Loan Contracts", *Memories of the Faculty of Letters, Osaka University*, XI, 87-216.
- YAMADA, Nobuo (1971), "Four notes on several names for weights and measures in Uighur documents", In: L. Ligeti(ed.), *Studia Turcica*, Budapest, 491-498.
- YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten ODA, Peter ZIEME, Hiroshi UMEMA und Takao MORIYASU, 1-3, Osaka.
- YAMADA, Nobuo (1993), "Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVI, s. 197-230.
- YEGEROV, V. G. (1964), *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.
- YUDAHİN, K.K. (1998) *Kırgız Sözlüğü* (Çev. A.B. Taymas), 2c., Ankara.
- YÜCE, Nuri (1988), *Mukaddimetü'l-Edeb*, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara.
- ZIEME, Peter (1969), *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte*, Berlin (Basılmamış Doktora Tezi).
- ZIEME, Peter (1970), "Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift", *AOH*, 23: 157-165.
- ZIEME, Peter (1974), "Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq", *Altorientalische Forschungen*, I, Berlin, 295-308.
- ZIEME, Peter (1976), "Zum Handel im Uigurische Reich von Qoço", *AoF* 4, 235-249.
- ZIEME, Peter (1980), "Uigurische Pacht Dokumente", *AoF* 7, 145-170, +4pl.

ZIEME, Peter (1980a), "Ein Uigurischer Leihkontrakt über Weizen", *AoF* 7, 273-275.

ZIEME, Peter (1981), "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster", *AoF* 8, 237-263.

ZIEME, Peter (1982), "Ein Uigurischen Familienregister aus Turfan", *AoF*, IX (1982), 263-267

